

Положиш ли чело на камен, неће се угријати ни чело ни камен. Упалила се већ кост људска и планинска. Кошчате планине наоколо. Њихов се костур не скрива ни месом ни кожом, па ни листом ни сјенком. Но се изребрила под сунцем сура, сива, муњама тучена кост — ње да није ове би се узвисине расточиле и сурвале к мору и језеру и воде би се овдје с небом пољубиле.

Брђо смакну кошуљу преко главе и нагну се и лијевом брадавицом груди додирну плочу. И затвори очи. Од болне језе. Љето је, значи, овладало и планином.

Одиста, округљало сунце Ловћену врх тјемена. И Брђу. Али, зна он: лако је Ловћену поднијети и овај жаропек, као и сваки други. Шта је дан за њега? Тек један трен. А с мраком ће његова гола ребра да разгали ноћник — с мора или од Комова и Проклетија. Лако је њему, с појасом под гором, са стопалима у модрој води мора, у сланој води, у бијелој пјени која шушти пијеском. Но, шта ће ова мала поворка — напријед хитронога Виша, за њом Мусо, осамарено магаре с једним клемпавим ухом, па мушкарача Тодорка, крупнохода, па Руса, сва у црном, као вазда, па Брђо, прав, равно засјечених рамена.

Лако је Ловћену, горе под небом. Он се већ не мора и не може никуд пети. А ова путања, узана, каменита, пропета — све навише и никад краја тој навишици. Поиграва модрикаст ваздух. Додирнеш ли прсима камен...

Брђо је то само једном учинио. Тек да дубље осјети како се грије планина, како се жари сиви

камењар. И да пробуди у себи поснагу, у коју ка-
пљу катранасте капи страха — исто су он и ова
плоча и овај измучени коријен бјелограба и ова
магарећа чапра и хујање модре празнине, па, да
се рекне, и сва ова ловћенска узвисина. Исто су
— за трен, за додир. Па се Брђо одвоји, исправи,
повуче се к себи. Отима се. Што да се сад утопи
у тврдогибање љета и камењара.

„Да сам пјесник, можда бих неку пјесму сроч-
чио, нешто овако: брда небо гризу, брда гризу не-
бо, оштрозуба — ово мало неба, ово небо мало, над
нама. И шта си тиме рекао? И шта би овој јадоти-
њи било боље од тога? Празне ријечи. Ораси без
језгре јаче звече.“

А ова поворка? Разлаже питање: зашто се
кренуло, зашто се иде баш овим редом к јами из
које ваља вадити снијег и лед?

Виша, млађа и љепша од Тодорке, носи своје
очи напријед — да никога пред собом нема и да
јој нико очи не види. Очи чудесно лијепе. Оката
ђевојка — рече старац-сусјед, још док је била
мала. Кад јој се заљуља кошуља на прсима и пре-
ломи стас, старац безубо прошишта, настављајући
оне двије ријечи: и јеси оката, женски враже и
враже враговити, ама мораш знат — мушко ти
завирује у очи, ка да се ту нешто изгубило, зави-
рује у очи и збори о њима, а тражи нешто друго,
пасја крв. Очи Вишине крупне, широко усјечених
углова — сјећају Брђа на очи љепотица из Ин-
дије, из неке књиге са сликама. Очи ђаволике —
рекле би жене. Тамне очи. Чини се да ни биоњаче
нијесу посве бијеле, а зјенице су пуне мрког сјаја.
Она сама — да ли стога? — стидљива, неговорљи-
ва, уздржана. И наивна, рекло би се. А видиш,
хоће да првачи и предводи — њене тешке трепа-
вице да су испред свих. Танки струк утркује се
с ногама. Неговорљива, баш тако. Као да се стра-
ши ријечи. Задрхти од ријечи и погледа око у око.
И ни од чега другог — ни од мрака, ни од самоће
у планини. Прва силази у јаме, у сњежанике. Води
је нешто пресмјело, њенско, нешто нерасудно,

изазовно. Тако се и упутила у варош, у службу
код имућних — скоро ће година — а дође дома тек
повремено, к сестри, да јој штогод помогне. Пред
мушким погледом она се сакрива иза трепавица,
а пркоси опасностима — спремна да загази у било
коју воду, да зађе у пећину, да сама, ноћу, прође
пустим висинама. Мрак у очима, недокучив. Ни
сестра старија, Тодорка, о њој не би могла ништа
одређеније да каже. Пустила је и сада да између
њих двије набада бангавим ногама Мусо — у шали
га је Брђо звао и Мусолини и молио га да некако
подигне и оно друго, клопаво ухо.

А Тодорка је мушкобана, беспрса, али склад-
но скројена лица, густе косе, сколутане у плете-
ницу над челом. Уста јој пуна неженских разго-
вора. Њен глас и из сњежаника јечи прозукло,
глас студен и дубок. Чини се — и кад ноћу почива,
и тада мисли о својти, о роду, о угледу куће. У
дому само њих двије. Па Тодорка, као старија — и
домаћин кућни и домаћица и дужна да се брине
с млађој сестри, да је поучава и кори, као да о
свијету и обичајима зна нешто више. Но, Брђу се
чини да она потајно завиди Виши. На љепоти? На
женствености и очима? Ђаво их знао, њихов, жен-
ски. Кад би, на који дан, дошао к њима, слушао
би, а чинио се да не чује, пријекоре упућене Виши:
Што си издрљила, ка да нико жив нема очи. Уте-
гни те сисетине, љуљају ти се ни да си озимачна.
Боже драги, како си лакопаметаста. Нијеси ти
стидљива, не, но се претвараш, подмукла си ти,
ето каква си, подмуклача. Јеси, јеси, на. Па си
стога пошла у варош, у службу господску, смак-
нула нашку мараму с главе — да си изложена,
уличком свијету да си изложена.

Млађа би сестра на све то ћутала, трудила се
да било чиме запосли руке и заведе очи у страну
или к земљи. Никад није одговарала, а још мање
заметала препирку. Ваљда је била пресигурна у
себе и своју љепоту и њедрила дубоку, мучаљиву
надмоћност. А Тодорка је то ћутање разумјела као
покорност млађе сестре њој, глави куће без муш-

ке главе. Само би гдјекад у то посумњала, погледала је косимице, подбочила се, махнула главом, па и она заћутала. За недоказану сумњу није имала ријечи. Јер све што изговори морало је имати тврду основу. А сумња је прах који лети — од њега би се и цвијет отровао.

Ипак оне, двије сестре самотнице, биле су судбински упућене једна на другу, измалена. Сад су обје обрадоване — ту им братанац Брђо, с мајком. Уз њега је некако слободније и љепше, иако се говорка да он нешто „скренуо убанду“, те за њим вазда неке забрижне приче и жандарске потјере. Рекао им је: наишао тек да се склони „за краће вријеме“ и „док прегрми“. Па се још жалио на љето: дуг је дан наклоњен гониоцима, а ноћ је прекратка ономе што се крије. Сад пристиже и Руса. За јединцем. Није одољела — за њим, тек да га види, да се увјери је ли жив и здрав и треба ли му што. Па се Брђо шалио: ти ћеш ме, мајко, вазда одавати, узалуд се мотам и укривам трагове, нека жандари само за тобом иду и — имаће Брђа печена.

Она притеже чвор црне шамије под грлом и узврати: није јој до шале и до слушања лакоумних ријечи, момачких, минуле ноћи уснила мучан сан — протегла се, вели, грдна змијурина и збори људским гласом, на прилику овако: ја сам твоја мајка, Русе, ходи за мном, за репом, ходи у моју јаму, у пукотину међ камењем, топло је ту и скровито и ту се године хиљадиле и мајке се у змијске кошуљице утурале, да је мајка витка и репата, да јој очи на челу, к небу окренуте, и тако од правијека, ту се љета хиљадила, а ћеца људска и змијска рођена су браћа, из једне прслине брдске, из једне кошуљице, ћеца људска и змијска, друго моја, но ходи за мном у рупу да крв оладиш, ходи да оладиш крв, женска главо, па да жудиш само двије сунчане зраке и плочу угријану, плочу... Бијаше то грдна непоменица, шарена по рбату, очију кâ у чељадета. Језиком расцијепљеним млаза и свака ријеч двоврха, погана. А изглед јој

невјестински, главу држи устурено као да јој остраг падају ресе вела, на тијелу као да зубун, тијесан, сумодар, и на глави тешке плетенице и очи, двије боровнице, сијевну строго па питомо, да им се не може вјеровати. Не бој се, Русе, вели опет, ја сам твоја мајка, а унука већ имам, модра га муња устријелила, зло му на сред пута... Ај, каква си ми ти мајка, грдна колутачо, куд ме мамиш, што ми се плетеш испред ногу... А она се стаде лодизат, подизат, све док се не пободе на реп и усправи се баш кâ чељаде и поче да млаза језиком, хоће за очи, и тадер ја стрекнух, а на прозору ни ноћ ни зора...

А вађење леда?

Тодорку и Вишу у селу су звали — шњегоноше. У граду их дочекивали као — ледарице.

А носиле су и лед и снијег. И слеђени снијег из приловћенских јама и понора. Лед — сјекиром резано комађе. Снијег — збијену, крупнозрну бјелину, нагорку као да је лежала под димом. Снијег који је мјестимично изгубио своју чисту боју и постао сив, нажут од капавице, чврсто здрпљен. И њему се прилазило са сјекиром.

Није било ни стазе до грла ледене провалије. Чак ју је било тешко опазити, све док се пред ногама, кроз ситно грмење, не укаже мрка разјапина. Тако планинске ране обрастају драчом и вељебиљем и вишом. Та трава, виш, имењача Вишина, не воли иначе да је близу драча — једино ту, на грлима јама и пуклина, као да се мире завађене биљке, сложено крију ране планинске... ни планина, рекло би се, не трпи да јој се неко завлачи под кору.

Стали су, не бришући зној. Привезали су Муса неколико корака даље од јаме — „да се не сутура ова ушата будалина“, рече Тодорка. А Брђо одмах пожеље да се и Виша одмакне од понора — данас ће он да се спусти доље. Хтио би да научи и тај зли, ледарски занат. Јуче је први пут био ту и гледао како се око леда ради, а данас не може

дозволити да се женска коса лијепи о снијег, да се леде женске власи, но ће он данас да покуша.

Виши то не би мило. Испушта оно што јој припада — да првачи, да буде тамо гдје је најтеже. Није вољела ни да остаје на сунцу и да потеже дебели коноп — бриде дланови и лице се налива густим, тамним црвенилом. Било би јој милије да лице прими нешто бјелине од снијега. И доље, у јами, самотно је и не осјећаш своје тијело и нико те не гледа. Овдје је, пак, отворено и ко зна чије те око може издаље смотрити. У руци дебело уже, проклето уже од три усукана конопа, да се не прекине док неко виси о њему, далеко било. На дну ужета је омча, у коју Брђо завуче стопало, црн излизан гумењак.

И тако су га полагао спуштали. Најприје се придржавао рукама за кржљаво растиње, а потом за избочене рапине, негдје оштре, негдје већ љигаве од људских дланова и згњечене траве и блата.

Поглед му уперен навише. Изријетка покуша да прозре таму испод себе. Несвикле зјенице саме бјеже, враћају се према отвору. Одозго допире Русина опомена да се чува, забога. Ко зна шта је доље, под каменом и у камену. Од јуче се ту могао сам црни ђаво настанити.

Да се чува? На то и не помишља, иако се кожа јежи од слутње, од првог даха студени. Дали су му, истина, да преко кошуље навуче стару, руњаву фањелу. Под њом се брзо хлади знојно платно. А он тоне све брже, нехајно се отискује од бокова стијене, занесе се упријеко, удари леђима у другу страну, па опет наниже.

Наједном се ноге опријеше. Шта је то? Коса засјеклина, нешто клизава. Нечија уста — Тодоркина? — нагнута над сам понор, довикују да се још спушта, није то дно, а тих дна и бездана има неброј. Ово је подужа, испреламана напрелина планине. Јаме су вирови, тамом набијени — ту плићи, тамо дубљи. Дно ријечног вира ближе је површини, можеш доронити и видјети шарено љескање

пијеска. А дно јаме, ко зна гдје је и је ли ико досегнуо ону најскривенију дубину.

Ту је, најзад. Запахну га улежала студен. Отвор, некако удаљен, једва се назире мало неба — сумодри комад леда. Под рукама снијег, стврдут. Понеки слеђен лист, слијепљен, љигав. Длан загне за одломљену грану која стрши из снијега.

Влажна, ледена тмина. И наједном — жеђ. Сухо грло. Грудни пуне хладноће. Она пали. Горе непца и ждријело и... Ето, планина се побринула за себе. Сакрила је, сачувала је у својим дубинама ово здрпљено комађе зимских мећава. Сачувала је за дане дугих припека, па ће да хлади своја њедра, да отапа, да лиже кап по кап.

И он би тако. Као у дјетињству. Или као што можда и сама планина чини. Наже се да зубима загризе, да на језику раскрави, да усркне. И сјети се да би га Руса и сад, као кад је био мали, опоменула: не лижи снијег, ђаволе куси-репати, не ваља се, побољећеш се, не лижи снијег... Ама не лижем, но гризем и сигурно су ми десни кржаве... Горчина.

Одозго се примичу удари, као да неко, наслијепо, слијеће наниже и креше гвозденим оковима обуће о бокове јаме. Спуштају му сјекиру и цакове. И допире до њега изломљена, а чини му се полусмрзнута опомена, од које разабера само мукле самогласнике: а-и... е-и-а! Кажу ли то: пази, сјекира.

Чији глас? Која од три женске главе и сад брине о њему? Знају да је у свему нехајан и да најмање мисли о себи и својој сигурности. Нијесу се питале је ли одвећ самоувјерен или је унапријед пребринуо себе или се пред другима јуначи или одиста кипти од младости која не жели плашњу и бедеме око себе. Није њихово да разлажу зашто је такав. Њихово је, женско је да се брину, да опомињу. А тај глас, сада... не можеш се заклети ни да је из женског грла. То ни на шта не личи. То као да није чељадни глас, већ промрзла, разбијена јака. Из горњег свијета.

И учини му се, за трен, да је будан сишао у тмицу сна. Летио лебдећи о ужету. Спуштао се низ понор и одјеке мајчина гласа, низ године дјетињства, све унатраг, ронио до дна процијепца или језера, до муља и коријена лопоча, до пећина, до модрине оних окâ око Каруча. Можда је доспио до самог изворишта зиме, до мјеста из којег она исукује своје ледене мачеве и вјетрове и бијелу смуту снијега од неба до земље, па ти се чини — нигдје прогаза и једнако ти је пртити брдом и висином, густом вијугом, до невидљива облака... А стално се чује онај исти, брижни Русин повик: чувај се, дијете, забога, чувај се.

И он тако, будан до дна, до стврднута снијега, до тмице сна. Снијег под длановима. Слећен лист. Горчина која пали низ грло. А ето, у руци се обрете глатко држало сјекире. Испод пазуха, као под крилом тице, још мало влажне тоpline. Све друго, до даха у грлу, мразно и мрачно. Горе царује врелина, а ту се сабило прибјежиште зиме. Не једне, но свих зима од празиме. И ту је она, празима, снијезни мећед. Уснула да љето преспава. Ту њена брложна јазбина. Одатле ће, у позноје-сењу ноћ... ноћу се она искрада, лупешки... одатле ће да одмотава своје вјетрове и студи, да заплаши и смуту планину, да загуди јауком и нетрагом и бјелином, да заспе и градове и јаруге, да наднесе мразна бедра над пјену мора и језера, и језера тамо код Каруча...

Дланови и прсти умјесто очију. Ту замахни и засиједи. Нека пршти под сјекиром ова невидљива бјелина. Удри ту, па мало устрану. Исиједи четвртасто камоће. Четвртасто, ако се може. А који ће враг то измјерити и оцијепити као по концу. Исиједи, нек исплизне у цак, па ћеш послуже окресати оно што стрши. Послуже ћеш то — окреси и завежи, да не побјегну санте мрза.

А јуче? У граду, за магаретом. На самару три цака с ледом — по један са стране и трећи у средини. И Брђо за Мусом. Уз тихо нагоњење: ђи,

Мусолини, ђи Мусо, не стрецај, не страши се, ово ти варош, јадан не био, ту госпоштина и сиротиња једно уз друго, чепљу се на улици, а — два свијета, ђи Мусолини, магарчино једна, е баш си прави магарац, ни за шта те није брига, но и вјетрове пушташ, а ово је варош, права варош, будалино... Али да нико не чује. Па и прutom по сапима. Ваља однијети у хотел најкрупнију комадину леда — па ће да је раздробе уз боце пића и уз телеће бутове, а грумен леда, умјесто јабуке, у рашчепљене вилице овчјег печења, знају они све те вјештине, не бој се.

Потом ваља куцати на врата имућника. Појављују се госпође, а људи су по канцеларијама бановинским, у банци или трговини. Госпође су дома да примају јутарње млијеко из Бајица или Бјелоша, а од Брђа — лед или комаде смрзла снијега. И задиркују га: откуд таква момчина, сад, и ће су Тодорка или Виша (знају их и по лику и по имену) и што одламаш мањи комад, лед ти на дом, нијесам ја ни гора ни од горијех спрам других госпођа, еј, знаш ли ти, знало те ћорило, с ким имаш посла, да нијеси од онијех комунаца, што носе црвене фањеле и кад припече божја муња, де, не дури се, нијесам ти ништа ружно рекла, но окини бољи комад, кâ плећку од брава, не кружај очима, дошâ си у гласити дом, каквијех је мало у Црној Гори, то да знаш, и толико...

А једна пита: мора ли се одмах плаћати? Мора, одбрусио је. А оне ђевојке су знале причекат с плаћањем, познајемо се, чоче, одавно и вјерује се, коме ће се вјероват, ако не нашој кући. Објашњава: Виша и Тодорка су му сестре од стрица, одмијенио их, не могу саме да стигну куд би требало. А прећута: одмијенио сестре да би видео како све то изгледа, да би се нашао око у око с госпоштином.

И сад већ кајања нема. Отварају се врата с месинганим квакама, с плочицама и именима, отварају се, а иза сваких врата домаћа јазбина — предсобља, с кишобранима и каљачама и огледа-

лима и понегдје с празном кацом, па тамо дубље кухиње из којих бију јаки мириси пржена меса, гулаша, паприкаша, кртоле која се пече с оризом, чега ли. Не разабера те мирисе. Нос навикнут само на кртолу. Из дјетињства волио кад замиришу они бјелкасти облаци, печени с кором. И већ му дојадиле те жене у дугим, шареним кућним хаљинама — бјеласне се бутина, љуљају се меснати кукови, свиткају некакве чудне направе у коси, а ту пунђе и масне плетенице — све обилато, знојно, путено и неуредно, јутарње, овлашно.

Понегдје га дочека старица — црнина, само нешто бијеле кошуље с ошвицама под грлом, шамија, црне чарапе и цревље и цигар међ квргастим прстима. А на њој све уредно и све црно до мало бјелине на прсима и гробне, жуте боје на лицу. Таква старица назове уљудно добро јутро и пита: умори ли се, сине? И пита: који си ти? И каже: нешто си ми нов. И пита: хоћеш ли кафу или грум цукра с водом? Таква старица не изналази мане леду. А ето, ове млађе, у шареним хаљинама, с пунђама и направама у коси и отужним задахом уља и гаса и помада, оне ти немају, што се вели, длаке на језику, засикће нека таква: што је овај снијег труњав? не долази у нашој кући с том глибурином! Ну виђи, одвој ми други комат, не дајем паре за труње! што не пазите, ће су ви очи, кад вадите... То збори плавуша, официруша (по чизмама иза врата, по кабаници која виси уз изблијеђелу ешарпу), сва бреговита, с великим модрим очима и мрким подочњацима; под грлом, к удољници прсију, наборана пјегава кожа и пјеге по носу и образима, овлаш прекривене пудером. Ријечи пријекорне, а очи гледају радознано, питома, готово мазно. У њему стид и бијес. Шта му је све ово требало. Вуче се за магаретом и натеже с варошанкама — и очи и памет зарасли им у сало. Да тој официруши баци у лице пласу снијега? Нека врисне, пасја милет, кравуљина.

А потом, на улици, види како старији човјек, као пијан, посрне и падне — напријед, челом на

бетон. Брђо се примиче, хтио би да помогне и да једном руком држи немирно магаре, зазорљиво од градске вреве. Но, претече га други човјек. Подиже палог, окреће му сиво лице, с крвавом и прљавом мрљом над обрвом. И неко доноси бокал воде из кафане, бијел керамички бокал с модрим цвијетом. Пљусну му воду право у лице, трљају му чело, подижу увис руке, млитаве, као да су рукави празни. Онај пали отвара очи. Рекло би се, не види оне око себе или види нешто друго, од осталих скривено. И каже, непитан: А ја кренуо до Ваја. Човјек над њим устукне, стрављен: Како! Па Вајо је умро, давно и давно!... Није! — љути се пали и ослања се на оба лакта... Ама јесте — још прије двадесет или тако нешто, а биће и више година... Муч! — приштуцне пали и шеретски намигује — јуче сам ти с Вајом играо преферанса, па и сад кренух. А што ће овај народ око мене?... И почиње да се смије. Види да је лануо нешто заумно. Боји се — помислиће свијет да је шенуо. А оно о Вају? Шалио се, само се шалио. Какав Вајо. Зна се да је давно отегнуо папке. Ово била несвијест. Обична. Снађе то стара чојка. А несвијест и није друго до кретање на онај свијет, к старим пријатељима, к Вају и дружини. И шалио се, ето — кренуо, бива, до Ваја, на партију преферанса... Помозите му, људи, да стане на ноге. И нек сркне коју капљу лозоваче, добро ће му чинит, она и мртве диже.

И послије се Брђо нађе са сестрама на пазару. Оне би да одмах носе дио пара газди, дио од продатог леда. Јер газда је закупио све јаме, све сњежанике при Ловћену. Њему се обавезно носи дио и нестрпљив је — не воли да чека. Хоће оно што је његово — вели Тодорка. А шта је његово — виче Брђо — и ко је он? Какво право има на планину? Откако је ту планине и народа, она је била народна, комуниста. Заједничка пасишта. Тако је то, ја ти јемац. И гора је свијех. Снијег вадиле само чобани. Да намүзу, да се запјене снијег и јомужа, па да се пије. И ко је он, тај газда, да се

њему мора давати дио? Ми вадили снијег и лед, ми догнали на овоме магарету, на Мусу. Шта ће ту газда! . . . Тодорка сва устрептала: мора се, мора се дати газди његово . . . А Брђо још јаче завикне: е не мора! Нека газда газдује на своме. А ви купите од овијех пара што вам треба, и квит! Газди — шипак! Тако је то, ја ти јемац!

И поведе их, те пазарише нешто соли и брашна и мараму за Тодорку, мараму модру с бијелим пјегама, као да попануо снијег, прхутавац. Виша само окрену у страну крупне очи — њој ће се купити сјутра, други пут.

Руке му се жаре од студени. Узмахује јаче сјекиром не би ли се разгријао и савладао језу. Не само од додира с ледом. Додирнуо нешто у себи.

„Зашто сам јуче разносио планинску хладноћу госпођама? Нијесам морао. Хтио сам. Молио сестре да препусте мени магаре и џакове. Зашто? Тек онако. Шта је то „тек онако“? Двије мутне ријечи. Олако исказане. Непромишљено скочиш преко потока чију воду не видиш, чији смјер не познајеш. Тек онако. Да завириш у поток, у ва-рошка предсобља, у себе. Све сам то знао. Или сам могао наслутит. Чудна ми чуда, тупоглаве, уображене госпе, са сапима као у кобила . . . Одвратих сестре да не дадну дио пара газди. Да, да. Тако и треба. Не дати му. Ништа до студена камена, што би рекли наши стари. До студена камена. Но, увалих сестре у невољу. Марама и со — кратка радост. Шта ће се изродит данас или сјутра? Тодорки и Виши ово је хљоб и обука, а ти се играш пркоса. Играш се а не улажеш ништа. Газда — гуликожа. У реду, али — бори се оним што је твоје. Што уваљујеш сестре у своје обрачуна. Нијесу то моји, нијесу само моји обрачуна. Нијесу. Али, сестре су ту недужне, немоћне да се боре. Иза њих ни синдиката, ни племена, ни партије какве, ни Матана с друштвом. Тек ја сам, и оне, сестре моје, Тодорка и Виша. О томе горе и не мислих. Горе је сунце и крв пламти, а овђе се увалила баба-зи-

ма, насложила снијег на снијег, сабила и следила, те снијег насив — добија боју камена, па понегдје нажут и горак као да се ледио на таванским гредама или уз горко коријење. Горе, на сунцу, не бих поставио себи толико питања. Горе ми је све то било обично и као да је морало тако бити. Радиш оно што ти се чини да мораш, да је право. И чиниш тек онако. Овдје постављаш питања. Безока питања, немила. Замах сјекиром — питање. Засјек у снијег, у невиђено — без одговора. И на-зреш мрак у себи. Пипаш по свијести као по рапинама стијене, по коријењу и слеђеном снијегу. Дубоко у планини, у провалији. Пипаш по себи, рујеш. Студен у мрак. Руса је снијевала змију-мајку. Шарену, невјестински усправљену. Ледену као овај дах и ова зацрњена бјелина, ове пласе облака. И што дубље у планину и у себе, што дубље сиђеш, гушћа црњава пред очима — мање ћеш сазнати, мање знати. Али, стани — и питања без одговора шире видокруг, шире.“

Сјекира удари у тврдо, у нешто метално. Брђо се заинтересовано наже напријед, поче опсијецати наоколо. Завлачи прсте у засјеклине, опипава. Нешто као цијев. Који је враг? Опет сјечивом окол. Одваљује повећу санту. Нестрпљиво туче по њој, ушмице. Разбија. И ето, цијев је ту. Не само цијев. И кундак. Пушчетина. Ко зна чија и откад. Бачена. Или сакривена. Опипава је. Брешка или пећанка? Не, биће нека простија дугоцјевка. Разгледаће је горе, на виђелу. Глади је, тражи прстима омицач. Оковао га лед. Оставља пушку покрај ногу. Обрадован. Ипак је нешто нашао. Ненадно. Није благо, али јесте пушка, каква је да је. Била је оружје. У њој горио прах испред ока које нишани. Била је оружје, а можда и сад ваља, ђаво је њен знао. Ваља је очистити, истрљат пијеском, па онда мазивом да се зацакли.

Ово је за Брђа прави дар планине. Ловћенски дар. Завучеш се планини под ребра, а тамо праве планине нема — рупетина, пространа за сумњу, за језу и питања без одговора. Или је одговор ова ко

зна кадашња пушчетина. У њеној цијеви одговор на сва зла и све недоумице. У овој јамини не можеш рећи „тек онако“, но одмах питаш „како“, а одговор је тмина и ова цијев и одјеци гласова одозго, из оног парчета модрине. То парче, готово нестварно, то је сад цијело небо, сав дан данашњи. И обузме те страва — око тебе мрачније од зебње, од сумње, од недосега. Понор. Понор и пушка и лед. Ни Вишине очи ту не би унијеле трак свјетлости. Ту ни свици ноћу не силазе. Ни звијезде не завирују у сњежанике.

Брђо, Брђанине, похитај, размахни се, одваљуј комађе, не гледај на облик — нек је лед и добро ће бити варошанима. Похитај да што прије искочиш горе, на раме планине, на сиво камење, на зелену прошарицу, на модро, на огањ сунчани. Што прије, макар и на огањ.

А снијег? Једном, давно, за Брђова дјетињства, у фебруару, снијег бијаше опрашио брда. Само опрашио бијело. По језеру блиједожута тршљака и вода жутнула и златаст одбљесак полетио с ње и просуо се по танком снијегу. И обале језера опирају му се, обале око Каруча, не признају, не прихватају његову бјелину — шаљу модре одсјеве из дубоких ока, пробијају се увис мрким шкрапама, не трпе ништа врх себе. Ширином језера полегла жутаста трска. Небо се прочистило, предало облаке брдима, па се модри ширином, дубље од језера, даље од његовог муља, од кала. Све му то и сад пред очима, сад, у овоме мраку тијесном. А Руса бијаше изишла на праг, загрнула црни скут и баца мрве птицама. Шта је то спопаде? Истина, вољела је дружење с птицама — тек да није сама у кући. Било неко старо гнијездо под кровом. И Руса намамила вијоглавку. За кратко. Нешто је поплаши. Или јој сметаше дим. Те Руса премјести гнијездо према углу кућном. И насели се голуб стрнаш. Тај хоћаше да се трајније окући под кровом. Улијеташе кроз прозор. Дозиваше своју стрнашицу. Кад је прозор затворен, туку кљуновима, кријеште. Но, ушуња се мачка сусједова. . . А сад,

Руса строшила комадину хљеба. Нашто то? Син је погледа зачуђено. Никад то није чинила. Бројила је дане и мале кругове хљеба. Није га било за бацање. Она опази тај поглед, па збуњено поче објашњавати: знаш, Брђане, то сам виђела од моје баке, давно-давно, а зборила је бака — данас је, ћецо, сreteње господње, па се тичице жене. И Русина рука лети ушир као да сије по орању. Прхут и цвркут по гранама и облацима, до неба. Тичице се жене. Тако је зборила Русина бака. Тако је зборила и Руса. И ко зна колико ће још баба и Руса бацати зрње у фебруарска јутра, кад се тичице жене, и тичја граја спајаће облак и камен. И шћери ће сањати мајке-змије. И неки ће Брђо висити о конопу, у пуклини планине и неке ће гојазне, салате госпође хладити снијегом боцу црњака својим тромим, јешним домаћинима. Тичице се жене. Ђаволи се штене. Али, зашто се Руса, оног удовичког јутра, уз недорасла сина, сјетила зрња и тица и своје баке?

Матан отвара очи и још једном покушава да схвати гдје се налази. За неколико тренутака не бубње му уши и чини му се да се вратио из тишине у тишину. Наједном поима — по оном свијетлом квадрату уврх зида — то је самица. Она иста, њему добро знана. Бетонски под. Мрки зидови, изгребени, ољуштени, при дну смолави, од зноја, од крви, од додира мокре, прљаве одјеће. Самица у дну мучионице. Ту не допире многогласје града над ријекама. На рубу сјећања чиле и оне двије ријеке, које се састају тик уз град. Ријеке широке и троме, равничарке. Мало пепељаста свјетла кроз онај квадрат уврх зида. Негдје у болним дубинама слуха нагло забубоње шумови. Гласови пријетњи и мукли одјеци удараца.

Признај ко је Петар! Признај, Матане!

„Не знам, а и кад бих знао, то би замрло у мени. До ваше свијести не допире, не може допријети: пред вашим ногама лежи Матан Брђовић и нема те силе људске која би га присилила да изда

другове. Залуд ваше гумене палице и ланци и залуд пријетње да ћете ми врећом пијеска претући мошње, да ћете угасит мој огранак лозе Брђовића. Не гаси се лоза, остане ли иза човјека његово чисто име. И све вам би зло сјеме без рода. Залуд ми чупасте косу и нокте. Буде ли живота, љепши ће прамен израсти. Залуд ме тукосте ногама у слабине и тискасте со у ране... Писаћа машина за летке, везе, Петар, адресе, комитети. Зинули сте да сазнате много. Ај, велики ли је ваш страх од комунарске силе, младе, вама недокучиве. Залуд ми главу млатисте о зид, залуд агентске псовке, које... које се ни са чим упоредити не могу — на један колац набијају све од Евине Еве... и да све опростим, за мајку црногорску никад опростити нећу, не што је црногорска, но што је моја! А мајка црногорска за срамоћење не постоји, њу изумише псовачи. Главом о зид Главњаче. Мајко моја, добра мајко, добро је што си далеко — никад не знала о мени и свему овоме. Твојој бризи и страховањима за мене нема граница. А све је ово мучније и теже. Твоја проста памет на то не може ни помислити. Ти памтиш потоња војевања с Турцима и швапску окупацију и не знаш и не можеш знати да је ова неслобода црња од свега. Добра моја, сад ти кроз ланену крпу циједиш грудуну сира, грудуну сира, над котлом и точи жута ира, точи, точи...“

И губи се. И вријеме протиче несамјерно. И потом полусвијест или полусан. Он, ето, лежи у некој кули, скадарској или ко зна којој. Ту га бацили и одбацили, претучена. Не ваља више ни пријатељу ни непријатељу. Ту га оковали ланцима и болем, оковали до беспомоћи. И косу му везали за куке зарђале. Ту ће тамновати до краја живота — а већ нема одређена појма ни о животу ни о крају. Је ли ово још увијек некакав живот или је крај начепио на грло? Ако живота и буде, макар за који тијесан дах, биће околу мрак — чуо је, рекли су да ће му очи ископати. Мрак куле увријеће у вјечност. Очи ће му ископати или са-

горјети усијаним жарачем, рекоше. Или ће врхом криве сабље, некакве љуте дамаскиње. И неће потом бити ни трака свјетла. Но, не ликујте, мучитељи, рођени да то будете. Пред вама је Брђовић, огранак жилава рода, којем ни сам ђаво не може дохакати. Брђовић. Издржаће, мора издржати. Негдје тамо, у брдима, у висовима вишим од ове куле — а то рјешава и надбија све, то што су брда виша од сваке куле и мучионице... негдје тамо, у брдима, у планинама које и брда надвисују, негдје тамо скупља се чета храбрих. Чета, али каква. Чета која не зна за куле и окове. Не признаје их. Спрема се. Оружје кује. Прикрада се гором и тамом. Слиједи неку свијетлу траку у себи. Или неку поруку. Ослободиће она Матана. Ослободиће. И тада ће, слијеп и усамљен, ходити селима и појаће уз гусле и свачија врата биће његова.

Откуд опет тај јаук и псовке? Једнако је тешко и слушати и поднијети. Нечија глава о зид. Хапсили и раднике. И раднике из овог града. Какав ли је то изазов родила мајка комунистичка, те је псују урлајући? Гдје је сад та мајка, тиха старица, у дугој црнини, с клубадима сингасте вуне, с вретеном или с телетом на рукама, с телетом мокрим од слузава сјаја, те га приноси првотеоки да мукне и да га олиже великим рапавим језиком? Гдје је она, мајка комунистичка, док јече ови зидови тамнице и соба агентска и док некога туку жиле гумене и жиле воловске? Или и ње нема. Нема мајке комунистичке, но су је измислили псовачи и мучиоци, па ће из мука и блатних ријечи уронити у пјесму, и хоће, у пјесму ће.

Изнова он бјежи улицом. Био је немир студентски. Какав немир — бунт. Штрајк. Готово мјесец дана. Трчи Матан, а над њим листају платани. Као да управо тад развијају младе, блиједозелене листове. Нечији глас: напоље жандарчине из студентских здања! И — он трчи. И крије се. И можда би се сакрио. Но, за њим дахће опун, рано оћелавјели агент. Дахће и роктаво псује. Био би

то пристојан, средовјечан господин да није ово што је. И Матану се коче ноге: зар ја одиста бјежим? А моји стари ни пред већом силом нијесу узмицали. Потрче, ухвате згодно мјесто, сачекају крвника, па — шта ко макне. А бјежање? Ни помислити. Срамно је. Кукавички. И стане Матан. Окрене се. Ево ме, гаде! И пружи руке да се брани, да удара, да се појака с агентом. Руке које не знају шта би: хватати се у коштац, бранити се, ошинути први. А ћелави се не колеба. Увјежбан, гибак, снажан. Један ударац. Један замах, некако испријека. И улица се искоси, изокрену. И потом неко тискање. И брекће мотор. И уши запиште, па зује дуго и једначито. И руке сапете.

„Глупо. Зар сам морао да се трсим и јуначим пред оним скотом. Зар он то ичим заслужује. Гони ме, под њим тутњи улица. Видио сам га само за трен. Дебељко. Широкоглав. Био би пристојан грађанин, рекох, да није заглибио. Жуто лице с црвеним печатима. Мало подбријана брка. Тијесан капут. Ваљда мода, тамо њихова. Трчим. Он топће за мном. Можда бих био бржи. А видим његово лице испред себе. Широкоглав, жута кожа, на избочинама црвени печати. Очи избуљене. Не дахће за мном, већ право у моје грло. До ресице. Одурно дахће. Скот. Зар од њега бјежиш, Матане! Зар си толико ниско пао? Не бјежати! Не бјежати пред лицем дана и цијела града! Гинути, а не бјежати! . . . Откуд то у мени, то пркосно, то предачко? А толико сам пута због сличних надмености бручио Брђа. Викао на њега: робујеш прошлом вијеку, црногорствујеш, свака ти је мисао окована родбински, ђедовски, тако нећеш крочит ни до Горњих Кокота, а камо ли до комунизма . . . Сад и ја. Као и сваки Брђовић. Да се тучем с оним гадом. А могао сам се склонити. Ето, и сад бјежим од ријечи „побјећи“. И сад ми она неподношљиво ниска. Па добро, исто је — склонити се испред гониоца, не пасти му у шаке, не дати му да истражи дивљачки бијес. И што је најважније — остати напољу, дјеловати и даље. А како? . . . „Болен ми лежи Миле

Поп-Јорданов‘. . . Олистали шипци, кошћеле. Олистали платани, негдје ту, близу . . . „Болен ми лежи‘. . . Кад бих научио Натку да пјева ту пјесму, македонску . . . Што се уписах на право, а тако сам желио да пишем пјесме. И да резбарим. Или да клешем. Маркса и Енгелса. И Лењина. У стијени, високо . . . Је ли ово крв на уснама, на бради? . . . У стијени, високо, над ријеком, над свијетом. Брадоња Маркс, са сунцем у чело . . . „Болен ми лежи‘. . . Сад Натка изагони козе и враћа се с прутом, с омладом у руци, с омладом . . . Туци жилом, удри, скоте, по ребрима, по бубрезима. Туци да видиш шта комунисти могу издржати! Кад би тебе и упола мање млатили, оца би рођенога издао и продао. Удри, туци, само не псуј, само не спомињи мајку, језик ти се скаменио. Плаћена душо, слуго. Удри, докле и ти панеш од умора, од зла у теби. Други ће да те одмијени. Оран, одморан . . . Кад бих пјесму — младост у ланцима. Као оно „Ми млади“. Кад бих пјесму. Кад би ријечи хтјеле. Брзак ријечи. Бистар, пјенушав. Све да проломи. Кад би ријечи . . . Младо племе, хај младо племе, стресај ланце, сунце ти чело краси. Корачај, ено свиће . . . Кад би пјесма, пуста остала. Куд то бјеже ријечи? Или су и оне у мени устукнуле — виде ме овако смлаћена, недостојна. Хтио да будем борац, а лежим неборачки, крпетина на поду. Не чуди се ријечима и пјесми . . . Крв на бради, на прсима, на прстима . . . Далека мајко, боље је што ме не видиш. И што ни ја не видим своје лице. Да се не устрашим себе. И ово ће се звати — јуче. Прегураћемо ми, је ли. Рођени смо да издржимо све муке, све муке. Ако нијесмо за то, за шта смо онда рођени? Је ли тако, мајко, је ли тако? Жене? А другови? Не, нипошто! Зарекао сам се да о њима не мислим. Да се не сјећам. Они не постоје. Ни у мислима. Избрисани су. Нема их. Од мисли до језика кратак је пут. Другови су истјерани из сјећања док сам овдје. Они сад не постоје, за мене. Ни искушења нема — одати или . . . Они су заборављени. Искушења нема. Ту сам само ја, Матан

Брђовић. И пребјена ребра... Кад би пјесма...
,Закунимо се радном народу да ћемо вјерни'... Кад
бих тако нешто срочио. Па да слушам како се пје-
ва. И да не кажем никоме: то сам ја спјевао. Да
не кажем. Не мора се знати. Не треба ми таква
слава. Никаква слава. Да не кажем за пјесму да
је моја. Само ја да знам: то је моје, то је из мене.
И да ми је топло под ребрима. Можда бих рекао
само Натки, некако узгред, као да нећу, и не бих
рад да се хвалим... Е, кад би ријечи. И оне канда
претучене. Завукле се, пусте, кроз јамине под тје-
меном. Пребијене, тамне. И оне мученице, а још
нерођене... Млати, батинај, док и ти не паднеш,
продана душо! Ово је Матан Брђовић, издржаће
он... ,Што год дође ја сам му наредан'. И град је
овај наредан. Слив свјетла и зла.“

Самица. Мрки зидови. Кржаве мрље по бетону
и зидовима, до таванице. Тешки задах. Прашњав.
Однекле јауци. И сами зидови јаучу. И они што
држе жиле у рукама, и они јаучу. Мучионица себе
мучи. Себе.

„То су крици зидова. До крова. И више, више.
Мучионица се откида од тла, од града. Као краста.
Откида се. Јауци је подижу и носе. До ријеке, до
ријека. Нек потоне. У нетраг. Гадна краста. Нека
град остане чист. Није он красте заслужио. Про-
љеће је, мајко. Листају платани. Студенти иду...
иду ли? Куд? Куд су кренули без Матана?... А
ови овдје тако — хапшеничком главом о зид. Кад
би све ово видио Брђо. Кад би, макар једним оком.
Он се смијаше: слаб си ти, Матане, танушан, трска
искрај Каруча, не би издржао ни муке ни борбе.
Тако збораше Брђо, иако није Заратустра. Тако
збораше он. А ево, издржах. И још могу. И даље
и мучније од недомишљеног. Па бих њега да пи-
там: а ти, Брђашу, би ли ти издржао? Вазда се
ми тако споримо и препиремо... ,Нити писну, ни-
ти зуби'... Или сам, може бити, јечао и јаукао. У
незнани. Јаукао срамотно. Цвилио. Да уживају
мучиоци, да се насладе. Пјесма неће к мени, неће
из мене. Ни ријечи пјесме неће. А јаук хоће сâм,

незван, нетражен. Из несвијести, из тамнине. Хо-
ће сâм, клетник. Хоће животиња да се пробуди, да
рикне болно. Из пратамнине.“

Сјети се: минуле зиме био је дома и биле су
демонстрације на Цетињу, и допао је затвора. И
тамо, на Цетињу, и тамо постоји тамница, и то по-
гана — Богданов крај. И тамо и у сваком граду.
Свугдје мрачне јаме и кауше и кауше и мучиони-
це — зинуле, чекају младе немирњаке. Зинуле
незајазне. С краја на крај ове земље могло би се,
с конака у конак — из тамнице у тамницу. Па и
Богданов крај доби своје госте. Бјеше ли оно у
фебруару? Штрајк глађу. Дванаест дана и двана-
ест кошмарних ноћи. Грчила се утроба. Чинило се
— то није глад, већ немоћ, болест некаква. Нека-
ква? Његова се зна. И наговарали га другови: ти
си плућни, ти мораш јести, а ми ћемо гладоват и
за тебе, и никоме нећемо о томе ни ријечи. А он
плануо, увријеђен. Ако је и плућни, ако је ТБЦ
још из гимназије, он је борац, он је борац, еј, као
и сви остали. Није шугава овца, није слаботиња.
Не може он да лапће ону затворску чорбуљину, а
они да се грче гладни. Како су могли на то и да
помисле. То му чак и Брђо препоручио: јеђи, а ја
ћу гладоват за двојицу. Тачно је тако — може
појест колико два момка, па му и глад, зар, дво-
струка.

Кад би могао да сазна, да некако одмјери —
колико је био у несвијести. Два дана, четири, пет?
Агенти му то неће рећи. Они не изговарају ни
ријеч која би унијела нешто свјетла. Само га по-
гледају, нацере се, ударе ногом и чекају наређе-
ње. Шта ће даље чинити с њиме?

И у њему сумња. Зашто су га оставили на
миру? Не млате више онако жестоко, не испитују
— одбацили га као трању. Јесу ли се увјерили да
је он тврд орах? Јесу ли схватили најзад да им је
све узалуд или су се уморили? Или мисле да он
одиста ништа и не зна? Престали да ударају гума-
ним жилама. То не слути на добро. Можда се спре-
ма нешто безмјерно горе. Или нешто срамно. Чак

му и храну приносе к устима. А њему није до јела. Није му ни до чега. Откуд та промјена, од које стријепи? Је ли он већ на рубу смрти? Или... спопада га ужас. Није ли, у бунилу, рекао нешто о друговима, чија је имена хтио да избрише испод тјемене коре? Није ли извукао на видјело коју нит из оног потајног ткања о везама, о становима гдје се састајали? Немогуће. То ни у сну, ни у несвијести. Против тога је он сав, из дубине бића. Ковао је у себи брану, талио је, сагонио што ниже — ка дну свијести.

„Али, дођавола, оружаш се и против болести и против смрти, па оне дођу саме, некад се прикраду, некад обзнане кобни корак. И шта спава у теби, сада, док будни стражар чува запретане тајне? И шта се буди у теби чим клоне свијест, чим савјест потоне... шта се буди? Јеси ли проговорио, Брђовићу, јеси ли лануо какву непјесму, у незнан?“

Наиђу агенти, по један, по двојица, мрдну раменом, искриве уста, загонетно, као да нешто знају о њему, нешто иза његове свијести — било је или ће бити. Ако је ишта измакло преко зуба, ако је одао, он ће сâм себи пресудити. А знаће се, знаће се убрзо.

И ето, долази један од главних. Надмен. И он га гурне ногом у слабину. Не да туче, већ само да се увјери је ли ова мјешина крви посве спласнула. И шта то изговара, окренув главу од Матана? Неке далеке ријечи, које се касније враћају, увиру, укоријене се за вијека... Овај је печен. Макните га одавде. Што да му закивамо сандук. Нека цркне тамо, у мјесту рођења... Тако је рекао. То је њихово, кад хоће некога да се отарасе бар за неко вријеме: у мјесто рођења, нека се други с њиме патежу. И рече ли: нека цркне тамо?

Топла ноћ. Брђове плећи на простирци борових игала. И пред очима минули дан.

Малена поворка планином, уже, ледена јазбина, узмаси сјекиром, стара пушка. И најзад му

изронила глава. Из косе, чини му се, суче ледена пара. Из густа, тршава грмена. Једва дочекао да изиђе, а сад се не радује — могао би се вратити у сњежаник. Овдје бриге и живе обавезе, а доље — нешто тамнолико, нешто иза времена. Нема враћања, ваља подизати мокре цакове на самар, на огуљене сапи магарета.

Неко дојави: ето жандарма!

Није их смио чекати. У први мах помислио је да њега траже. Шта би друго? Од њих се и крио. Од њих се склониио код сестара. А што је минулог дана сишао у град, то је била она његовска игра жмурке — игра отворених очију. Изазов опасности. Нека дође, ако јој баста. Мушки ћемо је дочекати. Но, ипак се надао: град је град и народа је доста, у маси се скријеш као у шуми, а неће ваљда набасати на кокарде и бајонете. Тако и би. Али неко је, видиш, дошапнуо да је виђен у граду, са сестрама, ледарицама. И сад га траже на правом мјесту, на грлу понора. Траже га и наумили су да га отпреме у логор — ко зна куд, тамо према Дубровнику и Сарајеву, на испитивања и мучења, па у логор, у Билећу или, ђаво их шапави знао.

„А неће стављат шапу на Брђова рамена, ја им јемац.“

Кренуо је нагло, узбрдо, притежући ону стару пушку уз бедра. Изгубио се иза првих шумарака, а Руси само махнуо руком. То је значило, као и толико пута раније: одох и нема ме и репи цандарима — нијеси ме одавно ни чула ни виђела.

С висока, иза грменаста борића, извиривао је наниже. Пепељасте униформе, гамашне, црвени ширити. Скинули су пушке и држали их наперене, с кундаком уз бок и млатарали оном другом руком. Викали на дјевојке и Русу. И један од њих дограбио магаре за оглав. Јадни Мусо истријештио очи. А Руса скинула мараму и нешто их молила, тихо, да је син не чује. Није то смјела да учини. Што да моли. Што да се понижава пред слугама режима. Ионако молба није помогла. Не моли их, ошине ријечима, ако немаш другог мла-

тача. Јер молба их само наводи да учине што пакосније оно што су наумили. И тако, отргли су везе са самара и цакови су пали. И потом су истресли оно комађе леда и снијега. Челично сивкасто комађе прштало је о камењар. На плочама остајале тамне мокрине. Свијетле искре летјеле увис. Магаре се отело и појурило низа страну. Сестре стајале и немоћно гледале, без ријечи. Руса клекнула да куне. Кријешти: ни у швапско, за рата, не смједосмо вадит лед!

Није издржао. Викнуо је: ту сам, ја Брђо Миљанов, ту сам ако ме тражите, не јуначите се пред женама, кукавице!

И потом је настао тутањ и трка и пуцало се за њим, сва је планина праштала. Један је клекнуо и кољеначке испаливао шаржере. И одједи се пристизали уз ловћенске стране, к Владичину гробу. А Брђо зна да вара цијеве које за њим гледају — вичан је тим цијевима, а оне никако да улове његову вјештину.

Сад зна: није требало викати, никакве користи од тога. Но, крв је таква — не може да отрши насиље. Зар да мирно гледа како је Руси спала марама на рамена, како се ломи лед, који је тек извађен из срца планине. И сад зна — и то се морало, и то је било тек онако. А њега нијесу ни тражили, дошли су да казне Тодорку и Вицу што газди није предат његов дио. Што газди ни лед није донесен. И досјетили се, ваљда, да су ту и Брђови прсти, да је и то дио његове побуне и пркоса. Сигурно их је напутио и напујдао Миращ, она поганштина, изрод Брђовића. Биће их допраatio, а он се скрио — мучно му и стидно да пред Русом насрће, да разбија лед.

Сад је около мир. И топла љетња ноћ. И борове иглице завлаче му се за врат, а гране се окитиле звијездама. Љепота. Само за очи. Доље, по улегнућима ове старе, краставе коре, гнијезди се и куња неслобода — за Брђа и за оне који су као он, за бунције. За оне начитане, који све по књизи тумаче, као попови, и за оне младе букаче, недо-

учене, али бистрих очију. За Брђа нада све — он кренуо у побуну на свој начин — одважно и дрско, али све то „ново“ не може да истури испред оног што је тек привидно минуло, испред предачког, у њему дубоко увријеженог.

И љути се: ови новачи, као његов брат од стрица, Матан, мисле — и боја крви, црвена, нова је, боја као за њих наручена, а и то боја прастара, предачка, иста данас, иста у онога првога Брђа који је, веле, изјутра пио крв корњаче.

Вади из џепа Матаново писмо и увиђа да га не може читати спрам мјесечине. Писмо је донијела Руса и то јој био изговор што је дошла за њим, чак с Каруча. Изговор био, али га она заборавила и предала Брђу тек пошто је изишао из сњезаника. А писмо опширно. Шта ли је накитио Матан, онај занесењак, који умишља да свијет почиње од њега и његове дружине. Веле: преци су били и прошли, у њима нећеш наћи ни савезника ни непријатеља. Не ваља се освртати натраг. Гледај само у будућност и — нека буде борба непрестана. Из минулог вијека спомињу тек Његоша, не владику, но само пјесника и по Матану би се рекло да је и Његош био безмало члан његове Партије. А борбе што се тиче, нека је буде и нека буде непрестана — то и Брђо збори, али како ћеш се борити без негдашњика, без оних чије кости свуд около... ова земља саздана од костију и камена и од зла домаћега. Како ћеш без старина у бој, кад су они само за бој живјели и буне дизали? И кости њихове устаће на глас, на позив: ко је витез. И Брђо се не може нити хоће даљити од њих. Чини му се да у челној жили неумољиво туче нагла помисао: „Ти си, Брђо, и предак и потомак, ти си некад давно чепао по овоме камену, па ће се твоја глава, смеђа и нешто рошава од краста и огребина, опет подићи испод какве плоче... Бити потомак и предак у исти мах, већ сад, ноћас, под овим танкосјеним бором. Вазда имат на уму да лијепо име предачко у мени не потамни, у мени, јадноме потомку, баченом на ову каменштину. И ваља се рват да од

мене не пане срамотна сјенка на онај низ ђеце нерођене — и она ће висит, кâ гроздови, о нашој лози, о лози Брђовића. И ето, браним, колико могу, чисто чело оних што су минули... а сам ђаво зна је ли било посве чисто и јесу ли минули и шта је од њих остало живо. И ваља да браним чисто чело и оних што ће немилосно стати на моје кости, незахвални и загледани у неко своје небо... а исто небо, закађено другијем тамјаном. Ма нека их, просто им било. За мене нема друге. Наслиједио сам, кажу, дични глас нашега рода и морам га неокаљаног предат даље, не знајући коме... Које чело, која ли кичма може то поднијет! Потомак и предак!"

Изјутра, при црвенкастом сунцу, које се показало издаље, иза Вртијељке, он рашири на кољену Матаново писмо.

„Драги мој Брђашу..."

Ето, вазда он тако, Брђашу, и као да се поиграва ријечима и људима, а Брђаш му, сад, празна дроба лежи у планини-кукавини и мисли на далеке логоре и жандарске бајонете који за њим плачу...

„Драги мој Брђашу, спремам се да ускоро кренем тамо, ка нашим планинама и нашим слободарским горштацима. Неко рече за нас да смо ђеца црних брда и та су брда сад заиста црна и јесмо ђеца црних брда, но ја велим — неће задуго, свануће бољи дани. Знам да и ти тако мислиш и само ради тога свитања живиш. И знам да си ти немирни дух језерски..."

Тако он мене види — немирни дух језерски. То сам ја за њега. Не вјерујеш ти, Матане, у духове. Не вјерујеш, ја ти јемац. А опет, не видиш мене оваквог какав јесам, наушљан и набијен мржњом, но сам за тебе нешто друго, књишко... управ тако, замишљаш мене, а као да си загледан у некакву књигу. И ја, овако нагрдан и отрован, бивам романтични јунак, нечесов дух језерски, с Каруча, искрај оних дубоких тишица и куће све-

тога Петра цетињског. Такав сам ја за тебе, немирни дух који постаје сапутник револуције. А ти, Матане, треба да дођеш, да ми просвијетлиш и да ме освијестиш, да не дивљам овако сâм, ишчашен. И шта велиш даље, мудране мој?

„Кад дођем тамо, а једва то чекам, поговорићемо и о оној твојој давњој жељи. Само, размишљај и сâм до мојега доласка. А ту нема баш много да се бира и избиркује — или ћеш и даље кројити и шити само по својој памети (а ничија памет, самоглава, не може бити света, но се све промишља и чини колективно) или ћеш се уљудити и држат се линије као што је ред. И да знаш, не може се данас кројит по старински, и роба је друга у моди — нашто ти, брате, димије и свитни џамадани, кад се иште нова тканина, а и крој нови и капа и чарапа..."

То он замотава, бива, езоповски, да сакрије мисли од нежељена читача. Ама не замотавај ништа, Матане, чоче, јер знам лијепо куд циљаш и свака ће се аветиња досјетит што си хтио. Доста смо се натезали око моје, како велиш, давње жеље да ступим у Партију. Но, ви ме нећете оваквога, а ја не могу себе тесат и шишат и ођенут по вашему. Ма не знам, Матане, чоче, који је то ђаво — за исто се боримо, исту аждају хоћемо да стучемо, с главе, а није важно, брате, хоће ли све бити у длаку овако или онако и какав сам ја и каква ми је нарав и шта све гучим под челом — ако се вама чини мало уврнуто и на старинску...

„И донијећу ти нешто књига да читаш, ваљаће ти да оставиш за зиму, кад су оне наше дуге ноћи, па не знаш куд би главом и мислима. А ти ћеш лијепо, уз огањ, уз луч или лампу, моћи да проћеш кроз прави курс, све сâм, али у друштву умнијех људи. Па ће мећава да се ори и да гуди, колико јој драго, па ће по језеру да се прегоне вјетрови, сулуди мурлан, који мути воду, а за њим модрикасти сјеверњак. Уз ту музику, и подно Весца с бијелом чалмом снијега, ти ћеш с књигом..."

Ето, мој Матане, како ми издаље испјева ту пјесму, све кâ из књиге љепорјеке. Ти кукаш, знам, и над мукама овога народа и бориш се да се Тодорка и Виша не спуштају у јаме по лед. Бориш се и умијеш о томе и казат и написат. И умијеш сад прећутат да си тек изишâ из тамнице, премучен и претучен, веле. Умијеш прећутат и ја то цијеним. Појеш кад ти је најгоре. Али, једно те молим: не учи ти мене каква се памет народу хоће. Ја сам се спуштао до у срце Ловћена, ја а не ти. И сад — нијесам по књизи, нијесам за Партију, штетан сам. Ти миришеш миомирисом, а ја баздим на наша непрегорјела ђубришта и на рибу и на смолу борову и на знојне гуњине праћедовске. Ај, Русе, што ме роди овако засољеног, пресољеног!

„... ти ћеш с књигом. А јасно ти је да је и књига наше оружје, данас, у борби против мрака и мрачних сила. Но, да не попујем (знам да ћеш ми због тога пребацити), већ да те приупитам: како ми живите? Како се држи Руса? Она ми личи на мајку из књиге Горког, али ти нијеси прави Павле или нашки, староцрногорски и тврдоглави Павле. Не, то име никако ти не пристаје. Опрости за ове присне и у шали срочене опаске и упоређења...“

Ама, што он све живо, па и мене, мјери и описује и свакоме одређује ко је и што је и свакоме мјеру даје, а о себи — ни бијела зуба! Још отуд, из далеке пријестонице, мисли да има право да о мени просуђује, баш као да је свети Аранђио — у једној руци мач, у другој теразије. А моје је да ћутим и чекам његову ријеч и да се према њој равнам. Ко ти даде то право, Матане, да те питам брк у брк, иако си далеко?

„А ти, Брђашу мој, кад прочиташ ово писмо, пођи — знаш већ до кога — и реци да ћу тамо брзих дана и да нећемо имати мирно љето — нешто се натуштило с више страна, а наше није да погнемо шију и да као јагњад чекамо фашистички нож. Морамо виђет ће смо и шта нам ваља чинити. Наша млађарија имаће срца да се окупи око здра-

ва програма. Ако је тамо и овога љета вруће, па склањају људе у ладовину, остаће вазда понеко да узради и земљу и оно што ова земља тражи од нас...“

Вруће је, вруће, мој Матане, и ево, ме, ладим се испод бора, гладан и јадан. И носим при себи левор с мало метака и ову стару цјевчину из леда. И књигу „Мати“ носам — читамо понешто и без тебе, ми, пропали ђаци, иако нијесмо налик Павлу. А Руса јесте јуначица — не боји се себи. Прати ми сваку стопу и брине се о мени, несрећнику — како би она рекла.

„Ти си за то, знам, ти као поклоник радничко-сељачке правде, потписао си се: земљорадник с Каруча...“

Јесам, ја ти јемац!

„Сигурно се сјећаш, била је то она лањска петиција о логорашима...“

Као да се само Матан сјећа тога, а ми, брави, заборавили!

„И тада ми је то било помало смијешно, али ипак за поштовање: истјеран си из седмог разреда гимназије, па — земљорадник с Каруча. О земљорадњи, бојим се, знаш колико и ја или коју зерицу више. А има варошке господе, трговачких синова, који мисле да кртоле расту по гранама као јабуке и чуде се што су земљаве...“

Ма шта ми наприча, Матане брате!

„А ових дана читам много, уз скрипта студентска ударио сам у литературу о психоанализи и о слободној љубави. Можеш ли замислити мене како читам и такве књиге и записујем којекакве мисли и податке, пуне ми биљежнице и пуна ми глава свега тога, али ти нећу досађивати цитатима. Ако видиш Н. поздрави је и реци и њој да ћу ускоро тамо. Не спомињи да сам се уфитиљио, ни кокошка мяса на костима мојим. Од мајчина ватана и наше арије вратиће ми се боја у образе. А ти се, Брђашу, оштри, биће вруће љето, опет велим...“

Жеђ и глад. Да му је бар једно да утоли.

Нареди себи: не мисли више на Матаново писмо. И похита према Ивановим коритима. Бије снажан млаз. Студеник. Шикнула жила воде из планине. Хвата бистрину дланом. Тренут-два, нека га хлади. Сркне. Трну зуби. Опечена непца и ресица. Још једном. Остаје жеђ, а не пије му се више. Пљусну се по образима. Остави длан испод млаза. Заборави га за који трен.

Куд би сад?

Пође путем, па ливадам, кроз борове. Искошена стијена Језерског врха. Над њом небо изгубило модрину — постало пепељасто. Камењар исијава сивину.

Куд би даље?

Пита се тако, а ноге се запутиле према чобанину. Ни момак ни дијете. Кракате ноге протегнуо у хладовини, покрај крупна пса-торњака. Чобанин жмури, не опажа Брђа, али пас најприје напери уши, па се лијено исправи на предње шапе. Тако чучи и осматра сваки корак незнанца. Пошто се увјери да тај дошљак иде право к њима, пас се дигне, као по немилој дужности. Накостријеши му се длака. Мукло режање, па дубок лај, старачки. И спремност да суне напријед, да нападне. Чобанин се тргне. Мутне очи погледају к Брђу, па се рука пружи да задржи пса за капуру. И повик: Лези, Гаро! А Гаро би и да послуша и још да порежи, неповјерљиво. Брђо сиједа крај њих, пита ово и оно. Осмјели се и шашољи пса по тјемени, по чураву врату. Пас се примири, гледа га искоса — од ногавице до рамена. И ту му поглед стане. Не занимају га Брђове очи. Нагледао се свакојаких зјеница у свом пасјем вијеку. И његова крупна глава покрене се у страну, чељуст лијено шкљоцне спрам зунзаре. Бржа је она. Глава полагано клоне на шапе.

А чобанин нешто мучаљив, одговара кратко. И он осматра Брђа искоса, али кришом. Час пушку, час велику шаку. И пита опрезно: А ти, који си? Брђо одговара неодређено — зли и несрећни.

Па се осмијехне и да би га умирио, казује: путник, намјерник, иде планином тек онако, љето је. И љутну се на тај свој одговор. Што да замотава и зашто опет „тек онако“. И каза се по имену и презимену и Каруч спомену. И рече да од њега нема шта крити — види се да је честит момак. Замјерио се властима, додаде, па га траже, хоће га у тамницу, у логор, у жице, у ђавола црна да га сапну. Он се не дâ. Он и многи млади с њиме боре се за правду, за сиротињу као што је и чобан.

Прича тако, прича, па за тренутак заћути. Мисли: кад бих имао коју пару, тражио бих му хљеба, макар два-три залогаша. Мора да има нешто хране са собом. Али, како ћу — ни динара. Прекјуче све дадох Тодорки. Руса не донесе ништа. Није ни имала.

И опет наставља да прича о богатацима — то нам сад Турци — о неправдама овога свијета, како има сиротиње која живи од тога што вади и продаје снијег из приловћенских понора. На то живнуше чобанинове очи — знани су му понори и сњежаници... „А да имам макар и пару, заискао бих му кору хљеба, она ме вода проструга, боље би било да нијесам пио.“

Погледа: на неколико корака од њих — ватриште, црни круг у трави, угљевље, пепео, гарав камен, нагорјеле шишарке борове. А мало по страни — жутасто крило неке птице, бијели врхови перушки. Пас једнако куња на шапама. И тако, траје Брђово казивање, а момче га слуша отворених устију, па се још окрене к њему, гледа га нетремице и — као да не поима добро или уједно мисли о нечем другом. Брђо заћута. Осјећа да ће га момче нешто питати — да му се објасни. И момче одиста проговори, гласом дубоким, рапавим од студене воде, гласом који сјећа на лај његова пса. Умјесто питања о неправдама које потресају свијет, он каза просто: Ама, јеси ли гладан? А Брђо, што би се рекло, дим у дим: Јесам, као вук. Па се насмије и дода: Као два вука. Сад се и чобанин осмијехне, себи к њедрима: Само не спомињи тре-

Њега вука, за њега немам. И скида с гране повећу торбу, с малом гуком на дну. Одмотава мараму мокру од младог сира. Брђо му прати сваки покрет и пита: Реци, образа ти, како погоди да сам гладан. Момче га више и не гледа, ногом одгуркује пса и каже: По очима, пријатељу, по очима. Брђо прими дар, захвали и пође. Није хтио да једе пред чобанином и псом. „Што да ми броје гладне зубе.“

Чун се прикрада језером према албанској страни. С прамца се нагнуо напријед жутобрк сељак — напрегнуто гледа у таму, а руком, иза себе, даје знак Брђу и још једном момчету да веслају тише, опрезније. Брђо пушта весло да клизи мрком водом и да само утоне и потом — меки трзај из зглоба до шаке. Онај с прамца с времена на вријеме пропусти кроз бркове рапав крик — тако би се јавио велики гâк, плашљива и бучна чапља. И потом сви тројица помно ослушкују хоће ли се јавити уговорени одзив с албанске стране.

Брђо се присјећа — још од дјетињства наслушао се од старијих прича о хајдуковању онога првог Брђа, туда је он, некуд туда провозио ноћу пљенове и остављао за собом пустош и страву. И приче о томе, приче које трају. А Брђо млађи, праунук хајдучки, с ова два друга, кријумчари дуван, скадарски дуван. Покушава да се оправда: морао је, вели себи, поћи у ову ноћну зараду, не може без пара базати планинама и просити као милостињу залобај хљеба. Ни Брђо негдашњи не би то себи допустио. Часније је отети, извјештити, но подвити реп и чекати да се неко смилује. И овај ноћашњи поход Брђу се чини неизбјежан. Или му то само изговор — гони га несмирак, мора нешто чинити, нешто мимо друге људе, опасно и узбудљиво. Мора, прије но што Матан дође. Јер, да зна Матан за ово, избручио би га. И био би то, за Брђа, корак даље од партијског прага. Матан ће ипак сазнати. Ако не од некога другог, а оно од самога Брђа — ништа он не крије, а нити хоће нити умије да заташкава своја огрјешења. Чак их, понекад,

као уз инат, истресе пред Матана и још преувелича. Ето, брате, сад видиш ко је и какав је немирни дух језерски. Још би требало да и он крикне као вељи гâк. Како му драго, ипак није зазор што плови трагом првога Брђа и других предака. Ако је то за њих било јунаштво, што би за њега било нелијепо. И што би се од ове ноћи стидјели потомци, који још не извирују иза брда. То што има да дође, то је још иза брда, па још иза брда. И вријеме је тамо. Оно се мјери ланцима брда и планина — све вис над висом, вис иза виси, преко њих краче вријеме, надлази и ишчезава, био облак или ведрина. То му мјера и безмјерје...

Помисли: кад се врати с дуваном, мораће опет да потражи Шагу. Она му помагач. Брђов дуван крије и уноси у варош. Чудан дјевојачки створ. Зна је од дјетињства, а опет му се и сад чини да је премало познаје. Ћутљива. Неприлагодљива.

Он склапа очи и покушава да је замисли. Лице вазда исто — монголски широко, али румено. Ни осмијеха, ни туге, ни срџбе. Стоји тако, камено, како је саздано. Нос поширок. Очи црне, округле. Сва стамена. Широке шаке, снажне. И сажалива и спремна да се потуче. На њој проста роба. Махом коротна. Голицали је да се насмије. А тада — из грла јој хохотање, грот некакав, а очи једнако стакласте, нећеш докучити шта иза њих тиња. Корача мушки, а ипак меко и само се узљуљају велике груди. Ту Брђо клоне. Пред тим грудима. Учини му се да руке обамру од слабости, па потражи било шта — весло, нож, ивицу чуна, тек да шаке осјете себе, да се ослоне.

Подалје, као да израњају из језера, трепте свјетла Скадра. И црне се брда над водом и тим свјетлима — Бардањолт, Тарабош. Негдје тамо је пао и остао Брђов отац, Миљан. И стриц Оташ. И многи, небројени. Брђо рођен као посмрче. И сад га увредљиво жигне давњи узвик дјечака у школи: Безочевих, безочевих! Брда му се мутила од суза и бранио се: нијесам безочевих, но ми отац погинуо, јунак од јунака, а ваши очеви грију муда

уз огањ, грију муда. И то је понављао до изнемоглости да и њих заболи. И потом би настала туча и модрице трајале по недјељу дана. И Руса му привијала крпе, натопљене водом од варена сљеза. И сад се осмијехну — „а ваши очеви грију...“

Одазва се гâк из мрака. Бркати махну: завеслај живље, ено их.

Чун уз чун. Тих ноћни поздрав кријумчара. Пребацују два цака до Брђових ногу. Креснуше упаљач. Глава уз главу, брк уз брк, над водом која не одаје тајне. Прсти хитро броје новац... Ејвала, срећно, с хаиром... Онај с прамца подиже над главом боцу с ракијом. Пружи је Албанцу. Овај понови: с хаиром. И заклокота му у грлу. И бркати наздрави: за покој души државнога монопола, амин! И потом се и остали Албанци обредише, па глас с прамца: натегни и ти, цикотићу. То је био знак да нагне боцу и веслач уз Брђа. Но, Брђо је уграби: к себи шапу, старији сам. И тако се сврши обред с боцом.

Враћање. Свјетла Скадра све даља, тону у језеро. Невиђелица. Брда сумрачна. Ето их и у води. А међу њима, на глаткој површини, одбљескује се небо. И види се доста далеко — раван мрког огледала свјетлија је на ширини. Жмирка тек понеко свјетло при странама, гдје уснуле рижетке сеоске куће.

Шљапкају весла. Подуже ћутање. Свакога води понека брижна мисао. „Цикотић“ смишља како ће се, са својим дијелом дувана, прокрасти у Подгорицу и коме га продати. Сељак опипава цакове и дланом и прстима, па се наједном огласи, а трепти му велики жути брк над прамцем: Јеси ли комунист? Брђо се тргне. Немило питање. Хтио би то бити, али — не примају га у коло, играју око њега, држе се чврсто руку за руку, а те руке за њега невидљиве, он скаче по брдима попут дивљег јарца. И каже неодређено: А што питаш? Бркати наставља мирно: Прича се да јеси... Е па, кад се прича — јесам! И јесам, ја ти јемац!... Сад се онај на прамцу помјери, поправи положај једног

цака да се чун не нагиње, па каже: А реци ми, душе ти, ако ви победијете, а може свашта бит па и то, хоћете ли гонит нас котробанције? Хоћете ли?... Брђо се у први мах узмучи, па се насмија: А ево и ја сам од тих, твојих. Како ћу себе гонит, а?... И Брко се смије. Начуо сам, вели, да нас комунисти не гледају добрим оком. Зашто, никад ми се неће просвијетлит у овој тикви. Чист нам посао, поштен. Не крадемо ничије. Купимо и продамо. А што државни монопол трпи штету, то обашка. Држава нам зла махећа — дере нас, брате, колико може. Ми јој не остајемо дужни. И ударамо на темељ државни... И потом ћуте. И чују се само весла. За осјетљиво ухо — површином језера цијепа се танко платно. Онда бркати уздахне: Е што бих слатко запушио од овога скадарског. А мирише, пусти. Уз ова два цака губи се задах рибе. Сјутра ћете виђет како се жути — цар дувана!

Бруј мотора иза Враћине. Брко скочи са сједишта. Умало не преврну чун... Дај ми та весла, цикотићу... И он запе из све снаге. Пљуснуше весла. Мора се грабити онамо, према оној обали — пуна је шкрапа и грмења.

Нађушили су овај чун, нађушили су проклети финанси. Или им неко јавио. Не види се још увијек њихов чамац, али се по звуку мотора осјећа да је све ближе. Веслати, веслати. Понестаје снаге. Залазе иза Грможура. Закратко. То острвце ни птицу не би заклонило, кад је гониш. Нема друге — према обали, према камењару.

Повик с воде: Стој! Пуцаћу! Стој!

Мрак као да се топи.

Прасак пушке. Други.

Брђо једном руком весла, а другом окреће према гониоцима велики пиштољ, колаш. Опали. Колико да се гласне — нека знају, зелембаћи, да је овамо тврдо. И нека не хитају. За трен пушке умукнуше. Само мотор заурла јаче, љуће. Гониоци као да су изненађени. Усмјере чамац у страну. Не

гине им се ноћас. Или се договарају. Опет пуцњава. Меци ору воду око чуна.

Брђу клону лијева рука. Весло паде у воду. Но, већ су при крају. Чун удари о камениту обалу. Искочише. Додај цакове, носи, трчи, свако на своју страну, састанак код оне кошћеле.

Превијена Брђова рана. Лакша рана. Метак прошио рамени мишић. Кост очешана. Засули му рану дуваном, скадарским, утегнули платном. И питали: куд да га одведу. Он би да крене својим путем. Не жели да га воде кријумчари дувана. Они су му дружина само на води. Од њих иште само дио дувана. Остало ће сâм. Има он своје путеве и скровишта. И уграби прилику да се искраде дружини с језера.

Ни у тијесној пећини није им тијесно. Издубена је управо као за два одметника. Узана, недубока, али добро прикривена. Високо, при литици. Улаз мали, једва се провукла Брђова рамена. Испред улаза грмење. И ниже, при страни, исто тако. Ту нико не би тражио ни изгубљену козу.

У тами Брђо не види Гарово лице, али осјећа покрете руке. И зна — сад је он прикупио у шаку ону широко разраслу браду, сиједорићу, а другом руком, по обичају, трза ремник пушке: затегне га и потом отпусти, те удари о глатки бок кундака. Мек, пријатан прасак. Понавља се као ријетка, упорна капавица с камена и пратигибање старчева причања.

Само једна звијезда кроз грмен црнограба. И само Гаров глас — тињав угарак испод бркова, набусит глас, вазда иза њега бубњи љутња на некога, на нешто недокучиво.

Ко зна кад је започета његова прича и да ли ће икад бити завршена. Прича, канда, траје у недоглед, с предасима сна и бјежања испред потјера, траје цијели један живот. А и сами предаси, кад гласа није, уткивају се у причу и причање. И кад ријечи није, кује се грађа и дах за ријечи...

— А ти се, момче, не љути — не рекох ти раније, све ме ђаволи носише, те по нашијем горама, те по Албанији и Маћедонији и до Грчке. Не рекох ти, драшко мој, а нијесам крио. Но, неки пут ријеч сама неће па неће преко зуба, завуче се кâ гуја и чека своју уру — ето тако. А мени се не чека. Без ријечи и без ваздуха, угушио бих се док савијеш цигар дувана. О твоме оцу хтио сам, о њему... Што си се тргнуо? Од пушке не трепнеш, а сад... Мируј, драшко мој. О твоме оцу, рекох. Бијаше то под Скадром, тринаесте, злосрећне, у прољеће. Хоћаш тадер слатко погинути. Видим, сломи се, рек-би, сва млада Црна Гора. Шта чинимо из дана у дан — кидишемо на шанчеве и послије копамо мртве и носимо рањене, осакаћене за цио живот. И хоћаш, брате, слатко погинути. А још виђех Миљана, оца твојега — затворен момак иза једне зидине, ама у њему иста моја мисао, смркло му се од онолике залудње погибије, па викнуо: доста! И доста и преко врх главе. И због њега и због свега, велим, хоћаш слатко легнут под плочу. Али, неће ме зрно. Зујала су олова око мене кâ да си наљутио рој пчела и придао још толико осах... И сад, ево, вјерујем да ме неће олово. То кажем теби, а другоме не бих. Рекли би: е, кад је тако, није ти тешко бити јунак, шеташ се између куршума кâ да росика прољетња киша. Рекли би, ама ја знам шта ми је испод руњине на прсима. Јави се страхак само кад мислим, кад промишљам како је нешто опасно и шта би ме могло згодит. Али кад кренем куд сам наумио, рекнем себи: стисни петљу, Гаро, стара ножино, доста си се најивио. И страха нема. И он се препане од моје будалаштине. Једноумац сам. Ударићу куд нагнем, па... Оца су твога, драшко, спутали и затворили кâ роба, а мене поставили да га чувам. Оставих га сама, нестражена. Даривах му слободу, нек бјежи куд му глава зна, а ја одох у јуриш — нек се гине већ једном. И хоћеш ли вјероват: Миљан остаде сву ноћ иза оне зидине, на којој ни крова ни прозора. Он је, рекâ бих, неку другу слободу

њедрио. Своју, својску. Мени онда недокучиву. Послије се нешто мало и томе досјетих: скини најприје своје узе и окове. Потом збаци све што је рођачко и племенско, што те сапиње. Ослони се на шире, на црногорско. И тадер ти нико ништа не може. Ако ђекад останеш сâм, напиј се пркосна вина. А уз пркос, драшко мој, мање боли кад ти нокте скубу или табане пеку. То сам искусио на својој чапри. Човјек је најјачи кад пркоси, а зна зашто и против чега. Мени, кâ што видиш, цијели вијек прође у томе, у пркошењу. Ево, ти би рекâ да сам заточен у пећини, да не смијем ни привирит у варош, да живим мимо остали свијет. А ја сам ти слободан. Свакоме могу одмјерит од шаке до лакта. Слободан кâ тица. Ама, каква тица. Њој се чини да је слободна или се тако нама чини. А она је робиња својих крила и гнијезда. Нама се чини да пјева, а она се гласка од неке потребе, од жалости или страха... Нешто ми се поје ноћас. Напијај гусле, образа ти. Тако, драшко, тако, а пушка нека ми је при кољену... Јеси ли донио шта да се изије? Нијеси, не, то ђаво изио! Но да опет гладујемо и јадујемо као у швапско вријеме!

Јекнуше гусле. Гаро их послушкује, подешава, затеже струне. По преламању звука осјећа се како му лако играју прсти. Гласу потијесно у пећини: Ооооој, књигу пише царе од Јапана... Брђо затишка уши: Тише, ако знаш за јаде. И чини му се — јека пјесме извире из планине, чуће се далеко, дозвоће нежељене госте. Гаро се прави да није чуо опомену, али му глас постепено бива тиши, мекши. А Брђо се срди: сељачки анархист, занесењак и лукавац у исти мах. Гуслару застане рука, глас се промијени, као да проговара други човјек: Рече ли што, драшко? Велим: Ти си анархист, сељачки. А што му је то? Неписмен сам, знаш и сâм. То, кад он каже да је неписмен и кад се правда што не разумије, тад се он подсмјева ученима и вели у себи: знам ја овамо нешто друго, нешто поважније, потежа је ова наша школа, не хајем ни за бога ни за људске регуле и ударам прсмице,

куд оцијепим да је право... Синко, колико разумије моја глава, ни ти нијеси далеко од мене. Комунисти те не гледају добрим оком, иако си уз њих грлом и душом. Имају и они нечесове регуле... Не био ја Брђо, већ најгоре ништа, ако им не покажем да ни за длаку нијесу искорачили испред мене... Биће прилике, синко. Ево, држава је расушена каца, пуца на уторе, точи на све стране — још је држе обручи силе. Обручи. Докле? Сва ће попуцати брзијех дана...

И опет се гусле огласише. Гаро незадовољно брунда: Нема праве пјесме о Црној Гори, нема за гусле... И забаци главу унатраг и у заносу поче да ниже у мраку црњаву ријечи, уз плачне струне: Ај, Црна Гору црна црновино... Црна Гору црња од црнине... Црно црна у црно завита... Црнобојна црно зацрњела... Црногорна црна и прецрна... прецрна, прецрна... И баци гусле. И свали се наузнак. И завикне свадљиво као да га је Брђо изазвао: Ја зеленаш, а ти зелен. Ја за Црну Гору, а ти и твоја дружина бунцате: пролетери, сви народи. Ђе су ти народи ноћас, а, ђе су? Ђе су пролетери? Е, да ми је, црnome кукавцу, да убијем онога бана цетињскога. Смакнуо бих га, чу ли, кâ да попијем чашу воде. А ти вичеш: сељачки анархист. Муч не брукај се. И ја сам нечесов пролетер, чоче: без ичега свога, пушка и гуњина. А племе? Свака му част. Али, брат ми је и племеник само онај ко је за Црну Гору. Остали ми нешто смрде на осмуђено. Што да се мијешамо са сваком боранијом око нас, с немрчипушкама. Ову слободу извојевâ је Црногорац. Није чекао потоњу уру, но се борио откако је прва турска стопа панула на балкански камен. Он је првачио, Црногорац, црни црњо. Наш је, драшко, наш је Царев лаз и Крусе и Вучји до и не знам ти тамо, све бој до боја и јунак до јунака и сердари и дике људске и војеводе... Ај, Црна Гору, ко ти даде црно име! Ај, дична гору, црна до неба... И виђи овамо, момче: за нашега времена бијасмо огњем опасани, ама слободни. Могâ си у по ноћи крочит по Црној Гори

ка по својој соби. Сад ни ту, ни дома — нема слободе. Гњијемо ка звијери по јаминама и пећинама... Ај, Црна Гора, црна те муња... Шта ово причам? Слуша ли ме ико? Има ли уха да чује чојка? Не. Плетете около нечесове странке. Паучина. Ни муха да се уплете. Земљорадници, радикали, федералисти, демократисти, комунисти... исти, исти, исти. Не признајем. Не признајем никакву руку над мојом главом. Она само моја. Ова крга искрај Крњега гувна. Није она рођена да је неко води за оглав. Глава зна своје. Глава...

Убрзо га савлада сан.

И Брђо би да заспи. Не да рана. Пече. Наједном и зуб. Кварни самотњак. Сијева јаче но рана. На њу би радо притиснуо комадину леда. Из оне провалије. Лед. Накисјели снијег. Магаре. Патрола с пушкама. Вјечно пушке. И под ледом — пушка. Не престаје рат у Црној Гори. А како оно рече Толер, прије три године? Цетиње, пред хотелом. Толер, писац прогнан из Њемачке, при крају говора викну: поздрав из Њемачке која не постоји... Тако некако. То му би и повик при кретању с Цетиња. А може ли се и за Црну Гору рећи да не постоји? Била је или ће бити Црна Гора које сад нема. Притиснуо је фашизам својим репом. Или се притајила. Прикрила. Црна Гора, млада, љута, по логорима, по пећинама...

Проклети зуб. И он се уброји у непријатеље. Узалуд га притиска језиком. Онај исти злозуб из војске. Затвор због летка. Код Сарајева, Тишти овај исти зуб. Ђелија Гаврила Принципа. Веле да у њој чамио. Ледена. Гора од ове пећине. Зидови ишарани именима. И Принцип ту лежао. У ланцима. На вратима удубљење, гдје били котурови за мучење. И Принципа мучили. Клети зуб. Онај исти. Под војничким узглављем крио „Почетницу комунизма“. Бухарин, Преображенски. Чини му се да је то било давно, а минуло тек пар година. „Почетница комунизма“. Матан би му се смијао у брк: е, мој Брђашу, остао си на почетку, твој ми јадни комунизам. Тако би рекао Матан. А кад

ли ће овамо? Обећава вруће лето. А и власт нешто обећава. Нема више циле-миле. Почело је и — ко ће кога.

„За писаре и жандаре сам — пропали ђак. Како то — пропали? Истјеран сам као бунџија. Као борац. А што сам морао да тучем шодер и да тешем балване и у зидаре да се мијешам, то... зидање сам учио зидајући. Гдје сам махао мистријом и наслагао камен на камен, ништа се није срушило. Ма хоћу рушит што други назидаше неправо. Хоћу, ја ти јемац. Пропали ђак. И за ђевојке. Како се оно пјева... ој ђевојко, ти сељачка, занима л те капа ђачка? Велика срећа — капа ђачка. Ка да смо ми остали шугави. А могао сам бити и ђак и студент, но — преча је борба. Лако је накривит капу и мислит само на себе. Мора се друкчије — хајде, буразеру, прихвати у шаке врућу цијев и не узмичи више никад. Нема узмицања, ја ти јемац!“

На отвору пећине бјелкасте пјеге свитања, ситне као и грабово лишће. Очи Брђове натекле од несна. Разјапи вилице. Мршти међувјеђе. Мучи се да цијев пиштоља натакне на болни зуб. Гаро га гледа и ћути. Извија се Брђов врат. По челу капи зноја. Рука потеже. Крцка коријен зуба. И најзад — трзај. Из цијеве вири раклјаст коријен. По њему сукрвица. Тек тада се огласи Гаро: Јеси ли извадио метке из кола?... Не... А што нијеси, несрећо... Пиштољ без метака само је тракалица за ђецу!

Гледају цијев и зуб и смију се обојица. Брђо испљуне пласицу крви... Сад испали левор — каже Гаро — нека зуб одлети далеко... Лијепо би ме научио — да прсне цијев, очи да избије... А видиш, синко, ово оружје није само оглас смрти. Оно и за вађење зубах и... кроз пушчану цјевчину жене дувају у огањ да се разгори. Кроз цијев се пије из каменице, из пукотине. Кроз цијев сам ђетињски бирао звијезду. Кроз цијев.

Гаро се протегну и рече да је гладан. Па се присјети. По селима, вели, опет се шушка о походу на Цетиње. О томе је одавно сањао. Сакриће пушку-крачицу при тијелу, па ће у граду бирати подебљега „крма“ за нишан. Ако не бана или тако некога, на ситнарију неће трошити фишека. Брђо га пита: треба ли му пара. Па се покаје. Што пита, кад и сам може знати да кроз Гарове џепове гладне мачке мјаучу. Тутну му за појас стотинарку. Погледа — босе старачке ноге у опанцима-гумењацима. Изу своје чарапе и даде му их. А њему ће, рече, Тодорка или Виша друге оплести. Сад је и топло, па младој нози не треба утопљавање.

Шага дође на уговорено мјесто. Ћутке прими из Брђове руке торбу са скадарским дуваном. Сакриће га, па ће, пазарног дана, однијети у град и предати Брђовом знанцу да би распродао. То је тако бивало више пута и није сад морао да јој казује шта ваља чинити. Знао је да она не прима никакав дар за ове услуге. Ипак се нашали: купиће јој — шта би жељела. Она га погледа равнодушно. Носи дуван драговољно, рекла је. А он осјетио да је прећутала наставак: за тебе. И разумије: не би она то ни за кога другога носила. Међу њима је старо пријатељство. Брђу би синило: код ње можда и љубав, а код мене? И јесте и није. Или је управо такав срост љубави и пријатељства трајнији и извјеснији од саме љубави. Јер она, мисли Брђо, плане, забукти као наручје суварака, а потом, ђаво га знао у шта се изроди. Шага је ту и као да је предодређена да буде уз њега, да помаже, одано и без ријечи. И оне њене округле очи, ненасмијане, вјерују му и не очекују никога до њега, једнога и јединога.

„Протегни се, Брђо, протегни се како ваља, нека пуцају кости, ох-ох, тако! А баш си лијеп сњевач, требало би те избатинати као најгору кучку! Ко те томе научи — да си вук у сну! Прекрсти се лијевом ногом... Четири шапе испод тебе, хо-

ћеш да потрчиш што брже, ноге ти упадају у снијег до трбуха, па режиш на некакве гониоце... лају и вичу... а под челом сјећање на јаму, вучад скачу по теби и лижу те, у чељустима жеђ, одозго, с леда — капавица, па нешто горка, као надимљена, те шкљоцаш зубима... и на уму ти лов, живо месо, али тебе гоне и лове, лавез и хајкање и некакав прасак и откида се снијег с гране и уши ти наперене — хватају вучје или псеће завијање... То ли си нашао да снијеваш? Вук! Себи си тако подвалио, себи.“

Умах постаје опрезан. Ево, прилази човјек. Да ли момак од двадесетак година или средовијечна човурина? Око младо, ведро, а лице пепељасто, необријано, рамена погурена.

— Јеси ли ти Брђо?

— Ја главом.

— Једва те нађох.

— Многи ме траже, па не нађу. Од оних сам што се крију. Ама, кад ја почнем гонит моје потјернике, неће им се дријемат!

— Није ми до велике приче.

— Ни мени.

— Ево. Мој газда а твој рођак, Рашко, наумио да притисне ваше риболове — да тргује.

— Шта кажеш?

— Дочух из његових уста. Вели: кад би знали покрајвођани какву им отровну попару спремам, устали би да се бране... па ћу на препад, са жандарима.

— Кад то смјера?

— Сјутра.

— Риболове да притисне? Мало му је остале трговине и радњи и сјече шума. А ти шта си — његов радник?

— Његов. До данас. Отац ми је, у своје вријеме, горио клачине, сјекао гору, грбавио се по јамама, па ја рекох: дај да огризем кору варошкога љеба. И тако западох код Рашка. Истовар и утовар.

Брђо се шеретски натмури:

— Није ми до велике приче.

Радник се осмијехну:

— Ни мени.

Прсти Брђови бркају кроз косу — сав се раскуштра. Гледа придошлицу. Шта би с њиме? Шалом пецни, убоди.

— А ти тако — својега газду издајеш?

— Газда је газда, а ја теглећа марва. Тако Рашко о мени мисли. Но, храних се љебом у његовој кући. То ме мучи. И — нећу му се враћат послје овога што ти казах о риболову. Немам образа да погледам Рашка у очи.

— И сад? Шта је моје?

— Чини шта знаш. Ја одох да тражим зараде на другој страни. Тако ти је то. Ми смо кâ тиче. Школовани веле: пролетери.

И без поздрава обрну леђа.

Рука Брђова натуче качкет до самих очију. Значи — нема оклијевања.

Тако, дакле — хоће риболове. Одавно многи пружали руке и мреже да отуђе од сељака тај прастари комун.

Не часи часа, Брђовићу.

Али шта, заправо, да се чини?

Да је ту Матан, рекао би: Брђо, поћи до тога и тога човјека, па до онијех омладинаца (а Брђо би у себи: то партијци и скојевци, потајни, али народу знани), поћи к њима, угриј успут табане и кажи им шта си дознао, па нека заузму став. То је за Брђа тајна, ријечи које урастају у мрак чаробњаштва: „нека заузму став“. То ће они тамо, комитети, ћелије, натајно — договор, одлука. Ама, шта ће ту став? Све је унапријед јасно — бранити риболове као очи у глави, ето. Све би то Брђо сâм, на своју руку и својски: на ноге, људи, браћо, другови, на ноге, а рука нека прихвати шта се придеси — вилу, мотику, лопату, косијер... Не смије тако. Могло би испасти горе по сељаке. Јер они што заузимају став, мјере они — имају некакве своје ваге и кантаре: те ово је политички исправно,

те оно би могло бити штетно, те масе ће се понашати овако или онако и да се не залијеви... Као да је Матан ту — мора послушати његов глас и савјет: хитај, Брђо, до тога и тога, испричај му шта си дочуо и од кога, па нека заузму став. Тако.

„А ја — какав ћу став? Зар да станем на страну ових Жаровића, против својега рођака, Рашка? Некако ми то презувано, ђаво га црни понио. И што онај радник баш мене потражи. Неко га је напутио. Не питах — ко... Само, природа се не преудаје лако. Што је сељачко од старине, то се не подаје другоме. Кржаве су то свадбе. Преотмице. Удата земља вјернија је од сваке жене. А опет, виђи врага, она се грчи под сјевером или куња под сунцем и као да чека јачу руку која ће је преотет. Тако и језеро... Ама, нећемо те препустит трговачком бездушју, ти лијена водо, богата рибљим реповима!“

И Брђо крену, прикрадајући се да га откуд не опази жандармско или доушничко око.

„Не предају се, не преудају се олако ни земља ни вода, а ни камен, овај нашки тврдоглавац. Јер коме да вјерујеш, ако не камену. Никоме се не нуди, нико се о њега не отима. А ту је да те брани и да о њега разбијеш чело. Тако или инако, њему свеједно. Али се и он узинати ђекад. Као да и он зна пустити дубок коријен, па још полаже право на свој дио земље. Баш тако... Колико ли је времена протекло од онога догађаја? Двије године, три? Стојао сам као сухо дрво — код руку, без руку...“

... Брђо на заравни. Испред њега дубока провалија. С оне стране некакав сељак. Поткопао се да разнесе динамитом стијену која се испријечила његовој жељи да помјери сухомеђу. Иза стијене је окрајак земље таложнице — од сагњила лишћа. Сељак пали мићу тријеском луча. Не одмакне се довољно, укипи се. Луч му подухвати пламеном гуњину. Брђо викне. Истог трена — сури облак праска. Лети камење. Човјек, рањав, обузет пламеном. Стоји, руку опуштених. Па у њега ускочи

помама. Налијеће на оштре остатке стијене, која пркоси темељом. Суне на другу страну. Опет на стијену, као слијеп. Жут и модрикаст пламен к раменика, над главом. Склапа се око њега. Па се сниза, леђима уз сухомеђу...

„Ја као сухо дрво. Измеђ нас она клисура. Ни да зовнем. И кога бих? Пустара. Занесен просац често страда, човјече. Онај окрајак земље заклањао се, бранио се стијеном. А она себична, тврдоглава. Није се исплатио занесењачки јуриш, сељаче. Али бих рекао: блиски смо по томе, па бих и ја могао слично обршит!“

„Чим дођеш, Матане, причаћу ти како сам извршио задатак који си ми поставио као да си био уз мене. Око риболова се повело ђавоље коло. Било је опасно, умало крв да се проспе. Опасно, а и шаљиво за моје око. Но, ти си у далеком велераду и друге те муке море, па се ђекад сјетиш и нас, сељака.

А било је, по прилици, овако... Свако нашко чељаде, од ђетета до старца што се над штапом грби, сви се к језеру упутисмо. Понеко на чуну, нешто мало мрежах кроз воду — тек да се нађемо у рибарском послу. Док, ето ти незванијех сватова. Опремио се наш Рашко — дивота га погледат. Некакве тијесне чакшире, јахаће, па модре докољене и високе цревље, на прсима свитни џамадан, а преко њега пребачен варошки мрк капут. На глави црногорска капица. Усукан брк. За силавом левор. Поштапље се, задуван и обливен руменим знојем... То ли је језерски младожења! За њим сватови — три жандара, три погане, бркате џандрме. Кита и сватови. А нијесу се јавили раније, нити углавили просидбу... Како их спазисмо, ми се мушки начети на прилазу језерском. Жене и ђеца по страни. Оних неколико ловаца остадоше на чуновима. Мреже мирују. Језеро се притајило — чека и оно шта ће бит... Досјећам се Рашковој мајсторији. Љето је, није најбоље вријеме за лов на укљеве. Но, он је смислио да баш сад удари.

Понадао се: у ове вреле дане, кад се сељачке руке не сјећају риболова, већ око љетине раде, мекши ће бити приступи језеру. Па, пошто се угњијезди Рашко с плаћеном дружином, никаква га сила не отјера. Намирисао зараду и сталан плијен — издашно ово наше језеро... Па тако стојимо једни спрам других. Рашко се раскорачио, брише зној великом марамом — приврућило му с неба и с наше стране. Јер ми се начетили, сложни и збијени раме уз раме. Не пита се ту ко је партијац — став је заузет још прије неколико вјекова и преносио се с кољена на кољено и сви племеници имали исто право и исти дио рибе... Рашко маше некаквом хартијом и проговара, да застраши: „Ту су печати суда и општине и начелства среског!“... Ми ћутимо. Жандарми се гегају у мјесту. Ни непријед ни назад. Некоме из масе оте се глас: „Загонише се многи к језеру, још у доба старијех владика. Ми се опријесмо на наше старо право!“... Опет Рашко: „Положио сам капару пред властима, а ви, голомудовићи, хоћете да ловите џабе, како сте научили! Томе је крај!“... Плануше наша грла, а и ја нешто виках: „Ово је наша ливада и наша планина! Комун од вајкада!“... „Ђеца смо овијех крша и ове воде!“... „Живи се не помичемо одавде! Не пуштамо никога к језеру, па да је с неба слетио!“... „Ово је темељ нашега живљења, еј ти, грабљива руко!“... „Не дадосмо риболове ни Турцима, па ни цугсфирерима, у швапско!“... Рашко се једнако зноји, а раменом и рукама даје знаке жандармима да ступају непријед. Ма, они спазили мучну уру, па као преко воље скидају пушке с рамена и натичу бајонете. То мало осоколи Рашка, те завикну још љуће: „Бундије! Комунисти! Ви сте против власти и државе!“... Искорачих пред свијем народом, као што приличи незаузданом Брђовићу: „Ми смо против отимачине и безакоња! Бранимо своје и сви смо готови да овђе гинемо!“... Вичем тако, а подушио ме смијех. Јер знам Рашково нејунаштво — уђе у магазу, па се боји мишјега репа. Но, ђаво шалу

однио — пушке су ту и они оштри ножеви при грлићима. Све к нама наперено. А и ми се накостријешили. Пухће мржња испод жандарских бркова. Укрштају се гласови. Тешко је разабрат шта ко виче... „Откако се приметну сјеме трговачко насрћете на риболове!“... „Са мношћом је закон и људи од закона! Сви ћете у ланце, у оков тамнички, сви!“... „Пријетиш силом и бајонетима! А ће је та сила, чоче, која ће све нас поморит и наше право отет? Ђе је та сила?“... Неки смиренији глас, да ли подкупљен: „А за трговину се можемо нагодит с Рашком. Је ли тако, људи?“... „Није тако! Рибу можемо продат коме хоћемо и ко поште-но плати. Али с отимачима ни трговат нећемо! Ради се о нашем образу!“... Те жандари корак по корак напријед, док стадоше пред нашијем голим прсима. Иза нас језеро, тиха ока, обгрљена камењаром, а само једном страном отворена к воденој ширини... Поравнате теразије силе и отпора. Стојимо тако, већ онијемјели. Чујемо само како полагано плускају весла и као шапат језера уз бокове чунова. Скаменили се ми. Неодлучни они. Биће да немају наређења да насрну. Ми не замахујемо на њих... Рашко наједном клону. Модар и блијед. Само махну руком и крену натраг. Не пријети, не псује. Али, знам му злу ћуд — неће тај лако одступит од својега наума. Можемо се надати да ће се опет залијетат к нашим и другим риболовима. Али, ту смо — за дочек наредни...“

Матан застаде на домаћем прагу. Осмјехну се: отац, Грујо, заспао у наслоњачу, а новине му, разлистане, пале преко крила. „Политика“. И помисли: ето какав је стари — још прије пет-шест година молио је сина да му покаже слова, колико да „бистри новине“. И брзо је научио и отада из дана у дан новине му пред очима. А да пише није хтио. „Нећу се натезат, вели, око тога. Има паметнијих, па нека они пишу. Моје је да притиснем палац ће треба. Какво моје писање и беспослица.“ Натакне дебела стакла наочара, везана канапом

око ушију, па чита по уру-двије. И све га занима, с краја на крај свијета.

Да га не би пробудио, Матан шапуће Тодорки: звао је чак из другог села, моли је да нађе Брђа како год зна — гором и планином, није, ваљда, потонуо бестрага. Тодорка неће да се пожали на своје невоље. Прећута — требало је опет кренути са сестром у сњежаник. Но, кад нешто од ње тражи брат од стрица, Матан, све ће она оставити по страни, нек чекају послови. А зна — Брђа није лако пронаћи. Тај се немирњак вије планинама и језером — ће замркне, не осване.

Она оде и односе само усмену поруку за Брђа. А Матан поуми да се врати у кућу, да поразговара с мајком — она би да му угоди колико се може, па пита: шта ће се за ручак, шта за вечеру.

Но, Грујо отвори очи. Је ли се тада пренуо из танка сна или био полубудан? Положи један длан на новине. Пјеге ниског сунца падају кроз лишће мурве, бљескају на стаклима наочара. Покретом ноге тјера кокота, нека кљуца тамо, што даље — иш, да ти не дунем у чорбу, а друго те и не чека.

А потом се окрену Матану:

— Куд шаљеш ону ђевојку? Да нађе Брђа? Не плети рашу у ваше мушке работе. Шта она зна — да послуша и квит. А ви нешто политичите, у зао час.

— У добар час, оче. Кад се на добро мисли, не бира се час.

— Ви о добру? То се ојадило! И шта дочеках, кам да ми је: мој син се поткопао, хоће државу да разури. Јадна ли ти чаприца. Пет стотинах година жуђели смо да стекнемо слободу и ово мало државе и да се прибијемо уз Србију и сад — тек пободосмо свој барјак и своју краљевину на ноге постависмо, нађе се мој син, мој син с дружином, е, паметари, све из књигах посркали, хоће им се нешто друго — Русија, Русија, а обрни се око себе, ми смо вазда били руски, вазда Руси душом, а задњицом на овај голи камен. И ти би да рушиш ово садашње по темељу? Држава је ово, синко, није

обор за прасце, па да очас градиш и разграђујеш. Држава и сила. Војска и власт и шта ти га ја знам. У памет се, еј. Јер ко си ти и шта си? И то твоје јад-дружине.

— Није нас много, стари али како који дан и сат, множимо се. Наша је сила — праведна ствар. Ђе је правда, ту је јачица. Ако не данас ни сјутра, а оно — свануће један дан, лијеп дан, наш.

— Не будали! Не будали, велим, иако си толике књиге изучио. Ево си дошâ кâ сјенка — да дунем у тебе, душа би ти испала. Себе си разорио, себе а не државу. И што кријеш од мене, јудо — јеси ли гњио по тамницама? Јесу ли те ударили на муке? Отац сам, имам право да знам.

— И кад бих ти о томе причао, а све се ни испричат не може, ти би викнуо: нек ударају, руке им се посветиле! То тебе не боли.

— Не збори тако! Боли. Више но тебе. Боли што знам и што не знам. И боли највише стога што си кренуо непутом: државу српску да обараш. Куцни се у мозак, еј!

— Не троши ријечи, стари. Одабрао сам пут, зарекао се себи и друговима, а ти знаш шта значи ријеч и одлука.

— Али знам и то: свијетом се мају велике силе и политике, а политика се на силу ослања, па велики умови свијетски — виђи само онога Черчила, колика му је глава, има окле потегнут памет, а већ сила војна, синко, ено лете с бомбама испод облака, а кад им се сврсне, могу и над облак, то се ни у сну није снило, а ти јадан, голорук, трбух ти за кичму пријенуо, с мало књигах под мишком — то ти оружје. Не, не. Лудост. И нелијепо — своју рођену државу рушит.

— Нека, стари, ми ћемо је бранит, ако треба, и рушит, ако се мора, и градит бољу, дође ли за то вријеме. А то вријеме неће само од себе доћи. Морамо га ухватит за оглав, као кљусину — овамо, упрегни се ће је правда, сиротињска.

— Та, та, та, најједио си ме, сине, напучио си ме, пљунуо у вечеру, зла ми вечера с тобом!

Тако би и раније, више пута, почињала њихова свађа и вика и дизала се очева рука са штапом. Но, сад се Матан удаљи. И покаја се стога. Признаш ли да си надговорен — пораз за тебе. Одступиш ли усред распре с осјећањем надмоћи — увреда за старца.

„Што му не рекох јасно и одрешито: стари, ти си још увијек заробљеник оних ратничких заноса — балкански рат, по Санџаку и пештерским голијама, па са Швабама код Мојковца, па комитовање, па логор, па православно србовање, па ти се чини — ево, грану сунце. И чини ти се да смо се ми, млађи, прејели добра, па не знамо куд нам глава удара... Биће прилике за ријеч Нећу му остати дужан.“

Застане. Гледа. Изнова би да се саживи са трошним домом у пристранку, с тијесним, искошеним видокругом. Навише вијуга стрм путељак, обзидан којекако — тек да се одвоји од полома камењара. Путељак — по њему негдје прашина, негдје козји брабоњци, негдје бијели прах од кречњака, строшеног под коњским копитима. Около трњаци, купина, лозари. Прам облака на сивомодром небу. Грујо би сигурно казао: „хоће вријеме“ или „хоће да се превријеме“. А син би додао: „настануће посљедње вријеме“. И плануло би међу њима. На ту помисао Матан се осмијехну. Шљубљен палац и велики прст, брзи трзаји руке и кажипрст запуца ударима о своју сабраћу. А ево, смокве петроваче окрупњале, неке тек жутнуле — брзо ће стасати за јело. Над кровом мало дима. Не из оцака — нема га — већ онако с крова, кроз пукотине између косих плоча. Дим нађе пута к висини. А кад погледаш, чини ти се — пуши се ова кућа. Унутра је — слугиш — чађ и сутмица. А ложи се и љети, вазда.

Чује мајчин глас. Она говори сама, а као да је он крај ње:

— Да ти зготовим за вечеру сир варени, благо мајци, е си ми нешто мршуљаст, прегладнио у

тој вељој смути, ооо у тој смути, без икога свога, без ручка, без вечере, без јастука домаћега.

Матан махне главом. Чини му се да је опазио, а није посве сигуран — мајка је на свој, особен начин, поручила Натки да је дошао студент: послала дијете из сусједства — донеси ми, мали, брзане, ћикару цукра и реци да је дошâ Матан, па ми треба, а не десило се, кућа је кâ рупа, само прождире, прождире. Је ли то њено мало лукавство или одиста нема ни коцкице шећера? Мрзи га да провјерава. Ако је Жене и поручила Натки, то му је драго. Но, опет, да то чини мајка, њему, студенту... Ако, пак, није то имала на уму, што да јој пришива лукавство, да нагађа ово и оно. Није лијепо према мајци. А окретна је жена, ништа се не може сакрити њеном оку. Зна и о Натки. Како не би знала... Али, пусти то сада.

Стаде иза куће. Додирну руком камен у зиду. Повисоко. Под кровом. Извади га. Иза њега — рупа подубља. Ту још као ђак крио забрањене књиге и своје записе и нешто својих стихова. Сад опипа само хрпу старих летака, заосталих још од прољетос. Узида камен. Одмакну се корак-два. Ништа се не познаје. Зид као зид.

Обиђе око куће и, ни сам не зна зашто, врати се с друге стране. Иза леђа Грујових. Да ли још нешто да му каже? Нешто јетко, да га заболи — можда ће се тргнути. Али, Грујо погнуо главу и прихватио је шакама. Рамена му се тресу. Новине у згаженој трави. Глас као да цвили: — Зар њега да ми туку, слабашног, перушку?

Матан се удаљи неколико корака натрашке. Рука пође к челу да обрише хладан зној. Опет око куће, па крадом на улазна врата.

У пространој земљаној кухини срете га мајка. Није морала да чује сваку ријеч — знала је за вјечите препирке између оца и сина.

— А ти, Мато, не узимај к срцу што стари дробе. Нешто се прозлио. Ма, ја знам једно: што хоће млади, и богу је право, па и мени, незнавеној.

Прсти Матанови прођоше преко реса њене црне шамије, к раменима. И он без ријечи мину у собу. Затвори врата и придржа кваку и ослони се раменом као да се боји да ће неко одмах за њим ући. Постоја тако неколико дугих тренутака... „Оче, оче, зар сломљен, зар сажалењем?“ Приђе огледалу, укосо напрслом, у мрком раму. Скиде с њега мараму, с нешто модра и жута веза по угловима. Принесе прозору лице и огледало. Издужени, упали образи. Тамни колобари око очију. Сјеркасте зјенице, грозничаве. Паперје свијетлих длака по бради, крај ушију. Уши некако велике, готово клемпаве. Није јео купине, а усне тамно-модре. Тек се нешто мало опоравио послѣ Главњаче. Крви ни на челу ни на уснама. Агент рече: нека цркне тамо. А отац, с главом у шакама: перушка.

Брђо лупи ногом у врата и уђе нагло. Руса се трже. И одмах схвати — то је он. Само он тако отвара врата. Као да их обија, као да су туђа. Улази насилно, плахо. У своју кућу — на препад.

Мајка га дочека бригом и страхом. А он јој положи обје шаке на рамена: нек се не боји, жандарми — ако га и траже шаљу патроле к брдима, и не помишљају да је Брђо дошао дома и да ће зановити под својим шљеменом. И да покаже мајци како нема разлога за страховање, сједе на праг и загледа се к језеру.

— Лијеп овај наш Каруч — рече. Лијеп и пре-лијеп. Само је нешто спарно, лиле.

Она уздише, као да ће нешто претужно да набраја, а каже:

— Не чуди се, знаш и сам које је доба године. Јун се ближи крају, оглодале га врућине. Убарила се водурина. И риба се лијени, вуче се дном — пребијен кучкин реп. Ето.

— А је ли ме ко тражио? Има ли порука?

— Јуче бану Мираш, коњоглав, она поганштина жандарска. Свратио, вели, код рођака. Да види, вели, како сам. За све пита, за све, тебе не

помиње. А види му се по носу куд њушка — лови траг за тобом, траг за тобом. Ето, и такве рођаке имамо. Искрени се, земљо. Стари су пророковали: вода врх земље, небо ће се у воду претворит, ни звијезде виђет нећемо. И мним, није далеко та ура, чим рођак рођака уходи и шпија. Она поганштина Миращ, коњоглав.

— Нека га, мајко, њему ће брзо пући скапање. Ја му јемац.

И диже се. Протегну руке до уврх крова. И помисли: ама, јесам ли обиљежен мимо друге момке — оволики стас, ова мрка брадавица међу вјеђама, шта ли му је то?

Сједе на камен, на довратник за сједјење. Кроз отворена врата угледа за трен Русу — само крило њене посивјеле раше. Видиш каква је постала. Оронула нагло. Мучан живот још из дјевојачких дана. Ко зна како је то било с њом и с оцем, Миљаном, под Скадром. Она о томе није хтјела да прича. Док је Брђо био мањи, зборила би: кад порастеш, малена ти ћупа, не би разумио. А кад се Брђо разрастао у момчину, она као да се устезала пред њим. Протегну се мушка нога. Јесте њен син, али се нешто испријечи између мајке и њега. Њена је младост, женски замотана у црнину, остала тамо код Кира и Тарабоша и по превидјалиштима око Скадра. Па се, у швапско вријеме, сушила и чађавила уз огањ. А он, сав од ногу и рамена, тек мало налик на Миљана, јесте њен син, али и мушко јесте и нешто као туђе и неблиско у њему. Да је кћер, између ње и мајке плела би се друга ријеч, приснија. Овако, нити се он повјерава њој нити она њему. И нешто стида пред њим. Ту је и књига и школа. И оне удаљавају мајку. Сад је Брђо велико ћетиште, с мрким вјеђама. И све је мање запиткује. Има он своје свице у глави. Па, нека му их.

И гледа је Брђо — улови прамен сједине, док мине к огњишту, Узвртјела се око вечере. Вијек јој мину туда, око Каруча. Удовички вијек. Подизала Брђа, слала га у школу, носила што му тре-

ба. Просце одбијала. Није их било много. Испочетка се залијетали к њеној љепоти. Међу њима било и добрих и наочитих. Узалуд се залијетали. Послије се прочу: неће Руса да се удаје. Старији момци и удовци окренуше главу од ње. Никоме није мило да буде одбијен. И Брђо памти: била је одиста лијепа и подуго је чувала свјежину лица. Па људи, и млађи и средовијечни, задиркивали Брђа: Мали, мајка ти је пушка, коме је чуваш? Оћеш ли ми је дат, а? Он би се тада хватао најближег камена, а они у грохот: Нека, Брђовићу, баци тај камен, шалимо се, де, а ти мораш знат за шалу... Но, чим Руса мину четрдесету, некако нагло клону, косом се просу сједина, поче и да поболијева. Сухи кашаљ ноћу. И док је у чуну, од влаге језерске, зар. Кашаљ и муклина у гласу. И нешто бора. Ситних, зракастих — од очију к сљепоочницама. Мало руменила остало на образима. Али кожа тамна, перуљи се. А вјеђе блиједе, најежене. Ровашило се њено лице и стас, а у њој остајало нешто постојано, њенско. Колико год сиротовала, вазда била спремна да оно што има подијели с невољницима, особито да помогне којем Брђовом другу — и они сиротни као и он. Па је звали: наша старија сестра. И потом, у један мах, изгуби се и та ријеч. Како да је назову сестром, кад је, ето, више налик баки. И готово неосјетно наступи смјена ријечи и прозваше је: наша нана. Она као да није обраћала пажњу на ту промјену. Остала је једнако поносна и само наоко храбра. Цепти у себи, страхује за сина, а на себе и не мисли. Каткад је жандарми салијетали пријетњама. Она им се насмије у брк. Зар да ода сина? И кад који од њих замахне кундаком, тек да је заплаши, она мирно изговара: Удри, удри ако ти баста, ма ће те љута гуја печит — имам ја сина. И жандарм је знао да то није празна ријеч и рука би му клонула. Руса би говорила огласито, било пред ким: Ја сам с млађаријом; што њима неправо, и мени је; што они ишту, и ја сам за то; нема ништа од наше старе глупотиње и замлаћивања. А малоприје ре-

че: Вазда смо се против некога врага рогушили, па и сад — тако нам писано, писано тако, зар.

Опружио се Брђо на плочи, крај куће. Очи обрнуо звијездама. Језеро се притајило ниже његових ногу. Ђирикавци зазивају кишу и свјежину. Лишће лопоча клонуло почива на води — шта просе ти зелени дланови? Крик водене птице. А њему се чини: сигурно ни Руса не спава. У кући је, на својем лежају. Али, сигурно ослушкује шумове ноћи. Стражари бар својим немиром. Брђо је рекао: не лежи напољу због опреза, већ је волио да тако спава измалена, љети, на топлој плочи, крај језерске ширине — и она, кад нема мјесеца, под мртвим, млачним ваздухом, сјећа га на велику плочу, око које се њишу тамне сјенке брда. Па једно ухо ослушкује тајанствене, меке огребе под танким каменом, тамо некакав бубји свијет, укамењен, црн. А друго ухо лови шапате и бућкања језерска. Тамо по сву ноћ не мирује онај скривени подводни свијет. И водене траве као да чекају ноћ, и оне сегибају и својим влатима траже једна другу — тужно им и самотно. И језеро прима на се ројеве мушица и звијезда, и свјетлине одозго силазе до дна воде и љескају се у рибљим очима. Све то Брђо види и не види или у очима стоје трагови из дјетињства. Понешто чује или само слуги. И хтио би да му буде слатко и снатрење и сан. А махом буде друкчије. Или пукне ненадан вјетар. Или зукне досадан комарац. Или неко запомаже с воде. Или у њему самом никне и порасте немир и обрачуни — супарници и непријатељи се смјењују, а он сâм, један исти на биљези.

Тако од дјетињства. Тако и ове ноћи. Подметну једну шаку под тјеме. Колаш положи на прса. „А кад побиједимо и власт освојимо, рече себи, а побиједит хоћемо, нема друге. А кад ми побиједимо, а хоћемо, ја ти јемац све ћемо истумбати — што би гори ето ј' доли'. Да се једном роди стара племенска правда, назови је, ако ћеш, староцрногорска. Подијелићемо власти и части и трговине и имања и горе и воде и планине и риболове, све

подијелит народу. Све да је свачије, народно, у комун, заједничко. Као што бијаху старе племенске комунице — да је свијех планина и гора и пасиште и лов у језеру. Баш као старинске комунице. То је наше, то ми знамо шта је и како се тиме управља. Све у комун. Никома ни длан земље. Што ће му? Ни кокошка. Ни коза. Што ће му? Све у комун. Нема више ‚моје‘ и ‚твоје‘, јок. Но све наше. Сви у једно коло, господо ришћанска. А ко леће? Е, дај ми тога овамо, дај ми га да се припигамо за јуначко здравље. Неко ће и да виси о диреку. Или о грани крушке. По вољи му, нека бира. Оне трбушине банске и министарске не бих много молио да бирају. Нека висе, а но како. А ја ћу... шта ћу ја? Ђаво га знао. Лако ми је виђет себе у борби. А послуге, кад мине она, муњевита? Борба, борба. Ја, како сам манит, ступићу пред народ с каквим барјаком. Бићу, може бити, без једнога ока, лупаћу дрвењачом умјесто ноге, кошуља крвава од многих рана по прсима. Оне се неће виђет. Али, кошуља прича о ребрима. Око мене просипље се шапат: то је он, барјактар, тај је међу првима полетио у бој, није жалио себе. Печено чело. Ја ћу се начинити да то не чујем. Храмаћу и трудићу се да прикријем оно црвено ордење по кошуљи. Не могу и нећу да се зорим ранама. Жмиркаћу оним једним оком — доста је да видим то ново, да разаберем какав је ко био док је пушка пуцала. Око мене ће шапутати: Морамо се некако одужит Брђу, мученику. А ја ћу објавно: Не иштем ништа, никакве части ни масти. Нијесам се за то борио. И нијесам одиста. Нек ме само приме у ону Партију. Тамо ми је мјесто. Или нека ме пусте да живим мојски. Како? Ама, не. То умије свака шуша при води. Тајно дуван да преносим? Неће требат. И не бих својој власти уз нос. Или ћу се знојит у фабрици... Којој? Каквој? Саградићемо фабрике, али то канда није за мене. Па ћемо отворит велике радове — за народ. Жељезнице. Путеве. Ихај. Сад је Црна Гора без црнога воза. Не иде тако, господо ришћанска, ја вам јемац. Но воз ова-

мо, галуљу Црној Гори, ону жељезну. Нека рикне да се чује од Кома до Ловћена. Него шта. А ја? Најприје не бих радио ништа. Да се почине, брате. Али бих потјерао оне жандарчине и попове и оне ладолеже, мекогузу господу — туци шодер, ломи стијену, бога ли ти твога килавога, напој се својим знојем. Него шта. А ја бих из ладовине распоређивао: де, запни боље, живино, не лијени се, не забушавај, знамо ми те вјештине, није ти ово фотелја, но да видиш како га је народу. А Мираша, ону нашу поганштину, њега бих натјерао да скине жандарску робу — то би за њега било равно смрти — па у бијелим гаћама нека копа, нека копа док му попуцају дланови, нека... Али, не, не бих га тако срамотио, то с гаћама, он је нашега рода, Брђовић, наше зло, ма бих га нагонио да копа жешће но други. Да окуси, поганштина, шта је мука. Каплар, а сав гори, од пете до капе гори да понесе наредничке звјездице. Ја ћу ти наређиват, несужени наредниче... А ако неко каже: сви да раде, сви смо работници? Ма нека то сад! Вазда нека пакосна мисао! Чекај, нешто ми официри врдају. На њих имам пик. А међу њима, њега бих, онога трупаша што ме у самицу, у Принципову самицу затварао, бога ли му Саваота. Хајде, ти се, брајко, мало спусти у сњежаник, заједно са својим еполетама, извади ми комадину чиста леда, провидног кâ стакло, да разладим боцу пива. Па ћу да духнем у пјену с чаше, а она се зноји, ледна, златаста. Ај, тога бих љепотана сатјерао у ледну срчику планине, нек му се олади кичма. Ваља да поштено искуси муке народне, па ће почисто знат какве су неправде чинили и због чега им све крену брдоножице. То им казна и наук. Ето, није ова моја главурда без соли. Ваља бит и човјек. Јер, ко влада собом, тај не жели да влада другима. Или нема потребе да влада, јер његово је царство већ пространо. Стога се не бих светио режимлијама за сваку ситницу. Што их снађе, то им казна и наук. Баш тако. Неки од онијех гадова могу се и поправит, уљудит... Они? Ма не вјерујем у то,

колико да ће из козе испанут јелен. „Што се црним задоји ђаволом“... И ваљало би све уредит по племенима. Лијепо и праведно. Према јунаштву и образу људскоме. То нек су теразије. Људе мјери људски, а не по динару и чину. И не по оцу и ђедовима. Ма и то имат у виду. Ако је неко честита рода, неће осрамотит старе. Не би смио ни од самог себе... Тадер ћу и ја моћи да се оженим. Шагом? Баш њом. Не може се овако задовијек — кâ да ћемо у свеце, у њивоте. Гори, гори, а не гаси, ето ти муке живе, прегорјећу, кукала ми нана... Е, кад би Матан знао за ову моју мисао, сикнуо би кâ црнокруг: револуција још не почела, а ти, Брђашу, о женидби. Матан. Њега бисмо могли заглаварит. Полако. Откуд изнова главари, кад смо сви једнаки кâ фишеци. Нема главара. Па чега онда има, зар се може без њих, без главара? Мора, чоче, неко бит паметнији и старији. И та глава нека поучи, нека поведе, али нека не скида скоруп са млијека свијех нас. Матан? Добар је, уман. И једноуман. Добар је само стога што има мање мана но други људи. Ама, бојим се: све би он по књигама. Ваља припремит брстину за козе — ће ћемо листосјек? Он би књижурину за врат. Нема у књизи о томе, Матане. То су ти „Питања лењинизма“, па Плеханов и Фојербах. Научио сам и ја понешто о тијем именима, па и завирио у књиге. Брига њих за наше козе и крапове у језеру и што ћемо с укљевама и који је пут потребнији. Но удри ти по нашки, како смо научили од старине и све ће бит како треба. Стара памет, а нови послови, ето, ето ту је чвор.“

У неко доба ноћи неко залупа на врата. Руса, тек се предала сну, притрча да отвори. Застаде, припита — ко је. Притишан одговор:

— Ја сам, Тодорка.

Како се сада срести с Матаном? Доћи му више куће, чекати у стрму камењару док се појави, дати му знак. И потом, обноћ, он ће изићи горе. То

би изгледало најлакше. А ето, ни два братучеда да се састану — мотају се около жбири и патроле.

И тако Брђа затече ноћ на падини, повисоко — види се Матанов дом под плочама. Један прозор слабашно свијетли. Готово нема наде да ће веза бити успостављена.

Најзад Матан изиђе. Некако журно, као да се искрада. Брђо устаде. Поуми да викне, да звизне, да се огласи као кукавица. Но, под пријеварним осјајем мјесеца, учини му се да је опазио женску прилику. Хитро, као ласица, прискочи Матану. Она је, Натка. Приљуби се уз њега. И тако су стојали неколико тренутака. Онда се он одби. Стоје и даље. Као да се држе за руке. Сад јој он нешто прича. Ко зна — држи какву теорију. Безнадно.

Одмахну Брђо и свали се да снатри.

... А како оно би с нама и оним мушкоженским работама? Бијаше локал, те јадан, у ниском кући с црвеним засторима, раскројеним ножевима, па крпљеним. Улица забачена — средином каљуга, а крајевима турска калдрма. Ситна, збијена. Камење одозго излизано. И тек једна шара, као да је и сад видим — линија змијаста, од зеленог камена. И сниска кућа, обдан затворена, сва поспанана. Фирмописац Асим исписао пијано накривљена слова „Зеленгај“. А ми смо обично зборили „Шангај“.

Снебивали смо се пред улазом. И стидни и неспретни. И несретни, можда. Како ко. Два матуранта и ја. Матан и Баро смиловали се, позвали и мене, истјераног ђака, пропалог.

Било је ту и оклијевања и тискања лактовима: хајде ти први. Но, кад већ шклопну брава, упадосмо набусито — не само као вични гости, већ као три мускетара.

Оно мало позних гостију окрену се к нама и радознало и ко зна због чега заплашено. Трговчићи, амали, два лопташа, ситни чиновници.

А ми застадосмо при вратима, високи до таванице. Као да нас неко изабрао по висини. Баро, Матанов друг из клупе, плав и прав, лица бакрене

боје, косе у ситним валовима, широких рамена — није било, признавали смо, љепшега момка у вароши. Матан и он висок готово као ја, али нешто крхке грађе, бјелушаст, мршав, вазда уредно одјевен, испеглан — муха да се сатре низ њега. А мене, како ме Руса снажног и нагнутог родила, лако је било познат међу гомилом момчадије. Стадосмо тако да одмјеримо ће смо запали, па за сто, што даље од прозора — ко зна, може неко и да вирне споља кроз подеротину.

Пригушено свјетло, више сумрачно. Под црн, окатранисан. А ја, невичан оваквој кући и друштву, помно мјерим шта ко чини око мене. Погледај у другога, па одмјери себе према томе. Видим: чиновници се разграјали, као пси пуштени из ланца, труде се свим силама да буду бојени, како то они замишљају — раздрљене кошуље, коса преко очију, поглед закрвављен, рапав глас, као поспан „тужна је недјеља, мада је цвијеће свуд“, па урлање „чекам те, драгана“, па пењање на столицу као да ће се држати говор и прасак понеке чаше, ама обазриво, танке им плате за велико оргијање. Трговчићи уздржани, желе да буду фина господа, мрште носеве, миришу ваздух око себе, уснама испод танких бркова сркућу ликере и још некаква обојена пића и пазе да се не покапају и — тако. Амали као амали, сједе раширених ногу, зијају на све око себе, опуштени, уморни, отежалих капакка. Лопташи као да не знају куд би и како би се понашали између финих и бијесних — ћуте, као да им досадно, па тек по један лупи шаком о сто и зове, наручује пиће, а један често устаје, задигне крај завјесе и вирне напоље, као да очекује још дружине — двојица су, ваљда, па је добро нек остали мисле да ће их бити више, ако до туче дође. Спрам нас не би им ни та недошла дружина помогла, ја ти јемац. И хајде да се попије — дај шта даш. Нијесмо избирљиви. У ствари, премало знамо о пићима. Добро, дај мараскино. Нек буде. И нама и двјема ђевојкама, што нам приђоше баш кад треба наручивати. Напустише други сто и

друштво — тамо су се тек замајавале, а ми им нови и ми смо права ловина. Она једна — знали смо је с улице и дјеца је прстом показиваху — здепаста, бијеле пути, права брашњарка. Прије би се рекло да ради у пекари но у јавној кући. Од тијеста сваљана, с нешто златастих пјега по образима и надланици, баш као да је и сад гледам. Изговор необичан. Заврзује, попијева и брка родове — „ти добра ђак“. И каже да је „из прека“, однекуд преко Саве. Она друга такође омалена, али танушна. Рекло би се, збуњива и тиме збуњује друге. Најприје помислиш: снебива се, плаши се додира и мушке грубости. Чак и ријечи мушке. Као да је од танка пјенаста стакла. А намах, изненада, збаци плашак с узаних рамена, тргне главом и млитавом косом, прасне у смијех и хоће да пјева, да прича „масне вицеве“, да скаче на мушко кољено, да гризе за ухо. Напаст. И сва дрхтури као ухваћена чиола, којој и перје цепти под дланом — ни миловање је неће умирит, па не знаш је ли у њој страх или страст.

У оваквим приликама гдјешто крене наопако. Тако и те ноћи, каљаве, јадне. Она „пекарка“, позамашна, с којом бих се ја могао носит, привали се Матану. Танушна скочи на Бара. Мачкасто се мази, поскакује му на кољену, а мени ђекад намигне, као да тјеша и обећава — биће времена и за трећег младог господина. Тај трећи, злосрећни, прекобројни, испадох ја. Видим, Матану се озноји чело и мало гаравих длачица на брчишту. Тешко му, али би хтио да се држи јуначки.

Поумих да одем. Жацну ме што сједим тако будаласто, празнорук. Господа матуранти с „госпојицама“, а ја, пропали ђак, тучем кољено о кољено. Тако ми и треба, кад пристадох да идем с њима. Да устанем, да кренем, да љутито лупим вратима. Али, нешто замамно улази с пићем у мене и прикива ме за столицу. Ледно ми на ужичици, а низ кичму, низ кичму-курву, до дна, силазе врели жмарци. Не бјежи Брђо с мегдана, ја ти јемац.

Плавокоси Баро њушка се и премеће с његовом — чудо како се столица не сломи. И све, он у клин, она у плочу, никако да се сложе: она би да нешто шапне, он нагнуо да пије: он би да јој броји огрлицу од ситних пужева, а она већ скаче, игра јој се око стола.

А мој Матан све нешто прича и прича, нешто његовски, књишки. Правда се „пекарки“ као да је кривац. Она би да га раскриви, зна ваљда такве мудријаше, сажалјиве. Хоће да га омами. „Попиј, душо, ти моја добра матурант“. Па не може оним тупастим прстима да му откопча кошуљу, но кида дугмад, завлачи руку, тражи брадавицу, зар. Зна та занат. Он се брани кâ ђевојка — срамим се због њега — хтио би да се некако измакне, загрће капут, устур главу преко наслона столице. А она се, пјегуша, кикоће, хоће зубима под кошуљу. Мој ти Матан црвени, усне му устресу и брада — муца нешто. И правда се. И збори, ако ишта чух: што се мора, ваљало би одмах свршит, без тога пренемагања и лизања... И — не памтим већ — о нечем из књига, ђаво га његов знао. Нешто овако, на прилику: залутао, нијесам знао, субјект је жртва, сад поймам ваш положај, социјални узроци, бијело робље... Она га очигледно није разумијевала. Или није ни могла, нити јој било до приче. Има она искуства: у пијанству се прича и кобајаги умује, а ради се што се ради. Па га она гледа замућеним мачјим оком, извија кратки врат, низ који виси понека свијетла влас, клизнула из пунђе. И бљескају се два реда ситних зуба — хоће за нос, за ухо, за усну. И учини ми се и закleo бих се да је тако: то више није био њен ноћни занат, већ права страст, хтјење, жудња пресићеног бића које ипак, за чудо, носи у себи нештољиву глад.

И управо то као да ужасну Матана. Скочио је нагло. Одгурнуо и „пекарку“ и столицу. Она је вриснула. Опсовала нешто гадно. Рука му подигнута да удари.

Викнуо сам: Матане!

Онако замахнуте руке излетио је из кафане. Брата су остала отворена. Чуо се његов срдити бијег ноћном калдрмом.

Не хтједох за њим.

— Ни дан дањи, чини ми се, не може да ми заборави, а још мање да ми опрости што га „издах“ оне ноћи и не истрчах на улицу. То се међу нама не спомиње, али он, рекао бих, и несвјесно хоће да се освети... Рекох у себи: нека га носи ђаво. Сви смо на свој начин уврнути. Гле ти њега, мудријаша — сажалјив и префињен и „социјалан“, а хоће да млатне. Ја не одступам. Наши стари су рекли: кад кренеш, крени и нема повратка с пола пута.

Гледам: Баро би да што прије заташка оно Матаново бјекство, па хоће своју поскакушу да носи навише, у собу. Није она тешка, али се не да. Смита јој толика њежност. Поћи ће уз њега. И полазе. Клате се. Баро се чини пијанији но што је. Лакше му, зар, тако.

Онда и ја устанем. Дошла судња ура, нема се куд. Узмем за руку „пекарку“, тргнем је, нема ту циле-миле. Она ме гледа с невјерицом. Некакав брављи поглед. Гледа ме, хитро испитује — не зна већ чему се може надати од нас. Јесмо „добра ђак“, али и на страни јесмо.

И повучем је уз оне климаве стубе. Трговчићи добацују: наздравље и тако нешто. Чиновници већ ударили у црквено појање и као да спомињу светог Саву — „ускликнимо с љубављу“, па „ој ђевојко, ђевојано“, па већ не знам шта су чинили.

А горе, не разабiram — соба или ћумез. Гвоздене шипке на прозору к дворишту. Кревет, сандуци. Орман с изваљеном полом врата, па роба у њему као цријева распорене лубине — нешто црквено, сумодро, тмасто. Смркло ми се. Но она задиже хаљину навише, преко главе. Не видим јој лице. ни очи. Па ми лакше стога. Зборим у разголићена прса: ва имја оца и сина и светога... Ха, помози јаки нејакоме... И да се охрабрим и да најадим себе до краја. А она се засмијава из трбу-

ха или — чини ми се — однекуд са дна трбуха: „Ти паметно, шашаво, чураво ђак, ти не знала ништа, душо, ти велико до плафон, шашаво, ти не знала, тебе вукла ђаво за уши, па расти, расти, чураво...“

И би шта би. Не памтим колико платисмо. То ми умах извјетри из главе, кâ да сам какав парајлија.

И тако, то би једном и на томе стадох и остадох. А Матан — ни толико. И до данас, вјерујем, пости кâ дјевица. Матан мој. И свачији. И ничији. И послије, и вазда, како види да се шалим с ђевојкама и млатим овом језичином свашта, утувио да сам женскар и кори ме: ти си, Брђо, покварен кâ мућак. Камо среће да је тако. Али, ето, напада ме, па се морам бранит, иако ми то његово мишљење није премрзно. А он, како пође на студије, отпрве заглави у затвор. И тукоше га, претукоше. И пропљува крв. И отада — чили и нестаје она лијепа младина. Прође мјесец-два, па опет у затвор. Ја сам вјештији, бржи — не допуштам да ме улове лако.

Е, сад као да видим нас тројицу како стојимо пред вратима „Шангаја“, па се раменимо и скањујемо, а потом се о таваници љуља петролејка с модрим обмотом од хартије. Баро, Матан и ја, високи до таванице. „Паметно, шашаво ђак.“ Шта су према нама они жгољави трговчићи, улубљених прсију, намирисани да се не осјећа нафталин, што им је и у жилама... а у углу, сад се сјетих, берберин кукаста носа, с мандолином и зулуфима готово до уврх браде. Би шта би...

А догађај (или недогађај) с Натком?

Кад би Матан за то знао.

Било је прошле године, крајем прољећа. Брђо се кретао планином. Као што је често бивало — крио се. На леђима ранац с дуваном. Био је љут због тог бремена. Надао се бољем љешанском дувану, а добио само дограм. На томе ни највјештији трговац не би зарадио. Брђо је био и смион и спретан да пронесе дуван, али да га продаје — никако.

Чинило му се недостојно да се с неким цјењка, поготово ако је пред њим старији човјек. Тад Брђо само пита: колико дајеш, и погодба је за трен склопљена. Срећом, то преузе Шага.

А њу, Натку, сам ђаво нанесе.

Црнкаста, циганаста вртирепка. Зна је с излета који бјеше приредио Матан. Играла је и пјевала и тискала се међ момке као да су јој сви браћа. Па час у смијех, час љутито прасне, а мало потом калуђерички смјерна.

Тако и сад — не знаш како ће те срести. Њенски — одмах у шалу. Шта он туда тражи сам? Лови ли лисице? Шта му је у ранцу на леђима — куница, зец или просто камен да људи мисле како носи нешто важно? Брђо прихвата: а шта она тражи сама овуда? Одговор: свакога, само не њега. А боји ли се звијери? Ни двоногих — каже она и нестрпљиво се премеће с ноге на ногу. И пусти ме да минем, момче!

А пролаз тијесан. Само за једно. Ногоступ. С обје стране врлетно, драчевито. Она насрће. Упрла прсима о његов лакат. Очи изазовне и срдите... Пусти ме да прођем, натемњаче! А ко си ти, женска главо, да ти се склањам с пута? То није Брђов обичај. Ни пред силом се није склањао. А женска сила нек је благословена. Ваља је и прихватит и борит се с њом.

Он пусти да му ранац склизне с леђа. Руке слободне. Саме се склапају око њених рамена. А она му се смије право у очи. Испод набрекле блузе запахну га топли прамен — задах женског зноја. И ријечи осјећа више као дах изблиза: шалиш ли се, момче? Шалим се — вели он — таква ми је нарав, а руке му жилаве, вреле, час би да је приклијеште око струка, час се подижу к раменима. И ја се шалим! — викне наједном она и почне очајнички да се отима. А ти ћеш, момче, запамтит овај дан! Шта си наумио, на јад ти мркло и... И свануло! — додаје он као да се руга и њој и себи. Е, нећеш се отет, ђевојано, ја ти јемац! Јаче су моје руке, моје руке. Јесу ли? — пита она. Јесу

ли, на јад ти... Руке би да је скрше, али и да милују. Очи у очи да уроне. А она се одупире лактовима, бије ногом у цјеваницу. Зуби сијевају. Као да се среле двије горске дивљине. Њени зуби. Хоће да викне или да гризе. Дах у дах. И њему се чини — ту већ нема ни миловања ни страсти, но — борба. Двије звјерске силе. На ногоступу. У дивљини. На самштини. Двије младе звјерске снаге, по крви неодступне. Или се, ето, сплеле двије драче, па би да се искрве. Очи толико близу да се не виде — само тамнина. Зјенице — сав видокруг.

Тад она нешто завикну. Шта? Разабрао је само да спомиње Матана. Зове ли га у помоћ? Или је он одиста негдје близу? Откуд. Па он је... он је, ихај, у велеграду, студира. Или чами у затвору. Осврну се, ипак. Матан. Може ли бити да искрсне из камењара. Зар да се повјерује у духове. Далеко је он. Натка опет: Матане, Матане! Шта хоће тиме? И само то име доводи га у забуну. И тријезни га и опомиње.

Она се тада оте. И потрча натраг. Само неколико корака.

Стаде.

Довикну Брђо: нијесам се шалио, да знаш, ђеве! И барем нијеси прошла куд си наумила.

И остаде на истом мјесту, раскорачен. Она га погледа, скреса нешто као смршену псовку или клетву, па скрену с путање — обиђе га с горње стране, камењаром и кроз трње. Узмахује главом да забаци косу и смије се. Смије се, ђаво је њен знао, радосно или подругљиво. Или мисли: ето, освојила сам га, намамила да плане, али ме није побиједио. Несавладана ђевојка, и кад бјежи, постаје побједник. Или она не мисли ништа, но просто показује бијеле зубе, кроз смијех режи, срећна што је млада и здрава и што је прољеће, те и по трњу процвјетале пахуље.

Нека је носи мутна вода.

Он подиже ранац. Не намакну ремнике на рамена. Понесе га у руци, покрај себе.

Ето, не би ништа. А да би? Што се од тога прави толика кукувија и стид и пуна врећа обзира и некаквих чудеса, а то је кâ да кокот скочи на пиргу. Не аветај! Знаш ли за образ ђевојачки? И за мушки образ? Нијесмо стока ни живина. Ђе си видио и чуо да се у нас спокојно гледа на безобраштину. Ако је има, свако ће на њу пљунут, свако.

Послије неколико дана докучи нешто одређеније о Матану и Натки. Опет љутња. Што Матан све завија у кучине. Ако је тајновита његова дружина, нијесу и ђевојке. Боље је да се зна ко је на кога вргнуо око. Закон о заштити државе не важи и за ђевојке. Не, ја ти јемац. Матан, веле, само се гледа са својом. И љубоморан. Да ли због болести или стога што је далеко. Или се боји, светињак, да га онај женски враг неће дуго чекат — а он кренуо на пут опасан и дуг, не види се још како ће се развезат ова торба људскога зла и пизме. Он би да посвршава све око револуције, па тек онда да се присјети своје младости. Иште то и од других. И од Брђа. Ми смо војници, каже, још није било правога боја, али смо на положају — бранимо мир, подижемо бране фашизму, али смо спремни и да заратимо. Према томе, нема нас дома, не припадамо ни кући ни родитељима ни ђевојкама ни школи ни себи. Матан тако и толико... Брђо стресе рамена: нека му буде, кад је такав. Но шта ћу ја — ко ли ће ишчекат ту револуцију, све момкујући!

Неосјетно, као болест — не знаш кад се зачела и како је притајено текла — тек, осјетиш језу.

Тако и Матан поче да зазире од којечега око себе.

Дома је. И прва ноћ послије повратка у своје родно мјесто. А не може јасно да процијени — је ли се та језа почела јављати још првих студенских дана, кад су га агенти уходили и ловили као нову звјерку. И потом — хапшења, на кратко, али уз суровости о којима је дотле само слушао. Здра-

вље му сломили, али ни за трунку не поколебали његову одлуку да се бори. Одлуку и жељу. Чак га учинили одлучнијим.

Но, ипак та језа од оних за петама. Пратили га и при првим корацима из затвора. Пратили га у возу. Прогнали у родни крај, уз ђевере без којих се не може. И наредили: сваког другог дана мора се јављати полицији.

И сад, ето, ноћ. Домаћа ноћ. А немирна. И ту, гдје се надао да ће наћи мало мира и уточишта, и ту га прогоне. Пас лаје и завија. И трза — хоће да се откине с ланца. То неко издаље мотри кућу. Врата и прозоре. Обилази. Њушка.

Ко? Колико их има? Није ли међу њима и Миращ, онај изрод Брђовића? Тешко је вјеровати да је толико ниско пао.

Опет језа. Да ли од слабости? Ама, нека их, нек се мотају камењаром понад куће, нек облијећу као ноћне птице. Друго и није за њих. Плаћене, ситне душе.

Криво му — неће моћи да спавају отац и мајка. Што се тај пас већ једном не смири. Осјећа и он, осјећа нагонски да оне сјенке не мисле добро овом дому. Осјећа он. Нешто раније, кад је наишла Натка, а он похитао да јој стегне руку, пас је мировао. А сад...

И нашто опет та језа. Не мисли о томе, препусти се сну. Он је лијек. Он је лијек, ако има лијека.

Затиска уши длановима. Некако нагло, као у воду да тоне, опуштен, без покрета, без жеље да се одржи на јави, урања у кратак, трзав сан. И опет, као да му треба даха, избацује главу из тамнине. За кратко. Изнова би да урони. И чини му се, или то само наговјештај сна или буновно сјећање — мами га кауша цетињска, налик пећини. А потом, не, није кауша, но мучионица у Главњачи. Она главом и јауком. Соба сторука. Очи из зидова. Руке и жиле из зидова, с таванице, кроз прозоре. Руке и очи одасвуд. Руке да ошину, очи, оштри прозраци — да ти мир разнесу, да испро-

бадају. Очи и руке мучионице. Кад би сунца било, прогорјело би таваницу и зраци, црни од гаража, пали би на чела хапшеника.

Пас арлауче. Што је тако мрачно? Што су замрачени прозори? Мајка, Жене. Она је то. Она је застрла. Оставила само један прозор. Да сину не смета мјесечина, а да кућа не буде слијепа. Или да се чије зле очи не увуку. То она крије сина од мјесечине. Да ноћни зраци не везу блиједи вез по челу и капцима спавача. Блиједи вез, злослутни вез.

Опет тлапња. Некуд одводе Натку. А Брђо пуца из старе кубуре. Сватови или отмичари. Огромни, кракати — кућни дим вије им се око колена. Бркови по раменима. Ржу коњи, бију копитима. Сватови или отмичари... или агенти? Станите! Не, није ово цетињска кауша. Кроз мрак допире мирис сухе укљеве. Невидљив, смеђ вијенац виси негдје о греди. Како се није сјетио да пожели пред мајком — баци на жар коју укљеву. Ако и не би могао да једе — а не би сигурно — онда само ради мириса. То му једно од обиљежја дјетињства, слан мирис, јак, од којег се дјечи шире ноздрве, а одрасле нагони да ишту капљу вина, црњака. Укљеве, вино.

Што је тако мрачно, за име свијета? А напољу, ту, под каменим плочама, сад дише језеро. Небо и вода смијешани, бивају исто, бљескају се рибе, и звјезде, потонуле барке плове дном, плове игалом, пијеском, разривају коријење подводних трава, барке из правремена. Које су оне ноћас потребне? Кога ли уходе по муљивитим днима? Вода увире у грло пса.

Опет тлапње. Због слабости. „Проћи ће, ваљда, чим ојачам. Тргни се. Или спавај људски или устани и чами пред кућом. Нека те виде они што се шуњају околу. Најљепше би било извести се на језеро. Тамо спавати, тамо снатрити. Али, шта би помислили, шта би чинили они осматрачи? Можда би заграјали, дигли узбуну, запуцали? утече Матан, утече комунист! Плаћени су да прате сваки

корак. А на води нема корака. Она увире у немјер, у незнано. Уплашили би се они горе. Шта то смјера Матан на језеру? Ко ће му знати ћуд комунистичку. Ноћ и језеро. Ама, покриј се по глави. Ено, отац устаје, с угарка припаљује цигар, дими и нешто хукће. То ли донесох оцу. Несан и чемер умјесто радовања.“

У рано јутро сумња га одводи иза куће.

Чини му се, мора бити опрезнији. Онај камен у зиду изгледа неупадљив. Но, многи су видјели Матана како се туда креће, нешто загледа. Можда би неко познао да је камен вађен. А можда је неко, сакривен горе у камењару, видио да је он јуче завирио у своје хартије. И већ се можда зна о тој скривници.

Не, не признаје да се уплашио. Смита му осјећање неслободе, вјечитог даха за плећима. И жао би му било списа, које је у први мрак завукао у зид. Морао би, стога, прекрити биљешке и летке, потражити друго, сигурније мјесто.

И стоји тако пред скривницом у дебелом зиду. Осврће се. Не примјећује никога у близини. Изадаље га, вјероватно, не може нико опазити — донекле га заклања стијена, а уз њу и раскрошњене гране смокве.

Најзад, што да оклијева. Листа хартије. Бијаше ли то испис из Енгелса? „Буржоазија је радницима дозволила само два уживања — алкохол и сексис“... А одакле ће бити ово: негдје у Азији, ђаво га знао гдје, више брачне постеље виси бич, да је при руци мужу, кад се жена узјогуну. Сјећа се: то је споменуо оцу, па се стари смијао и рекао: паметан чоек. Потом се уозбиљио: ће бич ради, нема слоге ни среће. .. Ово ће бити из неких новина: предсједник берлинске општине избачен из наци странке — купио туце чарапа код јеврејског трговца. Е, што се очарацио, сигурно ће га и потковати... И ово: у Јапану, 1933. године, само у округу Акара, продато 30.000 дјевојака за јавне куће и за фабрике. Ми нијесмо баш дотле догурали, но — слична стрмина је и пред нама... Ос-

мијехне се. Шта ли ми је ово требало? Мучно и шаљиво — „Сваки се боји за своју брачну жену, а опасан је за друге — дакле, ту је спас проституција; чистота једне половине женског рода купује се бацањем у блато друге половине“. Проституција. Сваки се боји за своју, па . . . Шта ми је требало да онда улазим у онај ћумез, у „Шангај“? Подавно, па ипак . . . Осјећа да је и сад поцрвенио. Неудобно. Руке уздрхте . . . И шта сад с овим хартијама? Записи, необјављена критика на једну књигу грађанске прозе, на лажно сликање села. Ту и неколико летака још из фебруара. Штета што су остали нераздјиљени. Недопустиво. То се не смије поновити . . . И сад, зар нову скривницу да тражи — из опреза, из страха? Нипошто. Себи за инат и себи за казну због страховања — нека све остане ту гдје јесте. А леци већ никоме не требају. Остави један, за успомену, а друге уништи. Све остало нека стоји гдје се задесило. Не само себи из ината. Не. Ако би сад и нашао неко подесније кривено мјесто, оно би му било туђе. Ова рупа у зиду, и овај камен с нешто лишаја чувају дио њега, његове младости. То што је имао било је повјерено зиду и камену. И нек стоји.

А онда почеше да долазе на виђење.

Не само рођаци и даља родбина, не само истосељани и знанци, но и из других села — они дошли по гласу, по чувењу: вратио се Грујов син, мученик.

Изишао Грујо пред кућу, зачућен. Жене се узнемирила — како дочекати толико незваних, ненадних долазника.

А Матан стоји крај оца, гледа како се примичу кући. „Тако би долазили, исто би тако долазили, у групама, јатимице, и да је нешто друго: да је моја свадба, да су ме рањена или мртва однекле донијели, да је Грујо при умору, да је . . . Исто овако би се спуштали, истим усијецима у камен, степенасто, према нашој кући, недалеко од Брћова Каруча. Степенасто. Кад одавде гледаш, чини ти

се да им сваки корак клецав, да тону низ камењар. Силазили би тако, спремни да запјевају или залелечу, да здравицу дигну или изговоре ријечи утјехе или просто да кажу: глава да је здраво. Тако су силазили њихови ђедови и прађедови. Истим усијецима. И уклесивали своје силажење, стопу по стопу, у камен. Тако силазе и они, данас. Мени на виђење. Чули: затвор, мучење, мушко држање. То је, дакле, тако. Човјек се вратио са страдалишта. Вратио се чиста образа. И ваља кренут Грујовој кући и ваља казат мајци: весело ти око, Жене, син ти стига, студенат. Из апса. Баста му у апс ускочит и издржат онолико живијех мука. . . Тако они, као да су све гледали и бројили ударце које сам претрпио. И воле да увеличају заслугу и подвиг. Но, ма колико увеличавали моју патњу, њихове ће ријечи остат негдје доље, блиједе, празна звука — спрам онога што је одиста било.“

Труди се Матан да препозна кога од сељана. Онај страшљиви сигурно је добро мириснуо ваздух: ну вићи, жено, распитај се шта веле у комшилуку, хоће ли се љутит власт, ако одемо до Грвја. А други: нека власт мисли шта јој драго. Нека она мјери својим кантаром, данашњијем, а ми ћемо чинит оно што нам ваља чинит, како смо научени од памтиввијека. На виђење Грујову сину. Нема друге. Врнуо се Матан. Благо ли му мајци, жалосној. И ваља понијет нешто — не може се на виђење ходит празнорук. А-ну, женске главе, виђите, спремите нешто да се образ не окине, данас.

Види Матан — долазе и они за које зна да му нијесу наклоњени, да зазиру од његова комунарства као од куге. Мало их је: пандур који са села трчи у општину и послом који се од њега тражи и послом који он сам измишља, па крчмар, бивши жандарм, кажњен због нечег док је био у служби, сад непотребан чак и власти, али покајнички њој покоран. Мало их је, али приступају и они. Гони их нешто старије од привремених и личних порива. Ваља се тако. Мора се. Не поћеш ли, како ћеш сјутра погледат Грују у очи.

Но, види Матан и зарадује се — то су само бијеле вроне. Већина долази искрено. Назре се то по очима, осјећа се по стиску руке, по гласу, по ријечима.

И приносе дарове. Ненападно. Готово кришом. Тутну замотуљак Жени у руке. Кришом, а опет да се види и да се зна — нешто је донесено. Боца лозе, приганице, сухо бравље плеће, грудa сира. Једна сиромашница пружа мокру крпу устегнуто, као да се извињава: ово мало сира, тек се усирило, а сушно је, моја друго, ни травке сочне, кравица га запрагла, ни теле да се напосе.

А погледај: ко се оно ођенуо у црногорску робу? Матан препознаје ситна старца, живахна, сиједа већ. Образи му дјетиње румени, избријан, а брк бијел, прамичак вуне, као да налијепљен на румено брчиште. На њему ново рухо. Или ко зна откад неношено, очувано. Свитне димије, дамадан, плаветна долама, левор за појасом. Вруће му и тешко — испод бијелог колијера просто извире зној. А рухо на старчићу, види се, нењегово, велико — можда нечија укупна роба, позајмљена. Он се губи у њој, у наборима димија. Но, не да се, шепури се, усправља главу, суче чуперак брка, гледа оштро око себе. И збори о васкрсу Црне Горе. И почеста му ријеч: на окуп, Црногорци, не дајте да у овој мутљази државној замре ваше име... Под рухом — ситнокоста, помекша људска грађа. Само ријечи и очи отимају се, намећу се сељацима који посиједали по камењу, по даскама. Они га слушају уљудно, одобравају покретом главе, али — чини се Матану — не вјерују му до краја. Што се баш сад сјетио њих и дохитао из вароши. Поштују га, истина — учена старина, био посланик, од имена је, зна се за њега и преко седмог брда и у градовима. И ето, ту је, међу њима. И Грујовој кући чини то част. Али, шта он тражи и што политичи? Има ли какву скривену намјеру? Куд зове? Мисли ли на њихово добро или гради некакву путању за себе? И он спомиње поход на Цетиње.

Матан се прену.

Зар и он, овај старчић, шака костију у црногорској роби, зар и он хоће исто што и Матан! Поход на Цетиње. То је исто, да. Али, нешто се у сржи не слаже. Не, по сто пута не!

Покрену се Матан к њему. Хтио би да проговори. Но, старчић већ доброћудно наздравља, испија чашицу лозе, стресе се од ње, па начне причу о некаквом домаћем главару. Питали га: како си, чоче, како? А он вазда одговарао: добро, кад није сам жена. На то се мушки грохотом смију. Жене ћуте, успијају уснама, згледају се.

А старчић устане са дебеле коњске зобнице, која му подметнута, подигне руку:

— Стојте, није то смијешно, браћо! Жалосно је. Наша је жена, знамо сви, јуначица, баница људска. Она рађала соколове — Баја и Никца и Вука, она њивила јунаке челичне, главосјеке што наше сјекоше и робиле и славу нашега оружја широм свијета огласише. Она, мајка јунаководна! На њу мислим, а то значи — на Црну Гору. Браћо, на окуп, на окуп, велим, задња је ура, покренимо се сви — да је слободна Црна Гора, да је само наша, да нам други не туку лук на глави, да васкрсне наша стара слава! На окуп, ћецо Баја Пивљанина и Никца од Ровинах...

Матан не отрпје. Стаде спрам њега, пресјече му ријеч:

— Срочено као за гусле. А не зборите о сиротињи, о раду, о хљебу и дуговима, не зборите о банкама, о терору, о господи која се продаје ономе чији новчаник дебљи! Ено, једна господа, бјелашка, лиже сахане велеградске, продаје Црну Гору за положај, за синекурчу, за пензију, за право на закуп шуме или језера, или за празну звеку орде-на. Она друга господа, зеленашка, кука за старом славом, не брани се од подршке талијанске испреко мора, а хоће Црну Гору за себе, за своје ловиште, да се друга краљевска господа не мијешају, но само домаћа господа да тргује шумама и плани-

нама и рудама црногорским. И народним благом, наслеђем, историјом, моралом — да тргује, да разноси и продаје. А ја велим и питам: ће је народ, ће су наши безвечерковићи, без посла, без икаква права, без мреже за рибу, с ланцима о врату, по затворима, по логорима? Ће је ријеч о фашизму, ће је одбрана оне праве, народне слободе? Ће је наук из швапске окупације?

Тајац. Стоје њих двојица један спрам другога. Сељаци замрли. Ослушкују, мјере. Јер, не пита се само ко је у праву, но је пред њима сукоб два човјека. Хоће ли доћи до увреде, до свађе? Рекло би се: ријечи Матанове одјекнуле су дубље у њима, живнуле им очи. Но, ни старчеве ријечи нијесу недоношчад, ничу из прастарог коријена. И сељаци остају нијеме, нијесу очекивали овај судар — гледају час једног час другог, а осјећа се: још једна Матанова ријеч понијела би их да завикну: тако је, Грујов сине, ти отвараш пут за очи.

Али Матан се устеже, помисли: „Можда сам се затрчао; тај старчић дошао ми дома, на виђење, гост. Ено, образи му блиједе, устресле ноге, трепте бијеле власи испод капице.“

Најзад се и он прибра:

— Синко, надам се да не циљаш на мене, ја сам народни, и гласале су ме масе...

— Не, — пресјече га Матан, назирући излаз из неприлике — ваше ме ријечи само сјећају да има и такве господе, свакојаке. На вас нијесам мислио. Ни на кога одређено. Свако зна себе и свој животни пут. А вас овђе знају и штују. Па, немојте их изневјерити. Имам пред очима сиротињу — за њу се господа никад нијесу борила. За сиромаше, за Васу Јокова...

На те ријечи скочи Васу Јоков, подиже ветку капицу са ситне, сиједе главе:

— Не спомињи мене, еј, не спомињи!

— А што? Зар нијеси гола сиротиња, надничар?

— Јесам, кâ иједан.

— Зар ти није Хипотекарна банка ставила шапу на оно мало земље и стоке? Још само да проспу воду по огњишту. Зар нијеси беземљаш?

— Јесам, без ништа на ништа. Ама, ти споминеш веље људе и господу, а мене сиромашка, Васу Јокова, мене некако обашка, кâ да сам уклетина, за сажалење. Банови и ђенерали и посланици и министри — обашка, а Васу Јоков — обашка. То боли, Матане, боли то Васу Јокова. Немој ме поништават пред људима, чоче!

— Нијесам хтио да вријеђам, већ онако, кажем као примјер — ваља се борити за обесправљене, па и за тебе, велим.

— Нека, нека. Ако немам вечере, опет нијесам нико и ништа. Може Васу Јоков да брани своје име и своју главу на сваком мјесту и пазару.

— Ријеч је о другој борби, мој Васу, о класној, не може човјек сам.

— Умјесто мене, Васу Јокова, неће се борит нико. Не! И никад други нијесу војевали умјесто мојега оца и ђеда. Ако нијеси чујао, питај старије — казаће по правди. И зна се одвазда — свака мушка глава своју пушку и своје сјечиво и — свој дио боја. За свој образ. Ту не дам никоме ни стопе испред себе, не!

Матан у неприлици. Криво му што се овако изроди разговор са старчићем. За кратко га збуни и то што није познавао осјећања свога рођака, иако га знао још из свог дјетињства. И подиже глас да надбије Васово неразумијевање и осјетљивост:

— Опет велим, друга је ово борба, класна. Устаје сиротиња, такви као ти, Васу, и као ја и сви свјесни, устајемо за људска права.

— Ама, не збори опет исто, богом те великијем кумим, иако му не ужижеш свијећу. Не натичи ми на нос сиротињу, јадотињу. Наша кућа има се по чему другоме међу људима споменут. Има, ваистину. И моја кућа и ја. И не зови ме кâ јадника и биједу и нешто нечестито. И ми смо нешто ваљали. Вазда поштено и јуначки. И честито.

— Није срамота бити сиромаш, Васо, то је знак да нијеси хтио живјет непоштено.

— Знам и ја толико. Тек не узимај ме у уста пред свијетом кâ празнова. Не мјери ми име спрам вагана. Није Васо Јоков пануо на кољена пред немаштином. И да се зна. Толико. А ја знам, Матане, да си ти мој и да си са мном. И не љутим се на тебе, де.

Осврнуше се навише. С грајом се примиче група младих. Поскакују низ камењар. Је ли оно Натка међу њима? Препознаје Матан њен лаки ход, гипке скокове с камена на камен. Грујо у исти мах подиже чашу да забашури распру, немилу распру испред својега дома. Али, ријечи му се не чуше, па умукну. Јер млади наједном запјеваше одозго, са широке плоче:

Наше борбе сиви тићу,
ој Матане Брђовићу!

Матан се побоја да ће клонути, ту, пред свима. Та пјесма — неочикиван дар и ударац.

Не може у један мах да појми шта се то збило, нити како у њему одјекује. Обриса зној са чела. Очи преда се, а потом диже главу и пусти поглед к брдима. Јесте за дику — пјесма пред свима. Пјесма о њему. Но, није ли премного. Ко је он да се о њему пјева? И неће ли му због те пјесме пребацивати који завидљив партијац — што правиш идола од себе... „Нијесам ја ту пјесму измислио, нијесам никога наговарао да пјева“... Али твоје је да спријечиш, није сваки од нас за пјесму — колико је мученика и хероја... „Како да спријечим, ово се пјева одозго, с брда и пуца пјесма над језером.“

Пјесма о њему. И оволико свијета око куће. И Натка. Ено је. И она пјева. Кад би престали, кад би само престали. Одјекнуло, па замрло међ овим странама. И језеро упило. Но, млађарија упорно понавља исте ријечи, уз повике и хајкање. Крену се неколико корака, па стану, а грла им чиста и јака:

Наше борбе сиви тићу...

И Матан види: устао Грујо, скинуо капу, као да је у цркви, и отворених уста слуша пјевање. Доња му вилица опуштена. Бије жила на сљепоочници.

Неко рече:

— Благо теби, Грујо, син ти у пјесму ускочи. О коме се поје, тај не мре.

Али Грујо брзо покрива главу, а хтио би да прикрије и свој понос:

— Реците — леле ти га, Грујо. О коме се пјева, тај не мре, али и не живи.

А ипак се види — пресрећан отац. Оставља чашу и диже увис боцу:

— У добар час, оквасите грла, људи!

Матан му прилази, хоће да му шапне, да га смири. Но, отац га прекоси очима Нека га не упозорава пред гостима. И он уграби да дошапне сину:

— А оно о држави мислим исто. Не мијења се Грујо, не!

Младеж већ пред кућом. Тијесно. Матан већ и не зна с киме се здравио. Очима тражи Натку. Руковање. Лијевом руком јој овлаш додирне раме. Неко га повуче к себи, хоће да га загрли. Неко га удара по рамену, узвикује:

— Такви смо ми, такви, кâ челик. Не сломи нас ни огањ ни мач.

А неко од старијих:

— Ето и пјесма о Матану, и спомињу се муке и ране, па — да видимо те ране, чоче.

Васо Јоков придодаје:

— Вели се — срећне ти ране, јуначе. А још кад се о њима поје, то је за дику. Да се види!

Грујо упитно погледа сина. Ништа не савјетује, чека. По његовоме, по старинском — ране се не показују тако јавно, не ваља се разметат. Но, ако људи траже да виде траг убојни, мораш га показати, јер може неко и да сумња. Тако је било. А ова млађарија, данас, има о свему неке своје назоре. Шта ће учинити син?

А Матан најприје у недоумици. Само промрмља:

— Нијесу ране, убој по тијелу, свуд, и кожа је пуцала, и кости...

И ту стаде. Он зна: ако покаже убоје и шавове и мршава ребра, у овим простим људима порастао би гњев против нељудске власти и било би то моћно средство да их наоштри, покрене. Но, ипак то нијесу праве ране, оне из боја, нијесу, стара му мајка, није засијек сабље, није зрнобојина. Само маснице, искаишана кожа, срасла којекако, и то није на једном мјесту, већ од стопала до тјемена. Ко ће показати, ко ли сазнати оне његове ране и муке унутарње, онај чемер, оно стискање зуба да ријеч гадна не излети, ријеч-издајница. Ко ће опипати кости претучене и разједена прса. Не, не. Устеже се, али некако неодлучно. Гледа око себе као да тражи подршку.

Али Васо Јоков завиче:

— Покажи, покажи!

То га учини одлучним. Притеже и кошуљу под грлом:

— Не могу, људи. Никако.

Прискочи и Грујо у помоћ:

— Нека-те, браћо. Ми Брђовићи нијесмо се никад ранама зорили, но намажи мелемом, а притегни поставом, па — чисте смо крви, на псу рана, на псу и зарасла. Он се није свукá ни пред оцем. Ха, да попијемо, што сте се стисли, данас ми кá свадба, ха, ће су те боце, Жене...

Неко дотури:

— Види се — јунак момак. И стари му такви били: рану покриј дланом, а турску главу на шиљак, а но како. А ви, млађаријо, ће ви је коло. Ха, соколови!

Али, коло не заигра тога дана пред Грујовом кућом.

Извише Каруча, са истурене стијене према Весцу, огласи се пуцањ. Погледаше навише. Је ли пуцањ-огласник или онај други, пријетећи, жедан крви?

На врху стијене раскорачио се Брђо.

Обје му руке увис. Из једне поново прасну пиштољ. И за њим, као одјек:

— Добро дошá, Матане Брђовићу!

На то се Матан издвоји. Скочи на најближи камен, како би га Брђо одозго могао видјети. Не одазва се повиком, но само диже руке да отпоздрави. А у грло се не узда — стијеснила се прса, спарушио се глас у њима.

Постоја Брђо још неколико тренутака, па још једном опали и за трен га нестале у шипражју и камењару. Као привиђење усред дана. Људски поскок, љут, неухватљив.

Тишина. Људи непокретни. Наједном их прену нечији глас:

— Шта то би, људи? Брђо!

Умах просикта Васо Јоков:

— Муч! Не чула ти се ријеч! Ко зна ко је то био — пролази се брдима.

А Матану се чини — још трају одјечи оних пуцњева. А од Брђа ни трага. Налети као кобац. Готово да повјерујеш како се није ни појавио на оној стијени.

Понада се Матан: ето, разиће се народ као црни дим. Биће нешто мирнија бар ова ноћ. Истина, Грујо је попио ракије више но икад и свалио се обучен. Није навикао да пије. И ваљда ће се сад смирити. Биће времена да се саберу данашњи утици, толико разнолики. Радо би да се присјети Натке. Мотрила га је са стране, а онда пошла да помаже Жени. Мотрила га је кроз сужене капке, жељна, али некако нерадосна. Да ли мисли о његовој болести или слути да ће он убрзо некуд одмаглити. И пође к његовој мајци. И то слободно, као да је дома. Шта она очекује? Шта би је обрадовало — вјеридба, прстеновање? Зар усред овог немира... тек што није букнуло.

Тек што није... И ваља поразмислити о сјутрашњем дану. Поход на Цетиње. Чекај, који

је то датум? Јун, двадесетшести. На Цетињу је пазарни дан. Биће и иначе доста народа са селâ. Још кад упадну поворке незадовољних, ето лијепе гужве. Кад је већ тако, што да се јавља полицији. Јавиће им се како ваља сјутра, кад груну хиљаде разјарених сељака. Послије тога — ко зна — да ли ће икакво јављање имати смисла.

Учини му се да је Грујо жедан. Устао је, тражи некакву посуду. Ракија му, сигурно, пламти у лубини, сред топле ноћи. Налива се водом из боце. Затурио главу — клокот у грлу. Откуд вода у боци? Обично је у дрвеном бурилу. Но, данас и ноћас ионако све необично. Или Грујо не пије воду, већ... то само он зна.

Ено, леже. Немиран. Окрени-обрни. Нешто мумла, псује, пријети. Опет устаје, пије на душак и свали се покрај лежаја.

Матан поуми да му приђе, да га подигне. Али он се усправи сâм. Стаде. Несигуран. Љуља се спрам слаба свјетла уврнуте гашњаче. Није дао да се тули свјетло. Викао: Доста ми је мрака ноћу и дању — нек гори! И сад се раскорачио, колута очима, крмељав. Пригрне капут. Крене према једној страни кухине, а ноге га заносе к средини. Угази посред огњишта. Из запретана угарка синуще варнице. Задими опанак. Заудар коже и вунених чарапа. Грујо се љути на себе и жар, отреса пепељаву ногу, псује. Онда завикне:

— Жене, пушку ми, пушку!

Прискочи Матан, хвата га за руке, за рамена. Не успијева, нема снаге. Из Груја бије старачка здравина, нагло пробуђена. Ко би га сад савладао. Ракијски задах ригне из грла:

— Пушку, овамо!

Жени спала марама, једна плетеница, сура, млати по рамену, по прсима. Ломата рукама некуд више Грујове главе — руке траже нешто чега није. Сину припада да пограби, да свлада оца, ако могне, а њено да узмаје рашом и рукама и да цр-нином и гласом разгони тмину и манитање:

— Шта је, чоече, јеси ли полудио?

А човјек њен тачно зна шта хоће:

— Пушку! Све ћу побит... ту жгадију, крв-нике! Опет робије и логори... Нађмеђери! Помла-тићу!

— Кога? Сабери се, чоече!

— Те агенте, жандаре... оне, све, писарчине — све! Ако ће неко да туче... да туче Матана. ја ћу, мојом руком! Само ја могу ударит сина. Други — не! Не и не! Све ћу потућ кâ пашчад, све ћу...

— Нека, Грујо!

— А пашчад и јесу. И још гори. Пушку ми, Жене... куд је сакристе? Мушка рука мора знат, у поноћ, ће је пушка... Мора знат!

Тијело му пијано, заљуљано, а очи као да се отимају, виде нешто друго, незнамаће, мрско. И глава се заноси, заноси к једном рамену, па клоне к прсима. Клоне за трен, па се отме, оснажена мржњом. Сав се љуља од снаге која би хтјела некуд, гоњена осветничком подјаром, али се у исти мах ломи у себи пијанством и клонућем. Смјер далек, страшан, а полом на првом кораку, ту, крај огњишта. Закорачи у некорак, зањише се да падне. А само ријеч, зачудо, реска и одређена. До ње, до ријечи, или до њена коријена, или до коријена мржње, не допире лозовача. Или је само чини нешто помјереном, нерасудно смјелом. И ријеч излијеће из Груја, као из грла пушке, ријеч која нишани и пријети и њега самог зове тамо куд не може допријети. Не може — ни ријеч ни он. Али, и сама занесена, она својом пакленом снагом изнова заноси и опија Груја и нагони га да буде још упорнији и да не признаје даљину. Нег-дје тамо, у граду, тукли су Матана, распињали и ударали жилама и у очи му усадили нешто мркло. Ударали сина, а њега боли. Неосвећено га боли више, безмјерно више. И они долазници и дарови и пјесма о Матану и Брђов пуцањ — све то под-жиже га јаче од лозоваче, која му се дими с чела, с прсију, из косе мокре од зноја. Не може да ра-зумије зашто га његови одвраћају од освете и моле да се смири. Крочио би он, може он то, но му сме-

тају, саплићу га, држе за рамена. Крочио би и прекрочио брда и ријеке — нек се угну, нек се скупе под њим. И зашто му не дадну пушку — изгубио је из вида да она лежи одавно закопана и нико осим њега не зна гдје је. Јер, пушка би морала бити руци на дохват, очишћена, жељна да груне. И зашто његов син, јунак из пјесме, неће да крене с њим? Зашто подноси да га муче и понижавају, тамо у тамници, а не крене у освету? Какво је поганско вријеме настало — ни јунаци не бране свој образ, но трпе, трпе и све нешто причају и зло дозивају и муте по народу. . . Све то мучно му, до гађења мучно. Али, он мора кренути, мора, макар сам, један Брђовић, мора. Он, један Брђовић, задаће доста јада крвницима. . . Пушку, пушку.

Сад и Жене одлучније прискочи да помогне Матану. Диже се облак пепела. Узвитла се гарез. Грујо, размахан, као да види непријатеље око себе. Обори гашњачу. Цикну стакло. Лампа с полице слетје к огњишту. Нешто гаса у пепео, нешто по гаравом огњиштаку. Плануше пепео и камен. Жутотомодри пламен. Грујово лице засину, мртачки блиједо. Очи натекле. Пламен пред очима кресну у њему варницу сјећања на какав давњи пожар.

— Горимо! Водеее, горимо!

Нагло пламсање слаби, а он скаче по пламену, топће ногама. Никаква сила не би га томе отела.

И ватра се прихвати ногавица.

Тада он, у један мах, клону као посјечен.

Жене у мраку тумара, тражи бурило. Матан туче по пламену неком крпом. И ево, танки млаз из бурила кваси му ноге. Млаз црвен и гаран од огња. Како му притуљују ногавице, тако све гушћи мрак.

— Пушку ми! — присјећа се Грујо, изнова, слабим гласом. — Да потучем ону ништарију! Све на један фишек, оца им поганскога! Зар они. . . зар они мога сина, Матана, а, зар тако? Зар да туку тако, без рана, зар без рана? Ама, осветићу

или. . . Нема ту или, но ћу осветит! Ђе је она боца? Овамо све боце! Овамо. . . Жене, не криј ту цркавицу, нијесам ћорав. Овамо боцу, Жене!

Матан се прислонио уза зид. Општре избочине под лопатицама.

„Изнова се отвори Грујова рана — логор, Нађмеђер. Изнова спомен на комитовање, на помор од глади и шпањолке, на издаје и шпијунања и вјешала. Сличан облак на видику. Зар опет зинуле ове шкрапе, несите? Да, да. Сјенка швапске окупације још притиска брда и трепавице, још ломи кости. Зар не положисмо тај испит? Или се морамо поправити. . . или истражити да нас није, да нас није при овоме кршу. . . Глад и носила помрлих и страва од швапских бајонета. Божић на прагу, бадњаци. Грујо ме подучава како ваља ући у Васов дом, шта да зборим, полазник. Преслишавам се уснут, полазник од шест година. Клецају ми ноге. Ето и Васова сиромашког дома. Жена, мршуља, шаку пшенице по мени. Из Васове старе капе. Једва унесем церове цјепанице. Устресле руке, прозобле. Велико огњиште. Букти. Царам и глас ми некако туђ. . . Колико варница, толико мушкијех, толико женскијех глава, толико оваца, волова, толико. . . Онај се огањ разиграо, помамио се, пршти, варнички се и озрачује све до греда под кровом. . . Колико варница, толико рода свакога, толико. . . Швапски војник. Ђаво га нанесе. Као с греде. Кријешти, хоће бајонетом у пламен. Кресну бомбу и — посред огњишта. Попадасмо. Гром и блијесак. Очи ми огњем залирене. Туђин, полазник с бомбом. Бјежах, падах. Ноге запињаху о сваки кам. Ето. Полазник с бомбом.“

Ни поноћ не донесе мир селима.

Дозивање. По гласу се људи налазе и — чини се Матану — виде један другога. Умијешао се и учестан лај пасâ, немир и њих обузео.

Ноћ маловидна, магличаста. Групе ноћника откидају се од усправних кршева, па они остају сивомрки и голи. Групе као сјенке. Час би се рек-

ло: прокрадају се, крију се од ноћи. А начас груне пјесма. И повици као да се креће на војну: Хаај, устајте ко је Црногорац! На Цетиње! Ха, за правду и слободу! Против терора!

И пролом пјесме: Волимо вас брда тврда, брда тврда. Однекуд испријека одзива се литица: И стравичне ваше кланце, и стравичне ваше кланце... ваше кланце... Хај, устајте, ви земаљско робље, ви сужњи — да носимо свитање Цетињу... Ђе су ти барјаци и пароле, и пароле? Ноћ је слијепа, сунце ће да их прочита... И стравичне ваше кланце, ваше кланце. Који никад не познаше... О, и младо и старо, на ноге, сјутра се дијелимо с образом... Срамотнога ропства ланце, ропства ланце... Хај, покрајвођани, Ријечани, Цеклињани, што зачамасте... Подалје тамо, иза рамена планине и ноћи, крећу се Црмничани... Нијесмо за укор, чоче, но чекамо спремни. Откако се бочимо с високијем Цеклинштаком, нико нас није претека. Нијесмо вични да гледамо другоме у бабину рупу... Петре, јадо, узми ову кору љеба — како ћеш сјутра, на Цетињу, ваздан гладан-празан. Узми, де, није срамота, и други ће понијет ко што има. Не пригају се приганице ноћас... Ропства ланце, ропства ланце... Што ми се клизају ови опанци, ка да су лојем намазани... Ловћен нам је олтар свети, Ловћен нам је... А ће сте, забога, дај ту мотку овамо... Ко се то штипље?... О, кренуле и ви с рашама — благо си га Цетињу, сјутра... У њега смо вјеровали, вјеро... Доље крвави фашизам... А куд ћеш с тијем каблићем и јајима? Не иде се на пазар, но... Ваљаће и каблић и јаја... Ајде брже, брже, живо... Ој свијетла мајска зоро, мајска зоро... На зло ти свануло, куд ће ови герелји — далеко је комунизам, еј, нећеш до њега стићи у овим опанцима... Мајска зоро, мајска зоро... Маре, стријела те печила, не одвајај се од нас. Ђе си то, ће...

Матан на прагу. Осврне се. Грујо спава.

„Мучну ли ми ноћ приреди. Или се напио намерно — да не иде с нама. Неће он против власти, против ове невласти. Неће, иако се онолико трзао и тражио пушку. И боље је што неће. Нек се испава. Било би с њим тешка натезања. И остао би дома, ипак. Остао би постиђен. Сви да крену, и син једини, а он — не. Иако не одобрава овај поход на Цетиње, било би му постидно остати дома. Схватио би то као да изостаје од боја. А остао би. Једнако је тврдоглав и кад је тријезан и у пијанству. И нека га, нек се испава. То му једини лијек. И излаз.“

За сином краче Жене. Да га испрати. Буновна, љута. Пошла би и она — каже — али не може оставити старога ракијаша. Могло би му доћи жље.

И Матан журно полази. Негдје извише Каруча чују се гласови. Сачекује се младеж. Старији полагамо к њима. У Матану горчина: требало је да буде горе, међу првима, да га не ишчекују; стари му све поремети.

Једва се назире кућа, пристјенка. Тамо је Грујо. У њему хрче ракичина. Хрче и дими из руњавих прсију. А кућа као да нестаје. Урасла у камену падину — њен прадио. Она је као било која стијена или природни назид. Или... може ли бити? Цијели овај крашки полем, с кречним жилама, као саздан за дом људски или вражји, па се кућа нађе ту — камена израслина. Чир гарав и димљив. А можда би се могло и живјети и без тих вјештачких, камених чирева. Живјело би се некако, при литици, уз огањ и дим и козје виме и уз колијевку од бјелашума, живјело би се као негда и као сад што се живи, готово никакве разлике не би било... природни дом и колијевка и гроб од камена и траве и мало облака. Па ти се чини: на крају пута лакше ћеш пренијет главу под траву или плочу.

„И нашто ове играрије људске? Куд се окренеш — челом о нечију својину, о нечије право.

Све приграбљено, свака стопа. Много правâ на мало људи, о људи. Много правâ? То је само привид. Бијаше право заједничко — на језеро, на планину, на млине и риболове. Сад то цијепају — трговац, негдашњи главар, власт. Неко полаже длан на пут, неко на рибу, на траву и лист. Неко, веле, на јаме планинске, на сњежанике — Брђо о томе јављаше у писму. Неко кâ да је рођен за столицу, за виши положај, за госпу позамашну, меснату, с велом низ плећи. Онај тамо има право на бич и бајонет — то приграби наш Мираш. . . А моје право — пребијена ребра. . . Више правâ — више неправде. Мање правâ — опет више неправде. . . Ето, ако сјутра и упаднемо у Цетиње, ако би оно — којим чудом — и било наше (а то нам није циљ), опет би се испријечило нечије право. Народ многорук, а јабука једна. Узалуд се пружају руке, гладне и жељне свега. . . Хоће ли икад бити. . . сванути дан без права ичијега, без неправде. Јер, ће је права, ту је и неправде. . . О чему ја? Удри ногом у све неправо, у вагане премасне, у курварске ложнице, лажибрачне, у тавулине и законе, на неправу поперене, удри, разврљи, угнај у земљу, сине брђовски. . . Ето, ето, почех баш као Брђо. Зар у хаос, еј, тргни се. Ти немаш право на лутања. Ти си из пјесме. А у пјесму се улази кроз несрећу, своју или туђу, кроз несрећу и трпљење улази се у пјесму.“

Брђо се осмјехује, задовољан што је од Гара измолио четну заставу црногорску. Сад је она савијена уз копље. А копље као да би и само хтјело да се размахне кроз ноћ. Па се Брђо осмјехује. Мало-мало, и притисне дугме на цепној лампи и у свијетлом кругу искрсне сабласна стијена или квргаст грм или оштрозубе шкрапе или нечији стас баци дугачку сјенку низа страну. И љутне се неко:

— Не оћори ме, знало те ћорило.

И присјети се да му је Матан једном у шали рекао: ти си манит ноћни дух, вазда се некуд при-

крадаш с оружјем и том лампом, ваљало би те звати Брђо батерија. Тако га је и ословио неколико пута — Брђо-батерија — а потом и то заборавио, као и којешта друго што се Брђа тиче и што их је у раној младости тјешње везивало. Изишао, чово, на шири простор, угазио у ко зна какве тајновите колоплете, па му се није чудити.

Брђо се искоси, љут на себе, на ову ноћ, на своју неслободу:

— А ти, снашо, што ми набацујеш шамију на очи — да погодим, кобајаги, која си. . . Барјак те спасава, успаљенице. Да не носим ову светињу, не би ти се дријемало ноћас, па макар се ја никад не убројио у Матанове чистунце, у светињаке.

Искрај пута, при стрменици, прозукао бабји глас моли и запомаже с прага:

— Не иди, јадове, на Цетиње, црно ти се слугти. Шапов из двије ноћи завија и гризе ланац и завија и цвили — за његовом главом, дабогда! А ти, јадо, сједи дома, не крећи к Цетињу, не крећи, чујеш ли!

А Брђо не може да одоли — пали своју лампу. Свијетли круг пада на кућни зид. Рапав зид. Бијеле се окречени рубови прозора и врата. До прозора стрши камен и на њему коњска чешагија. А пред зидом глава, млада глава на танку врату, лице округласто, добродушан осмијех, длачице најезурене и нешто пјегâ, шака пјега осуло се по јагодицама, очи меке, зечкасте, прижмурну, па се пркосно рашире и укоче да се одупру јаком снопу свјетла, да му се подсмјехну.

И свјетло се утрне. Нестане и зида и лица пјегавог и очију које се боре и добродушно изругују. И само још онај бабји глас:

— Не иди к Цетињу, јадо!

Насмијехну се Брђо: лице оно, у кругу, бијаше као са иконе, с црквеног зида, ољуштеног.

Зову некога:

— Хајде, извуци се с полога!

— Нећу с вама, у здраву памет.

— А што, чоче?

— Морам причуват службу. Лако је вама с домаћега вагана. Мене храни држава!

— Државне јасле! Мучна ти служба — лапис међу прстима, лапис!

— Муч! Што те брига за моју работу!

Брђо застане, послушкује старачки глас с једног ћувика, глас старине која се чуди овим ноћним покличима и поворкама, глас који би да опомене млађарију, али сумња и у себе и у поимање времена:

— Ај, шта се ово чини ноћас, људи, народе? Да нијесам сијед, осижедио бих од муке. Какво је ово чудо? Некад се ходило к Цетињу на свеопшти сабор црногорски. Па смо хитали да дочекамо господара или да се окупимо за бој с врагом. Тако бијаше. А ево, дошло вријеме да ударамо на своје Цетиње. Своје да освајамо. Је ли Црној Гори дошла зла ура, људи?

Брђо скочи с камена на камен.

„Не брини, чича — кад одрастеш и размислиш, кашће ти се само, хоће, ја ти јемац!“

Однекуд, ниже пута, пријекоран, оштар женски глас:

— Полако, шћерано, неће побјећ Цетиње! Што си се углострчила у тој блузици — студена је ноћ!

И правдање:

— Ама, сва изгорјех, мајко!

А Шапов је завијао и ове ноћи.

Поворка се диже.

Стигао је Матан, може да се крене. Полазе у групама. А Матан разбира — по ходу, по гласовима — да су сабрани према сродству. Род као крдо.

То га расрди. Не отрпије, искорачи у страну и стаде на стијену више пута. Пропе се на прсте као за дозив с брда на брдо:

— Шта је ово ноћас, другови и другарице? Доста је робовања старини! Немојте да се дијели-

мо, да идемо по братствима и племенима... и по трбушчићима! Но да смо уједно, да смо здружени ноћас и сјутра!

Из мрака се огласи јак старачки глас:

— Ко то збори, ко?

— Није важно ко збори, но шта збори!

— А ја, момче, од погани ни мудру ријеч не примам! Но кажи који си, па да зборимо.

— Матан Брђовић.

— Зна се за вас. А ни ти нијеси без имена.

— Да се измијешамо, понављам, да не идемо по братствима!

— Ми друкчије не умијемо. А ти узми твоју науку под руку, па иди с њом!

— Не умијете, велиш? Научиће се и то. Заједно, лијепо.

— Нећемо се мијешат, не! Свако има свој закит на прсима, закит од старине. Памти се колико је ко ваљао!

— Али, старино, сад смо једно. Заједно ћемо страдат и заједно гинут, ако затреба!

Тишина. Поворке слушају овај ноћни разговор. Тек понеко, као за себе, одобрава једноме или другом. Матан се каје што је заподјенуо распру. Није сад битно како се иде, но да се иде, да се крене што масовније. Крати му се дах, а и глас му преслаб за овај каменити предидио, за мноштво радозналих ушију низ ногоступе и успутице. Али старчев глас не одступа.

— Хоћемо, јуришаћемо, ма ти божја вјера, али неко гине овако, неко онако. С чела и озад. И шта у коме гине...

— Не зна се ништа унапријед. Хероји се не рађају. Не проричи. Не зна се унапријед.

— Али се памти уназад. А куд ће крушка, но под крушку.

Неко прихвати Матана за мишицу — тренутак је да сиђе с камена. То и сâм увиђа. Пораз, пораз... Јесам ли надговорен или ми досади пре-

пуцавање с оном старом језичином? Мучна ли старца. Жиле дубоке, урасле у камен, у вријеме. Пораз. Како да пробијеш ту крвну везу, ту кору, слеђену, многовјеку?

У сутмици, људи без сјенки сами су сјенке.

Дозиви и пјесме издаље се примичу Цетињу. Ближи се зора. Брђо завлачи лампу у њедра. Заставно копље ослонио о раме. Годи му што тако, са заставом, иде на челу поворке. Чује, негдје са стране, жандарми задржавају другу групу. . . Куд ћете? . . . На Цетиње, кâ вазда! . . . Натраг! Много вас је! . . . Хоћемо на пазар, чоче, кâ што смо научили. Сјутра је пазарни дан, еј! . . . Наређење — натраг! . . . Не признајемо, пазарни је дан. . . Идемо, мрчо, на Балшића пазар да продамо све неправде и невоље — нека их господи. . . у пола цијене! . . . Натраг или пуцамо! . . . Гунгула. Тискање. Договарање. Поворка се враћа. И, као низ ждралова, занесен вјетром, вине се постранце, заобилазно, беспућем и узвисинама. Упорно. Нико их не врати.

Доље, при води, згурили се кровови Ријеке Црнојевића. Уским воденим трагом, међ локвањима, миле кљунасти чунови. Неко сухим брдом, неко водом.

Рана љетња зора. Хан Машановића. За леђима маглине над језером. Пред очима увала цеклинска. Па село Добрско. Растурени кровови и кружна гувна. И тамо, још напријед — Белведер заплећио Цетиње. И сакрио Ловћен. Али Брђо као да га види. Тамо је он, двоврха планина. И кад се сакрије иза нижих брда, осјећаш његову близину, његов ваздух, оштар, сух, присут мирисом трава. И чини ти се — лакши си својим ногама. И не обраћаш пажњу на Вртијељку и Цеклинштак. Уз вељи прст сви други јесу и нијесу.

И помишља Брђо: хоће ли скоро развид, па да развије барјак. Ништа од тога. Застанак. Одмор. Ваља сачекати заостале групе.

Спази Матана.

Скочи. Потрча к њему. Загрли га, одиже од земље, па се њиме обрну у круг, занесе и умало падоше.

Не сиједају. Не зборе. Стојећи мјере оком један другог, ударају се по раменима. Или ријеч преслаба или је одвећ цијене. Ту су они, ту очи и дах убрзани и свитање.

Кресиво о камен — заварниче ријечи, прескачу се и сударају, гасећи једна другу. Питања остају без одговора. Али и она већ нешто значе, откривају дио радозналости. И све као да се хоће у исти мах, све да се искаже и сазна или да се затрпа камењем тај свијетли вртлог. Да се вишемјесечни растанак умијеси у једно тијесто, напухано, клобучаво.

Ни за то не би времена. Неко викну да се кренедаље. Тај „неко“ вазда држи у рукама нити кретања масе — зна кад и гдје да се почине, који је пут погоднији, кад да се пође даље. Нико није ни одредио нити изабрао тога путовођу, али га прихватају. И он, невидљив за многе, ненаметљив, води поворке и јутрос, к Белведеру и Цетињу. Он изговара само по једну ријеч: одмор, покрет, лијево.

Крену један уз другог, Матан и Брђо — широким друмом, прашњавим, изувијаним за ребрима падине.

— А ти, Матане, вучеш ту ташну. Ти и она нераздвојни. Унутра су књиге, је ли?

— Шта би друго. Хоћу да их вратим. Друге да узмем с Цетиња.

— Ако дадну.

— Тако већ никако.

— Лијепо. А ја под гуњином — колаш. Са шест фишека. У тебе ријеч, у мене фишеци. Свако своје оружје.

— И кријеш се. Гоне те они пси. Знам како је — чини ти се да су ти стално за петама, и кад нијесу.

— Ама не. Ја њих гоним. Не бјежим. Само се понекад скрајнем. Тако сам схватио ово варакање по горама. Ја њих гоним. Они нека страхују.

— Завидим ти. Слободан. Планинама. Као да нијеси из дома Брђовића, но из каквог орловског гнијезда.

— А зар то није исто?

— Слично је.

— Причај ти, причај. Орловско гнијездо... А сви ме сматрају комунистом, ништа горим од тебе. Тако и жандари и сељаци и варошани. Старо и младо. А ви закатанчили врата од Партије, не дате Брђу ни да привири... Када су ми уста пуна куге. Или је шугаво све што чиним. Шугаво. А ја сам прави пролетер, прави пролетер, ја ти јемац!

— Јеси. И пролетер и борац. Али, робујеш староцрногорским навадама. За тебе је племе, братство, старина, херојика... светиња.

— Ја не пљујем на то што си набројио.

— Е, мој Брђо. Негда смо се тукли с туђином, а богме и међусобно, крвмутно, осветнички — племе с племеном, род с родом. Сад настаје вријеме да се крвимо само између себе, али друкчије — устаје љута сиротиња...

— Не турај ми у руке буквар! Знаш све то!

— И не питамо из којег си племена и ко ти је био ђед, но шта си данас и да ли ти из рамена расте грабирука или браниш потлачене. Опако као и свако вријеме. Ама, у једној пјесми се вели — „последњи бој“... Последњи, до темеља власти и савјести!

— И пјесму сам ту пјевао и о томе читао, књигашу!

— Узалуд си пјевао, узалуд вичеш да си пролетер, а овамо — робујеш црногорштину... обичаји, село, торине.

Брђо опази да се пред њима раскрылише пароле на хартији, на платну, на даскама. Он за трен заборави да је Матан крај њега, да су зачели распру. Обузе га барјачка страст. Бити први — вјетар на челу и прсима, виорење над главом.

Искорачи се. Разви барјак. Замахну копљем напријед и назад, па у круг.

Црвено платно, изрешетано, блиједо, с крстом на средини, некад бијелим, потамњелим крстом, закружи над њим, ошину Матана валом топла ваздуха.

— Шта је то, брате, за име свијета? Откуд то?

— Ово није „то“, но барјак четни, црногорски, часни барјак! Под њим су падали, редом, падали су...

— Није твоје да носиш знамење зеленашко!

— Не вијем ја зеленашки барјак, Матане, но барјак ратни, наш, црногорски. Ако су га зеленаци хтјели приграбит, ја га не дам!

— Али то данас има само једно значење — зеленашко!

— Па на шта ћемо се наслонит, божју ти мајку, на шта ћемо се наслонит, ако не на то јунаштво, на то...

Матан се досјети: чим Брђо спомиње божју мајку, љут је и — чувај га се. Не влада собом. Но, и Матан је огранак истог стабла. Не попушта.

— Свака част томе барјаку. Однеси га у музеј. Или на какав таван. На таван. Нек почива.

— А он је, видиш, оживио, васкрснуо. Многи су га газили и крили. И по таванима. А он се не да, жив је он... Гледај како се вије!

— То није наш барјак. Не пристаје уз оне пароле. Видиш ли их, читај. Пароле напретка, револуције. Читај, ако нијеси оћоравио... Не пристаје. То је крстати барјак за крстату војску. Сад га натурају зеленаци. Подај га Гару!

— Нијесам њихов. Ничији нијесам. Ако су ми плећа и кољена зелена од листа, нијесам зеленаци. Пошто ме твоја дружина не прима...

— Помишљао сам да те предложим, најзад. Но, сад, с тијем крстом, с тијем чудом...

— Пошто ме твоја дружина не прима... за члана не прима, онда сам свој, само свој. А боје ме не занимају, божју ти мајку. Једино благоси-

љам боју листа, она ми простирач и покривач, она ми савезник и друг. Она.

— Предај то другоме! Предај, чујеш ли!

— Никад! Ово платно је барјачило на Граховцу, на Вучјем долу и... ће није... Ево, кроз њега се види небо, кроз рупе би јато тица пролећело... Не дам га из моје руке!

Наједном Матан, и не помишљајући шта тиме заправо хоће, скочи на најближи камен. Одувијек је осјећао потребу, кад хоће нешто важно да каже, да то буде с нечег уздигнутог, с неке подлоге. Али, зашто на камен сад? Да буде јача ријеч, упућена Брђу, или да се све нашироко обзнани — нек и остали чују његову поруку.

Брђо гунђа:

— Пењи се, пењи. Хоћеш да је твој првоглас. Да надвисиш. Да те и сад чују сви. Па хајде, викни!

— И нек чују! Наша боја није ни зелена ни бијела. Наша је боја црвена. Без крста. Црвена, црвена! Са српом и чекићем. Она није између, није по средини, па да се час прелива зеленим иједом црногорским, а час да блиједи, да окреће леђа овоме камену... Наша је боја људска, крвава, комунистичка. И црногорска и свјетска. То је права боја, за сјутра, за вазда, Брђашу, за вазда, чујеш ли!

— И то би из књиге, мој Матане. Из књига учиш живот и све ти је јасно, благо теби!

— Није истина! Сав сам изломљен. Живот се на мени учи и свети се и манита. Сав сам изломљен. Ево до чега дођох — једва стојим. Једва зборим. А ти лајеш неистину!

— Ко лаје?

— Ти! Булазниш о књигама!

— Нико мој није лајао! Прогутај ријеч!

— Нећу!

И крену један на другога, запаљених очију. Брђо, збуњен, час узмахује, као да ће ударити барјаком, час као да боде врхом копља. Али, саме руке се устежу.

Неко га зграби око паса. Повукоше и Матана. И маса их понесе прашним друмом, обузета својим бригама.

Брђо кивно махну барјаком:

— Мрзим те, књигашу. Очева ми гроба, мрзим те!

Закашњели цвјетови дивљег шипка — црвени печати по камењару. Матан жмирне: црвени печати, да ли од сунца, од пљуска врелине, да ли од рањавих стопа, из раздртих груди или из камене коже тла и народа.

„Ево, овај ваздух... ваздух, ако то јесте, над угријаним каменом, час бије огњевито, час заструји некако студено. Или мени студено по челу, по прсима? Шта се ово збива? Чекај. Униформе, цијеви горе, кроз оне шкрапе. Поређане цијеви. Огњена линија пријечи нам пут. Ни стопе напријед — поручују нам цијеви. Иста сила. Иста свирепа сила онамо, у ћелији, туче гуменим жилама, ланцима, кида нокте клијештима. Иста сила и горе, иста сила истурила цијеви, војне, жандармске. Опасачи. Чела под кокардама. Све се нарежило на нас, на народ. Чека, вреба. Мук... Је ли ово зла ура? Судар, почетак борбе? Али, ми нијесмо дошли да се бијемо. Не дижемо устанак. Нијесмо оружани. Ово је само... само марш протеста. Нијесмо ни вољни ни спремни да баш данас, овога часа, заратимо... Иштемо правду, иштемо слободу за логораше. То иштемо, а не окршај.“

„Што ми се Матан натмурио. Није се надао војсци и оружју. Сад нека види да овај четни барјак није бесмислица... Је ли ово рат? Умјесто турске војске, овђе, близу Вртијељке, наша капа, домаћа. Куд ћемо овакви на њих? Што се нијесмо оружани кренули, па куд пукло! За час бисмо их срубили, господу мамузаше, за час, ја ти јемац!“

„Или је рано за судар? Према Брђовој глави — не би било рано. Он би то једва дочекао.“

„Што их не заобиђемо. Около, па к Цетињу. Нек онда трче за нама. Овако чучимо испред њи-

хових нишана, кâ вране подрезаних крила. Брука. Требало је и ово предвиђет. . . Е, кад би кокот знао да ће га клат, летио би преко плота. . . Ја бих да сам ближе онима горе. Ако затреба, да им се подвучем, да скочим изненада, па — за цијев, за грло! За грло скотове!“

„Рекох Брђу да сам изломљен. Сав изломљен. И болестан, и то грдно, нагрдно. Али што му не рекох: ја сам здрав, здрав по ономе што хоћу и што чиним. Ти, Брђашу, кад те човјек погледа — здравина, а накриво насађен, нагнута делија.“

„Ко ће вјетар надвјетрити, ко ли њему, студенту, похватат мисли. Узнио се. Заборавио да је из истога пепелишта као и ја. Пјесма се о њему поје. Сиви тићу. И ја сам је пјевао. И радовах се и ријечи ми некако запирале у грлу. А да ли бих опет запјевао? Брат ми је, од стрица. Кâ исти брат. Нека га. Нећу ни да га гледам.“

„Показао се какав је. Хтједе барјаком очи да ми избије. А то платно, ако је и с крстом, није за братску свађу, није. . .“

„Како оно би прошлога љета, на Виру. Велика застава и слова ЦНФС. . . рекоше: црногорски фронт народне слободе. И сад та иста слова. То смишља Матан с дружином. Хоће широки фронт, народне масе хоће, а смета им овај мој барјак. Не може обоје — и стисни и. . .“

„Брђаш, несрећа пријека. Натура народу прошлост. Не види куд хита вријеме. Опјанила га дивљина. Данас су други барјаци, еј, другим се ријечима зове у борбу. . . И — није све у ријечима, у паролама. О суштини се ради. Стара погача је од трња, раскрвавиће људима десни и непца, десни и непца, раскрвавиће.“

„Ко му даде право да ми попује о барјаку? За тијем знамењем летјели су Црногорци у бој. За барјаком, а не за паролама, ја ти јемац! Ко је видео пароле на Крусима, на Цареву лазу, на Граховцу — смијешно! Пароле!“

„И ваља погледати шира кретања — свијет. Не збива се све по нашим гувнима и међама. Са

сјевера — наци, са запада — црне кошуље. Брђо то не види. То је њему иза седам гора. А зна да се накостријешу на мене, на брата. Злица.“

„Ено, шта су накитили по хартијама, по крпама, па дигли на мотке, кâ да је црквена литија. . . кâ жене, кад суше прање. . . слобода, мир, рад. . . Хоћеш, шипак! Ено ти слободе — чекају нас на грлић, на бајонет. Па шта још пише: пред суд пљачкаше и разбојнике. . . А тај исти суд мене гони по брдима. Пљачкаши мирно спавају дома. Маши им тијем паролама да их разладиш. . . И накитише: слобода ухапшеним борцима. . . Нема слободе, док је не отмеш. Нико ти је неће поклонити: расијечи приганицу, намажи слободом умјесто меда, па ево, изволи. Јеси ли, Матане, барем то научио из књижурина?“

„Челом о камен. Пракса без теорије, слијеп је. Теорија без праксе — немоћна. Не истрчавати се. Не тапкати на репу маса. . . А сад, видиш, ова жива сила, ријека. Покренула се, запљуснула ову валу. Привремено заустављена. Је ли судар пред нама?“

„И крст ти смета, је ли? На ти божју вјеру, књигашу, већи сам безбожник од тебе. Ти си свето писмо замијенио тијем листинама, очи ти над њима искапаше. А ја — тица небеска. А небо без бога.“

„Ово је рат. На прагу. Је ли одиста? Двије војске — народ и они. . . Бојим се онаких као Брђо и као Гаро — да што не закувају, да не повуку ђавола за реп. Довели смо оволико народа. . . Колико? Три хаљаде душа, четири. . . или више? Ми сад одговарамо за њих, за ову масу. Макар изгинули сви ми, покретачи, маса не смије да страда узалуд. . . Макар сви ми изгинули!“

„Еј, шта се дочека! Кад би наш прапраћед, имењак мој, прави Брђо. . . прави Брђо, ја сам тек танки огранак. . . кад би он видео ову нашу данашњу играрију, шта ли би рекâ?“

„Он је кажњен именом праћедовским! Не може друкчије Брђо, но се вјечито брђи. И чини му се

да тако мора бити. И боји се да не изда, да не посрами праћеда. Данас, у модерно доба, кад се свијет тресе од црних корака и од револуција на помолу! Данас!“

„Гракнуо би Брђо, онај прави: ако сте кренули на пјаци, идите како се пристоји — с торбицама и вијенцима лука и укљевах. Ако ли хоћете да се борите, хајте кâ јунаци, ратнички распоред начините. Ако ли сте кренули да бучите и алачете, нек вам је господ у помоћи, моја памет тамо не сеже. . . Тако би гракнуо Брђо. Онај прави, прави. А ја ће сам?“

„Не бити, не остати на репу маса. . . Гдје су они другови из комитета? Одмах договор. Смјеста. Сваки тренутак којим не владамо опасан је, носи мутну бујицу. Договор.“

„А ја ће сам? Пређох пут. . . јесте, тако је. . . од хајдучије првога Брђа до бунције Миљана, пређох цијели пут нашега рода: шверц и хајдучија по језеру, нешто мало школе и — у бунтовнике. . . И сад ми дође да викнем, одавде, с Белведера: хоћемо на Цетиње, макар се крв просула! Шта се ово чека? Какви преговори и будалање! Напријед, соколови, па ко шта макне!“

Под блиједим челом грче се вјеђе Матанове. Тмурне. Час журно, час лагано креће се кроз масу, тихо прозбори с којим знанцем. Приђе којем старцу, упита га гдјешто, посавјетује да се прибрано чека, да се све разбистри. А старац натури капу на очи, погледа за њим: ко ли је овај кокотић, што хоће да соли памет нама, староратницима?

Па се Матан одмакне нешто у страну. Гледа — у пристранку Белведера пао облак народа, црн и таман и прошаран бојама младости. Капице и женске мараме и шамије и љубе момачке. Ђаци оставили дома капе са жутиим разредним бројевима, а понеки се зори у бијелим ланеним панталонама. Студенти са засуканим рукавима кошуља — то дјелује раднички и дјелатно. А и љето је — кожа им тек опаљена, румена. Понеко од старих ратника кренуо се у народној ношњи, свечан, као

да ће на свадбу или право пред бана. Они други измијешали — капа црногорска, капут варошки, некројен за згурена рамена, поширок или сапет у пасу — тамо силав кожни и левор. Па титрају пред очима цицане хаљине, модре мараме, бијеле, црна шамија решњача. Коротна капа с црним кругом одозго, уместо црвеног. Стара капа с подртом деравијом, па висе оцјепци платна, а брк поносно усукан и образ обријан. Сеоски момак зноји се у „пумпарицама“ које ландарају око ногу. Надничари, шофери у шареним кошуљама — с робе и коже никад се не опра уље, упило се. Шаренило. Набрало се свјетине као за светковање, за сабор планински. Торбе, штапови стараца, луле које, чини се, вјечито диме, муштикле ћилибарске. Једна жена спокојно плете, стојећи — свиткају на сунцу металне игле, из торбе се лагано одмотава упредена вунена нит. Плете и прича нешто о сиришту и како њен „ђето, немирњак, враг над враговима, подрије све живо на себи“, не може му се наплести и накрпити. Сакупило се нешто старачких капа, грозд црних кругова, при опанцима трупкају штапови о камење — мудровања, договори, шта ли ће рећи бан и остале власти, хоће ли се кретат напријед, те овако, те онако, шта ли смјера ова млађарија, биће-неће.

Матан ослушкује — хтио би да улови сваку ријеч, сваки дах.

„Ово је, дакле, тај народ, на дјелу, народ о којем зборимо, у чије име ми. . . Ово је тај народ — ово шаренило од капâ, марамâ, ращâ, мршавих вратова огорјелих, чапре чађаве, очију упаљених. Није равнодушан, није заплашен, но љуто зуји, осинјачки, рањен, изгладнио, забринут, осиротио. Некоме син у логору или брат. Некоме на кућу мотре, неко се крије по шкрапама. Онога тамо притегли дугови, оскудица. Многи се не надају никакву добру — што је погодило друге, може и њих данас или сјутра. Нема среће, нема надања ни спокојна сна ни оброка. Ужљутио се и сâм камен, бије јара из њега. . . Ово тај народ, леле њему,

народ јадни, непрани, безводни, руњави народ, кочоперни, непобједиви. Има ли он у глави, под знојном капом, под крпом, под плетеницом, има ли јасне замисли о нечем за данас и за сјутра? Има ли? . . . Ама, што се бочи онај Брђо с барјаком. Мени за инат? Нашто му то? Зна да без мене не може крочит у Партију, а опет ми пркоси. Мржња или завист? Нешколован, на пола пута стао. Ни тамо ни овамо. Сељаци га броје у „ђакове“, а ми у полу-сељаке. Он све то осјећа. И боли га. И крије то, пркоси. Прави се да је задовољан, да је само он на правом путу. Мученик. Из школе истјеран због тога што насртао на власт. Галами о својој слободи — тица небеска, небо без бога. А ја видим: од њега ништа друго до лумпенпролетер, рођен за анархију, самоглавац. Ваљало би га спасавао, ако се може, ако се може. . . Ено, као да предаје барјак другоме. Шта то би с њим?“

„Ова млатикрпа дозвала је синоћ многе сељаке. Она, а не твоје паролe, Матане. Викнем: хај, под барјак, браћо, под барјак јуначки, граховачки, вучедолски! Нема тога срца сељачког, црногорског, које може одољет томе позиву. Само кукавице и пожмирепи режимски. А ваљан човјек смјеста трчи под барјак. Образ му не да друкчије. Образ и срце. . . Ма, шта ја ту дробим, нека други носи ову мотку и крпу подерану. Нијесам се вјенчао с њом. Може бити да Матан има право. Зна он нешто повише.“

„Хоће да ме послуша Брђаш. Каје се. Или је размислио. И он не трпи крст више главе.“

„Његово ми знање. Камена црнога. Не признајем мртви наук с хартије. Но, кад му то смета, крст и остало, нијесам ни ја изгорио за барјацима. . . Мога сам га и прије дат другоме, само ми смета кроз ове шкрке, ама — не хтједох Матану за инат. Он једну ријеч, а ја послушник — никад! Не, па макар ме до пропасти свијета не укњижили у ту вашу странку. Ја сам у њој и овако. Уписујем се сâм, својеручно, главом и животом! А пред Матаном нећу клекнут, не. . . Ова крпа. . . Нека је

носи ко му драго. . . Ево, грабе се чија ће рука прије за копље. Ха, помози јаки нејакоме!“

Оштар глас опомиње:

— Не псујте, не дражите војску, они су само слуге режима, слијепа оруђа, и можда је понеки од њих с нама — срцем и мишљу; кад дође одсудно вријеме, и они ће се осипати.

Усамљен баритон, сред вреве, густо тка пјесму о Чапајеву — „кад на Уфи је гонио Чапајев банде посљедње“. Понеко прихвата несигурно, нескладно. Они што знају пјесму, прискачу — и то је прилика да се истакну пред својима. Матан ослушкује: неко изговара „на Уфи“, неко „на Уфу“, а остали смрсе ко зна како и каква је то Уфа. Није лако сломити језик и угодити падежима.

Цикну и прхну женски гласови — „Хај, гарава, живот је ведар, сирене кад забруји глас“. . .

Осмјехује се Брђо. Па гунђа: „Жена је на свијету да воли, да рађа и преде, да носи црнину и нариче. Ја бих да се издвојимо ми борци, да се не заклањамо иза раша. Дође ли до густога, да се не мијешају сисе и барут. . . И шта ће оне ту, сад? Жене и ђевојке и поход — чудна ли чуда! Сила се ломи силом. Избаци из седла ону жгадију. . . Но, какво је вријеме настало, не зна се унапријед шта је мудро. Учини овако или онако, некоме ће се вазда криват. А мени посигурно.“

Час на једној, час на другој страни, на друму, при грмењу шипковине, плане пјесма. Ријечи се отуцају о камен, ријечи мукле, знојне: „Сред пушака, бајонета, страже око нас“. . .

И у Брђу одјекне: „Видиш како пјесма погоди, ено их, страже су пред нама, и бајонети.“

А друга се пјесма отима, буни и пријети — „Наша биће земља цијела“. . . И маса се таласа, прихвата: „Да нам живи, живи рад!“

Неко се ћоса — „Пије чича бозу, па нема да плати“.

Учењак с шиљастом брадицом куцка штапом о камен, а главу затурио као да збори брдима:

— Петар први цетињски, слава му и милост, говораше и писаше: наша врата слободе нек су иштућем отворена. . . А ће је сад та наша слобода? И ће су та врата слободе?

У то преко грбине брда заурла, затрешта. Очи кренуше увис. Авион, двокрилац, нави се, пронесе своју сјенку преко масе, па исправи крила, закружи око Вртијељке, врати се, зарони према крововима и гувнима цеклинским. И опет се пропе, као да га само брдо одбацује од себе, забрунда јаче, срдито, пријетећи. . . У памет се, народе, поручује брујањем, видите ли — и небо је моје, а шта ви, голотрби, тражите овуда, враћајте се к својим упретима и козама и међама. . . Један старац се прекрсти, па пљуну навише. Пљуну к небу и крилима која мељу модрину и надносе своју сјенку над масу што је притисла пристранке Белведера. Умори се роктава птица или се и њој досади, па зађе за брда — к Цетињу, да почине на Обилића пољани.

На друму, прашном, изувијаном, измученом кроз камењар, заљуља се коло. Мало закашњели одговор ономе горе: нијеси нас заплашио.

Тада и Брђо ускочи у коло, развали чељуст: „Волимо вас, брда тврда, брда тврда“ . . .

Полом гласова. Одједи с голих, сунцем подјарених брда. Ријеч и камен час се бију, час као да бивају једно, али на чудан начин — сједињени и уједно непомирљиви. А горе, међ оружницима — мртва шутња. Ваљда им наређено да завежу уста. Тек понеко од жандарма, киван, одвали цокулом камен, обурда наниже. Или прогунђа, пријети пригушено, шкрипи зубима, шкљоца затварачем. Или гледа низ цијев митраљеза, а зној капље на мрки челик.

Брђо примјећује: „То Мираш устаје и с камена осматра, једини он од толико људи у униформама. Сигурно зна да су доље, у гомили народа, смијешани и његови Брђовићи — како би без њих оваква гунгула. Хтио би, ипак, да их види и да они виде њега. Нека се не играју главом. И нека

утуве: Мираш ништа не чини скривено, подмукло.“

А Матан све немирнији. Ни за трен не остаје на једном мјесту.

Радо бих проговорио коју с Брђашем. „Није, ваљда, превише узео к срцу ону чарку. Каква бисмо били браћа, ако се не поцапамо и помиримо. Свађа не значи коначну диобу. Више удаљава она шутња последије оштрих ријечи.“

„Погледај, дошле Виша и Тодорка. Ледарице. И оне, значи. Што би рекâ Матан: на класној основи. . . Да ми је сад макар грумен оне бјелине из јаме, да протрљам прса, па на језик. Изгоре се. Да ми је и у јаму. Тмина и лед. Боље и тамо, но овђе — чучим кâ кокот на жаропеку.“

„Али он и не обраћа пажњу на мене. Или се чини да ме не примјећује. Невјешто то изводи, сељачки.“

„Тодорка, прави момак, стражари уз Вишу. А та препелица, тихи ђаво, бјежи оком од мушкога, бјежи и мами. Откуд такво сјеме, откуд се таква укоти у роду Брђовића?“

„Радо бих с Брђом. Ако ништа друго, да га упозорим. Шта ли он смјера? Бојим се нереди. Непромишљености и смутње. Оволико народа, свакојаког. Рибари, ђаци, горосјече, радници с путева, ситни службеници ко зна откуд — љето их домамило у свој крај, на старевину, под смокве. Домамило, па их преварило: нема пландовања, но у поход, к Цетињу!“

„А на Матана се нећу ни обрнут. Могу му жељу носит сто и једну годину. Могу, ја ти јемац.“

„А сад? Више бих се уздао у стотинак одабраника, свјесних — у студенте већ прекаљене, у чланове и скојевце — више но у хиљаде ове мјешаније. Ко ће то угнат у ред, у оно што се хоће. Пароле су написане, слова ћуте, а бучи жива народна лубина, стоуста, намучена — на стотине по логорима, многи одбјегли у брда, многи труну по казаматима од Дубровника и Сарајева до Сремске

Митровице, крв пљују. Пуца се на голоруке сељаке. Је ли све ово, како у књигама пише, предвечерје револуције?“

„Што ми се Матан прикучује све ближе? Нијесам те жељан, не. Ама, исто, пусто ми без тебе, а знам да нијеси далеко. Свађа с тобом — камен о грлу, вуче надоље, вуче, крати дах. Како ћу без тебе, Матане, триста те ђавола понијело!“

„Кад би мој Брђаш завирио у књиге, сагледао би и наличје прошлости. Ево, овај исти Белведер бијаше књажев забран, па и сад забран — засједа, цијев уперена у чело народа. И колико је још било тих забрана по Црној Гори, колико отимања, осиноности. Ето, због неписмености народне књижевна ријеч припадала је само господарима црногорским, па с њих прелазила на пера војводска, па командирска, па тек онда на перо обична поданика... Грана црног јасена, лист ми додирну вјеће. Сан, недавно: обрео се ја у љескару, тражим жуте љешнике, а један, крупан као врх палца до првога зглоба, скрива се иза листа, испод листа, баш као да се игра са мнош, па се ваља сагнути, пронаћи га одоздо... Нашто ми сад тај сан, тај љешник?“

И тек да се замаје, Брђо поче загледати шта ко носи, шта би могло, за невољу, послужити као оружје. Онај брчко с укоченом ногом задјенуо ко-сијер за појас, као да је кренуо у шикару, а не к Цетињу. Биће и скривених левора — има Брђо још нагнуте дружине. Такви су левори, мисли, опаснији од оних што се коче иза жута силава и свилена појаса. Не креће нашијенац празних руку, чим му мирисне на сукоб. А за тај црвени цвијет има изоштено чуло.

Наједном Брђо плане: „Што да се преговара с онима у граду! Делегације, молбе. Хоће бити, неће бити. Ко ће нас задржат. Од кога да тражимо слободан пролаз к Цетињу. Оно је и наше. Од кога, јадни не били. Од бана, од Мујаге. Видите ли, зли нам пут свијема, да ту преговора нема. Или удри и продри или подвиј реп, па оклен си доша. Посрамљен дома? Никад.“

А оружје? изнова загледа штапове у рукама људи. Онај је квргаст, онај тамо с трновим бодљама, а на њему рука, рекло би се, љутита, трновита човјека. С једног штапа режи псећа глава. И шта их је, тих поштапала, свакојаких — кукасти, са змијом обмотаном, накривљени као од реуме, прости, нагорјели, углачани длановима и лакирани, жутнули, потковани, с великим клинцем на дну, па оне тешке чобанске мачуге, понеки куповни штап с дршком правилно свијеном, али и њега сељачки огањ лизнуо, зацрнио.

„Говори и говорници — ми не можемо без тога. Чуди ме што и Матан не скочи на камен, па да цикне из танушна грла. Но, сигурно није одређено да он збори. Код њих све тако — зна се унапријед шта је кога запало... Говори — ратовање ријечима. Плотун бунта. Повици. А шта бисмо друго сада? У нас све тако и бива, од старина. Ријеч па — пушка.“

Матан му се примиче. Види се: хтио би нешто да каже, да замоли за опроштај. Зар једна ријеч — зар оно „лајеш“ — да разори њихово братствовање. Или није само та ријеч, но нешто дубље, тамније. То их за трен раздваја, па опет зове на помирбу.

Недалеко, ослоњен лактом на стијену, Брђо се чини да га не примјећује. А радо би га охрабрио — нека приђе, нека удари шаком по рамену, нашки, брђовићки, и све ће бити заборављено. Изговорена је, истина, погана увреда — „лајеш“. Ако је и од Матана, много је. Но, од својега ћеш и то отрпјети. Да је био неко други... е, да је био други, не би ни смио такву псовку ланути — зна се какав је Брђо и не дирај ђавола... „А о чему то зборе? Да се растурамо, да идемо дома. Па што смо се оволико ломили и звали народ. Знало се... могло се предвиђети да нас бан, Мујага, неће дочекат с тањиром приганица... Ено, она наша поганштина Мираш опет се поперио на врх шкрке, па криви вратину — гледа ће смо. А веле да се мирно разиђемо. То Матанова странка — све ишту некакав

ред, те мирно, те не насиједајте провокацијама, те не дајте повода класном непријатељу. А не може се више тако, јашу нас, даве, а ми. . . убуђасмо се, чоче! Неће нам чапра ваљат ни за опанке!“

Рекоше — да се креће.

Неко запјева: „Пођосмо ли, пођосмо“.

На то Матан огорчен: „Враћање с похода, а сватовска пјесма!“

Брђо и не покуша да се одупре таласу масе, којој већ бијаше досадило да чека ту на камопеку. Кад није напријед — дома.

И тада, из покренута народа, прасак пиштоља. Само један, некако туп, као удар мотком по мокрој дасци.

На тај пуцањ, као на изазов, осу се паљба одозго, иза камених бусија. Грцави, таласави плотуни из пушака, густо гроктање митраљеза. Као с неба, као са сваке стране. Чини се да и онај авион — а нема га — сије прасак испод крила.

Врелину дана прониза врелина куршума. Задими камењар.

Хтједе Матан да викне: не пуцајте, зликовци, не у народ који кренуо к селима и домовима. Али у грлу само једно пригушено „неее“. Нагли скок наниже, према удољицама.

Брђо, вичнији препуцавању, ипак се у први мах збуни пред поплавом плотуна и рафала. Застаде за трен — шта би? . . . Обрете се иза најближег камена. Хитро осмотри десно и лијево. . . Пуца и он, она поганштина Мираш, очи му пукле! Пуца и на своје!

И опази како се камењар плавичасто пламса одозго, из широког белведерског лџа. А народ, као да сви одвазда били ратници, по нагону, спремно, раштрка се, утону у улегнућа, поравна се с каменим избочинама, пови се и прилегну и у кратким трзавим скоковима сјури се наниже — што даље, у што стрмију, што рапавију падину.

Али, неки се не покрећу. Рањени, мртви? Или се просто спотакнули или прегажени. Или се не смију покренути.

У пуцњаву се уткивају кратки повици, дозиви родбински. Али — без јаука, без паничних крикова. Као да се народ потајно надао тим плотунима, као да се спремао, вјежбао за скок, за варакање и стезање зуба.

Морали су многи, зараније, бар помислити: а шта, ако запуцају? Негдје је то тињало, скривено, потиснуто.

Сад се и Брђо пребацује од камена до камена. Види жену којој грана отргла торбу. Она се врати корак-два, зграби торбу и отрча даље. И чује се њена клетва: Проклетији!

Он застаде. Је ли то крв на прсима момка који пао наузрак и руком одломио грану ниског граба? Је ли то крв? Не загледа му се у очи, но га зграби испод пазуха и повуче наниже. И учини му се некако лак и опуштен. И цијело тијело смирено, жељно починка на трави.

При страни лелек.

Брђо не окреће поглед тамо. Спушта момачко тијело на зараван под дрветом. Глатку плочу под главу. Чини му се — још дише. Или то посљедњи издах.

Клекну, обазре се око себе — има ли икакве помоћи. Касно, све је касно.

Кроз гране кошћеле продрло сунце — свијетли круг око главе умирућег. То онај момак, синоћни, онај пјегави момак, подругљивих очију — за њим, иза његове главе, рапав зид, и камен и коњска чешагија, и бабји глас и завијање пса, и кружно свјетло цепне лампе, а његово лице налик светачком. . . Он је, он. . . И прозрак кроз грање, и круг сунца — на лицу, на плочи, свијетли круг. И пјеге постају златасте. И јеже се длачице над уснама. Свијетли круг, несветачки, сред јунског дана, под Белведером.

Планина се скрива иза мутног љетњег пљуска.

И чини се Брђу: кроз прутасти, потопни зас-тор још се виоре барјаци и међ њима онај четни — бијел крст на црвеном, огњем обузет — и као

тичја крила клону слова на платну и леме се транспаренти и грме плотуни и падају људи и стабла. Далеко је било, али то памти и ова планина.

Склања с ока улијепљени прамен косе, скида кошуљу и циједи рукаве. Низ листове ногу, све до глежњева, сатјерује жутикасту кишницу. И очне дупље пуне кише.

Сад, у пећини, под каменом настрешницом, не кисну му рамена, али му се причини — с рамена и прсију дими се као знојан пастув на крају невољне јурњаве.

Кад је то било? Зове ли се то још увијек — данас? Пјегава момачка глава на плочи, сунце, усне које не трепере више.

Жести се. Гризе песницу, до крви стиснуту.

„То нам је и требало. Што тражили, то и нашли. Долазимо Цетињу на домак, и спремни и неспремни, и хоћемо и нећемо, и тражимо допуштење да пљунемо у лице банској власти и држави. А она, држава-курва, не шали се, мига очима и љуља куковима, а нож јој режи у њедрима, нож и отров... и отров ће ти у пиће, у пиће жестоко, љуто... А ми потом да бјежимо, да скачемо кâ јарчеви кроз оне чечаре, кâ јарчеви, на срамоту нашу, да окрећемо леђа цијевима и борби, у побијела дана, пред цијелом Црном Гором.“

Подигне увис један опанак. Подеран. Подигне други — из њега лине млаз кишнице.

„Онамо старци-зеленаши, овамо Матанова дружина — сви се политиче, ко ће кога искористити. А народ се повија кâ жито, ђа тамо, ђа овамо, ма... не могу пребољет ту срамоту. Ако ја, сам, Брђо презименом Брђовић, бјежим по језеру од финансиа, то је моје, то ја тајно протурам дуван, то је моје, хитрина, домишљање — ко ће кога преварит, ко ли коме натрљат нос. А кад се крене народ, кад га зовеш кâ на сабор, онда пободи најчвршћи киљан — нема узмицања, соколе, но... што се мрчи, кад ковати нећеш... што се мрчи.“

Не разазнаје да ли се почело мрачити или црни облак притиска вид. Здружили се облак и

планина. Да се поиграју. Или да заподјену. кавгу од које страда неко недужан.

Брђо се одмиче од грла пећине. Покушава да се сјети — је ли икад ту долазио. Мало је скривених мјеста, њему незнатих. Али, по чему би познао ову пећину? Има ли икаква особена знака? Колико је дубока?

Коракном и питањем неће је мјерити.

Гласом.

И зовне себе, одмјерено — ни тихо ни прејачко. Зовне себе:

— Брђо!

И ослушне одјек из таме. Загуши га тутањ грмљавине. Јека планине, незвана.

И опет зов:

— Брђо!

Одјеци јаснији, не враћају се из велике дубине, али некако мукли изгребени, отучени о стијене: р-р-о...

Осредња пећина, дакле. Ни стотинак метара. Зачудо му. Како је доспио ту, а да се не сјећа пута ни мјеста. Трчао је као у полусну. Није бјежао. Трчао је као уинат пљуску и плотунима који још прије неколико сати умукнули на падинама Белведера.

Криво му на себе. Први пут не зна гдје се налази, а знана му брда и свака стаза. Саме га ноге носиле. Не, није ово пећина у којој је ноћио с Гаром. Туђа му ова суморна јамина у планини. Туђа и студена. И млака киша послије оне дневне жеге чини се ледена, до коштане сржи угони језу.

Обузе га дријем. Ослони се леђима о зид пећине. И тако га, док је стојао, превари сан... С леђа му жена набацује шамију на очи: која сам? Ђавоља и моја. Хтио би да се окрене к њој, али му нешто кочи рамена. Која сам? Моја и ђавоља. Али, како да се окрене. Покушава да је нађе рукама иза себе. Празно, па нешто рапаво, као старо дебло. Која сам? Сад њен глас негдје са стране. И њена раша и њен струк на дохвату руке. Шчепа је око паса... А барјак, четни, црногорски? Шта ће

он ту?... И ко је она? Очи је не морају видјети, она је у његовим рукама, гола под рашом. И пада с њом. А барјак преко њих. Четни, крстати. И један крај платна између њеног и Брђовог лица. Црвена и модра боја. И бијела, и бијела. Платно мокро од даха, од врелине. Барјак четни. Од њега се не може дисати. Узалуд Брђо маше главом десно и лијево. Платно се лијепи за уста. Иза њега је оно лице, скривено. Лице је ту, а руке као да му празне. Ни топлот тијела као да нема у близини... Тргне се.

Нешто тамно залепета на отвору пећине. Још бунован, Брђо таре очи, послушкује. Је ли то нешто из сна или... Притаји се. Нешто крилато, сумње није. Крилато? Шта? Зар иједна крила могу узмахнути сред ових потопних слапова?

Обична врана. Стара, мокра врана. Вранетина. Ђавоља тица. Ено, отреса крило и дахће отворена кљуна.

Брђо се крену к њој. Да је уплаши? Ухвати? Или, просто, нека види да није сама, да није...

Блијесак муње. Очи црне птице среташе се с његовим. Очи округле, мутне. Птичја глава сва од кљуна и очију.

И врана се трже. Очи к њему као слијепе. Можда се ослањају на слух. Ипак оне виде Брђове испружене руке.

Птица крикну к њему. Иза разваљеног кљуна, иза крика, крију се и глава и очи. Је ли то њен страх? Или опомена? Или посљедња, безнадна молба да је остави на миру?

У трену кад Брђо поуми да тргне руке к себи, она се нагло баци у празнину. То није ни лет ни скок. Она напросто суну у олују, у ковитлање вјетра и пљуска.

„Црна, шашава тицо! Више се бојиш мене но олује, но планине... но смрти. Више се бојиш човека, двоног, опаснијег од сваке звијери. Је ли људски лик, јесам ли ја за тебе — ђаво, проклетство, зло над злима? Еј, луда врано!“

Нагнут за њом — пола стаса напољу. Страх, муњевит, од тјемепа — низ кичму. Умало за њом, за њом. Умало у бездан, у невидио, у ломљаву — нико ни чуо ни видио. Слап воде сручи му се за врат. Он само угну рамена, али се не повуче на траг. Као да нареди себи: не повући се ни пред својим страхом, ни пред самим собом.

Напољу се ништа не види. Мутнотамна смута. Празнина и у исти мах тјескоба, у којој се губи осјећање о простору.

Но, при првом блијеску муње учини му се да је опазио црну грудву како се стрмоглављује и ломата низ планину. Је ли то она, обајела птица? Она или... или му се учинило да види оно што је замишљао да мора бити. Ако то и није она, ипак је такав морао бити њен посљедњи узмах крилима — пад, ломљење и задњи мокри трзаји негдје доље, ближе људима. Птице и падају тако, к људима.

„Ово није ноћ за летјење. Доба је за ћутање у пећини, савијених крила. Да се куња у било каквој заклону. Ово није ноћ за летјење планином и Белведером, чак ни из страха, ни из ината. Није ни за крилати бијег. Ово је ноћ у којој се, сигурно, и орлови осјећају јадно. И крију главу под крило. Орлови? Гдје су они сад? Можда негдје ту, у близини, у стјенуши каквој. Орлови сури, повијених кљунова, гладни, куњави. Лијепо ли би било видјети орла-борца у олуји, за вићела. То би била борба, призор за богове. Овако — врана, вранетина, баба вранска, отрцаних крила, покисла, отучена чела. Врана бјегуница... Ово је ноћ, ја ти јемац, кад сама планина узмахује крилима — да се некако отргне од својег коријена. Мучи се планина, јечи и дрма цијело побрђе... да се отме, да се вине увис планина, било куд, планина окованица. Де, не лудуј. Послије оне вране све ти некуд лети. Планина и крила — ђетињарија. И шта ће то њој, то... отимање? Усађена је ту за сва времена и — нек стоји док је свијета и вијека. Нек стоји и нек јечи. И ја то зборим као да нешто од

мене зависи, као да нека моћ у мени, у ријечима. Још једна ђетињарија. Наше је, брајко, да се копрцамо, да се отимамо, ма се отет не можемо. Не можемо се отет ни планини. Не можемо се отет с њених прсију. Ни злима се отет не можемо. Наше је то. Не можемо се отет, али ћемо се отимат и ударат пестима о планину, о небо, ударат хоћемо, ја ти јемац, планино. А ти стој. А ти стој. Планино.“

Опила џепове. Потражи — није ли се што затекло за јело, каква заборављена корица хљеба.

Наједном, ова му се пећина учини позната. Необичан отвор. При дну и при врху проширење, а средина сужена. Отвор у висини људског раста. Тај чудни улаз у пећину — као за дјевојачки стас, сужен управ за танки струк.

„Да је ико на то помислио — осмијехну се Брђо — можда би ово гротло народ прозвао Ђевојачка пећина.“

А ето, није тако. Није народ мислио на дјевојке. И нема легенде да је одатле скочила нека прогоњена младуница. Ово је мјесто за самотнике као што је Брђо ноћас. И можда је пећина остала безимена. Или се њено име загубило и заборавило на некој смјени покољења.

Но, ипак је однекуд позната Брђу. Из дјетињства? Из неког од многих лутања или бјежања кријумчарских?

„Матан је загледан у слова, а ја, срећник, у ове јамине и стрмопади. Слова изводе на пут, с њима знаш куд ћеш и како, макар то понекад било и неподобно. Какав мудријаш, књигописац, узме те лијепо за руку, па те води и поучава и понадаш се излазу. А ја овако, по нашки, па ће издере.“

На кратко га озари сјај.

Види — у истој је равни с облаком. И њега нагнала вјетрина међ планинске висове, па се ковитла, црн и узљућен. Као заробљеник. Ено, у њему, расцијепљеном, букне жуторумена свјетлост, пламне велико огњење, за трен то буде циновско клупко пепела, па стријела муње, излом-

љена, полети некуд наниже, туче и цијепа к низини. . . То неко скривен, невидљиви полазник, кренуо брдима у походе. Усред љета — бадње јутро. Полазник цара бадњацима, цара кроз сâм коријен огњишта, те сваког трена пламсају висови и срде се мрки облаци. Полазник с бадњацима већ ужареним. . . И једна цјепаница, ево, нађе се у мојој руци. Те рука отежала. И зна ми се мјесто. Бити над муњом, гдје другују ватра и вода — једно из другог лије и сијева. Ва имја оца. . . ма стани, не будали — муња као муња, ништа то није, сјутра ћеш је заборавит.“

За трен блијесне јако, засине испред зјеница. Потом свитка издаље, као да су топови распоређени по грбинама планина. Изазивају и траже једни друге, велики здухачи горски, а увале мељу грмљаву — то им припада.

А блијесак откри. . . чија то глава, чија рамена израњају при дну отвора?

Руса!

Или му се учинило! Очи виде привиђења крај самих њедара олује. Ту им колијевка.

Она је, ипак је она — Руса!

Снемогла, нема снаге да се увуче у пећину.

Но, он не пружи руку да јој помогне. За трен га опчини сјећање: он је ту, у тој истој пећини, ђак, утекао из школе, не дао учитељу дланове за шибање, утекао и сакрио се управо ту, а Руса га нашла — прво њена глава под црном шамијом, глава и очи уплакане, па рамена. . .

И сад, по истом трагу, нагонски, ето је, хвата се прстима за оштре избочине.

И Брђо се тек тада нагло сагну к њој, прихвати је за руке, повуче навише, малаксалу.

Од ње се није могао сакрити и кад би то хтио. Нашла га је, као некад, на истом прибјежишту. И он се обрео управо ту, као да се договорили. Ту, далеко од села, од људи. Ту, близу облака, гдје се зачињу громови.

Хтио би да је пита: шта ћеш овдје, јадна моја мајко, шта те гони за мном, ноћас, по овоме чуду

од времена... ево, небо се ломи и пада низ ове урвине... и није необично, ако сјутра осване комађе неба по кршу.

Али, ријечи остају у њему. Као и све неријечи. Чини му се: одиста, није то прави поздрав мајци, у овај час.

А она — грло пуно грцаве кишнице.

Сабра мало снаге, проговори:

— Једни — погинуо Брђо, далеко било... Други — рањен... Неки — ено га, здрав-читав... Не вјеруј никоме, не... Моје очи да виде. Ни очима не вјеруј, ни очима. Но само руци, руци, њој...

И њена рука лута по мраку к његовим прсима, грлу, лицу. Само руци да се вјерује.

Нашла га је. Ту је он.

И Руса клону.

Сва мокра, као да из језера изронила.

Под његовим прстима подеротине руха и коже. Је ли то крв на лицу, на челу?

Он хвата кишницу у прегршт и кваси јој чело, умива образе.

Да ли да јој улије у уста? Је ли се посве оне-свијестила или су ријечи клонуле у њој?

Вилице стиснуте. Укочен врат. Шта да чини с њом? За трен је остави, истури главу, зине, пушта да му у грло увире сливак кишнице с камена над отвором. Пије умјесто мајке, дахће, трља мокри врат.

Повуче се натраг. Сједне. Русина глава почи-ва му на кољенима.

На длану осјети њен дах.

Тад она замаше рукама, дављенички:

— Топови, топови, Скадар... Топим се, утопи-ћу... Не вадите ме из Кира, из ријеке, из мутне, из Кира... Миљане, из Кира... Топови клети, топови... Људи, станите иза зида, иза зида, иза зида... Овамо рањенике, рањенике, рање... овамо, овамо!

Брђо се пригне да дохвати слухом њене час јасне час замршене ријечи. Но, притисне их грм-

љавина. Тресак грома у близини, па тутањ који траје, сурвава се наниже.

Из њеног грла забрзају ријечи:

— Топови, Миљане, Скадар... Ђаво и по! Тај камен, тај камен!... Рањенике на носила, овамо... Никога свога немам, никога... Не вадите ме из Кира, људи, не вадите, не... Рајан, Рајан! А ја што ћу, што ћу...

Брђо би да је умири, шапуће:

— Нека, нека, лиле. Па ти си вазда смирена била, мене сјетовала. Ти си вазда... А сад — си-јевнула у гору... А ко ја Рајан, ко је тај Рајан, лиле?

— Не питај, не питај!

У њему нагло жеља да сазна о њој, да од ње чује оно што је цијелог вијека крила. Напукло звоно, под којим спавала тајна... Ко је Рајан, ко је?... Зна Брђо понешто, начуо је. Искидано, нео-бјашњено. И да ли се може вјеровати гласинама. Сазнати од ње, од Русе, нешто поуздано, у овај час њене изгубљености.

— Не дај ме, Миљане, не дај води, не дај...

— Ко је Рајан, лиле? Реци!

— Рајан? Ко то пита? Рајан — рана моја, рана... Кир-ријека, вјеренички прстен... невјенча-ница... Ко то пита, ко? Јеси ли ти, Миљане, јеси ли?

Дође му тужно и жао. И криво на себе. Што дира њене ране. И што баш сад, док се повија, као слаба влат, између свијести и незнана. Ране се саме отварају.

„Што је мучим сад! Што је мучим!“

— Рањеници... Дај завоје, јод, зла ти глава... У казан робу, у казан... Ај, никога свога, никога...

— Ту сам, лиле. И све ће бити добро, све ће... Ова је киша — да напоји камен, па ће да роди и кртола и касороњи. Чујеш ли како камен пије, стоји клокот, сва грла камена. Ова киша, ето, да смири, опере ране, киша љетња, топла киша, лиле... Стани, мируј, по челу ћу, да оперем, са длана...

— А ти, који си? Јеси ли ти, свекре, Андрија?... Језеро, веља вода, веља, топи и дави, топи. Ђаво и по... Који си?

— Мајко, добра моја лиле, ја сам, Брђо! Брђо сам, Брђо!

— Који Брђо?... Давно био један, Брђо, давно и давно, рекоше, био један...

Он претрну. Изгуби вољу да јој се и даље казује, да викне из свега гласа: твој сам син, син! Онај давњи, давнашњи Брђо, праћед, и сад му се навалио на рамена, на тјеме, на ове мучне тренутке, на појам о себи. Брђо, давњи, праћед, одбјег и изгубљеник, хајдук.

Је ли он то сад, ноћас, у овој пећини? Је ли пружио широки длан да покрије главе ове мајке и сина?

— Топови, Скадар... Не Скадар, не... Белведер!

Лакну му од тих њених ријечи. Белведер, то је дан њен и његов, тек минули дан. Свијест јој се враћа у ово вријеме. И шта му је чинити? Заборавити себе. Огрнути се њеном муком, њеним блудњама. О њој мислити, само о њој, јадној.

— Брђо није погинуо, није! Чујеш ли ме, Андрија! Чујеш ли, стари глухаћу... Миљане, није ми Брђо погинуо, није...

— Пуцали су, пуцали су на нас, лиле, пуцали са Белведера. А не знају, јади их знали, да су сасули метке у себе. У себе! То је Белведер, мајко! У себе су пуцали, у гњила прса. Пукао им свратак. Нек се види ко су и какви су. Нек се отворе очи народу... Из зла се веће зло окоти, из великога зла — још веће, па још, још веће, па највеће зло, за које ни ријечи нема. А иза њега, курвинога сина, иза највећег зла, нема се куд — мора пукнут некакво добро, мора, ја ти јемац! Али не пристајем на било какво добро, на милостињу — не треба ми. Нећу га. Хоћу оно право, људско добро. И зло ми је милије од мршава, кљаства добра!

— Нећу на воду, ја језеро нећу, не... У Кир, у ријеку! У корито дрвено... да легнем у постељу, у Кир...

— Ма хајде, мајко, што се опет губиш. Куд ћеш тамо, давно је то било, давно је прошло!

— Не дај ме, Миљане, не дај... Ђаво и по! Ошвице, мотавило мотало, ђаво... Невјенчаница, Рајане... Морање, морање, нико ђевојку не пита, нико не пита срце ђевојачко, нико не пита...

— Познајеш ли ме сад, лиле? Познајеш? Не. Нека, нека. Сад је тминаво, и погано невријеме, не видиш ме добро. Ма по гласу. По гласу, мајко...

Она се утиша. Хтјела би да се окрене на другу страну. Крене раменом, па клоне.

— Што ћутиш? Јеси ли љута на мене? Нијеси се морала ломити по овоме чуду... А свануће, лиле, свануће, па ћеш ме виђет, па ћеш ме познат, па ћеш...

— А козу завежи да се не замакне, козу... И сандук — чује ли ме ко, чује ли... И одмакни млијeko из пепела, из топлине, одмакни да се не уфисти, љето је...

— Ко ме то поручујеш, мајко?

— На сваки прст по два просца, по два... и по три... Пада греда, пада, бјеж отоле, мали враже, е нећеш квикнут мајци! Бјеж!

— Не бој се, лиле, неће греда на мене. Неће греда. Ту сам. Поред тебе. Греда — и да падне — сломила би се о моја рамена. Сломила би се, ја ти јемац... Ово сад киша, киша.

— А вије се гором чоек... Устала земља и крв, и крв... Чоек гором, гора до кољена... Голем чоек, еј, голем!

— Кога то видиш, мајко, кога?

— Не вадите ме из Кира, из ријеке, не вадите, забога... Очи да кријем од Миљана, очи!

— А Кир је далеко, нано, далеко за границом. До близу Кира сам допирао. И рекоше другари, дуванари: онамо, при Бардањолту, онамо је Кир, ријека плавна, рекоше... А тамо, при Скадру, до-

бар дуван расте, добар дуван, мајко, танак лист, сухо злато, мирише — пушачи да се помаме.

— Иде чоек, земља и крв, сјенка од планине, земља и крв. . . И ти велиш — Брђо? Краче преко брда, само пружи ногу, преко брда. . .

— Који Брђо? Онај давњи?

— Ђе си, Миљане? Јеси ли то ти, јеси ли, забога. . . Мрси-врти, потоц, потоцна вода, змија-плочарица, змија. . . Иш, кокоте кривоврати! Вретенком, вретенком у око. . . Јеси ли ти, Миљане, јеси ли? Јеси. . .

— Рекли ти да сам погинуо, да сам рањен? То су ти рекли! Ко то измишља, ко? Или се у оној трчигужви некоме учинило. Зли квасац — несрећа расте. . . Па ја сам изнио рањеника, ја. . . Али, што си прекривила главу? Што си замукнула, лиле?

Руке јој полазе к прсима, раскидају мокру блузу. На свјетлу муње блијесне бјелина — објешена дојка. Хоће ли да куне живот или смрт? Или ноћ и планину? Или би да олакша дах. Или се нешто рађа, нерођено, па да се подоји. Или. . .

Како је био нагнут над њу, Брђо се нагло усправи, само раменима и главом. И остаде тако, клечећи. Дуги тренуци.

Сад Руса тихо зацвили. Он се опет нагне к њој. Шапуће нешто нејасно и себи самом.

Она ућути. Закратко. Изнова зацвили. Прикупља блузу, стеже је уз себе. И као да се умотава нечим преко блузе.

— Је ли ти студено, лиле?

Она придиже главу, цмокће уснама. Руке нагло крену к њему, к прсима. Канцести прсти, оштрих ноктију. Раздире му кошуљу. Сеже лицем к његовим грудима и цвили дјечјим гласом, отегнуто, пискаво, и мљаска и цмокће уснама.

Брђо скочи као суманут. Дође му да се вине с литице — доље, у олују, у бестраг.

Па стаде. Навала крви, бубњање у ушима надјачава хуку.

Шта сад?

Да се окрене, да се врати к њој? Шта је то, заправо, било? Је ли она. . . је ли га видјела као своју мајку? Или му се причинило. Шта се то збило с њеним рукама? Или све то били трзаји без икаква смисла — мутнина у глави, у ноћи, у планини.

Нагло се врати к Руси. Клекну. Поче да хвата, да смирује њене руке. Оне се грчиле, гребле камен.

Па се укочише. Наједном, као посјечене.

— Што ти пада глава, мајко? Лиле, лиле! Реци нешто, реци! Мајко! Мај-кооо!

Она се више не одазва. Непокретна. Брђо осјећа под прстима њена отворена уста. На длану нема њеног даха. Нема даха, нема.

Да ли да је држи и даље тако — глава на коленима — или да је спусти? Како да је положи, мајку, на камен пећински, на камен!

И шта сад мора чинити? Шта, прије свега? Је ли нешто већ пропустио? Је ли био дужан да још нешто учини за мајку, ноћас?

Уплаши се својег незнања — шта с мрцем.

Очи. Очи склопити, мајчине очи. Или прво уста. Прво њих. У тмуши. Понеко, видио је већ, притеже вилицу марамом. И он ће тако, њеном шамијом.

Али очи. Палцима напипати. Очне капке. Да сакрију зјенице. Од чега? Или — шта пред њима да сакрију? Палцима пронаћи набрекле очне јабучице. И то му најстрашније. Додир са смрћу, с мајчином смрћу. То ли је она, та стара крвница. Није смрт кад се издише, но кад се очи склапају. Кад се гаси свијет. Свијет у њима. Свијет око њих. Свијет које је сав под палцима. . . „А ово и није никакав свијет, лиле, већ грдна ноћурина. Под њом се и стијене угибају.“

Његове руке, саме, не питајући га, положише Русу на дно шпиле. С главом према отвору. Потом обриса дланове о чакшире. Усправи се. Стасом затвори пећински улаз. Да заштити мајку од косог пљуска, који га шиба по бедрима.

И дође му да залелече. Удахну, отвори уста. Али гласа није. Само шиктање из грла. Језа уз рамена, уз врат. Није га издао глас, већ ријеч. Тако му се учини. Слеђен извор ријечи. Или смућен. Ни јецаја јасног. Ни зова. Ни молбе, упућене мајци. Ни клетве коју би ригнуо у лице смрти. Празно. Та она није била старица, за смрт наредна. Још је могла да поживи. А сад празно око ње. Око сина. Ни лелека којем би се понадао, лелека-друга, ноћас. Ни лелека укорног планини овој и вјетрини. Укор олуји-убици. Ни лелека.

Некуд упријeko провали његова пријетња: „Платићете, о ви зломуди, ви с Белведера, са столица банске власти, жандарске, кундачке! Платићете кожом и душом и срамотом својом! Продајте душе. Које продане? Зар су се могле, те душе, себи продати! Натрговасте се овијем каменом и јеком нашом и лелеком сиротињским! Платићете, брзих дана ћете платити, ја вам јемац, ја Брђо Миљанов! Платићете за све, за све, за смрт добре лиле, за све... кожом поганском и душом, ако је имате!“

И шта да чини пошто буде свануло? Крити се од власти, крити се крај мртве мајке? Јавити се Матану? Ко зна куд је он. Можда се и он крије. Или су га већ стрпали у ћорку. Или одмах потјерали у логор. Његова слобода ионако је висила о концу. Као и здравље, као и живот. И како би он помогао Брђу, онако слабашан. Покренуо би друге, омладинце, оне што о њему пјевају.

Сјети се Тодорке. Њој некако дотурити глас о Русиној смрти. Њој и Виши. Чим сване. Нека Руса почива сама, док он јави Тодорки. Она ће са женама... Жене ће знати да опреме жену. А наћи ће се и мушких рамена да снесу Русу. До куће да је снесу... до куће или одмах до гробља? Јер ко би је у дому дочекао, ко би је предворио још једну ноћ, ко би сретао многе жалбенике, коли слушао тужбање жена-плачара?

До куће или до гроба?

„Не, мајко моја, добра лиле, нећемо те одмах под земљу! Ако ти нећеш виђет свој дом, он ће отворити прозоре да те дочека и да те види. Потони пут да те види. Дом твој празни, лиле, ноћас затворени.“

Дани се нагло. Цијепају се облаци и тмине. Израздвајани, високи облаци. Већ бескишни. Дно им заравњено, широко и тамно. Тамно дно над мрком земљом. И облаци земљави. Подигли се из блата. Те се Брђу чини: облаци се издужили увис — бјелкасти, клобучави — планине изнад планина. Од сунца им заруде врхови. Од сунца још скривеног иза зубатих Проклетија. Магле, отпаци облака, суре крпетине, деру се и раскубају о стијене. И прокрадају се дољама као кривци због ноћног оргијања — разбијени оцјепци хаоса, плаше се дана на помолу.

И Брђо страхује од дана. Тек он ће му открити сву страву минуле ноћи.

Прије сунца Брђо се спусти из пећине на стрму и омекшалу простирку лишћа.

Руса на поли од кревета, под старом мурвом. Лице жуће од дуњине коре.

Спаран дан послије кише. Ужегла влага при језеру. Ројеви крупних муха. Троми, зујави.

Руке домаћице скрштене. Све су опослиле. И сви се домаћи послови смирили у њеним прстима.

По танком покрову падају небране, давно спарушене мурве. остављају црни траг.

Послије кишне ноћи облак се подигао увис, сав збијен, густ, а онамо, над планином која дијели језеро од мора, један широки лук одваја облак од ведрине — тамо је небо чисто, модро, без и прамена ведрине.

Брђо затрепта, засјењен. Никад тако чудну диобу неба не бјеше видио.

Жалбени повик врати му очи к земљи.

Још једна поворка. Глас лелекача примиче се одру пред кућом. Већина приступа ћутке, погру-

жено, у дугом низу низ камењар. Само лелекач ломи глас и корак низ стрму стазу. Одједи као да намрешкају површину језера.

Залелека и Грујо — кратко, одмјерено, рођачки. Да не прехвали Русу. За женом се и не лелече. Па то и није прави лелек с далеком јеком из пуних груди. Тихо казивање жалости, уз корак, прилазећи одру. Лелек пригушен, разговорни.

Брђо и не брише знојно чело. Однекуд поми-сао: пасји дан — рекло би се — данас се и пас зноји.

Мајка на поли од кревета, под бијелим покровом, а он се немирно креће испред куће. Све као у неком послу, а корак често бесмислен. Тек да се не стоји.

Ено, жене из сусједства савиле се око сандука. Нека их. Види: два квргаста прста пруже се да макну трун или црну мурву с покроба. Јектање не престаје. То код жена на смјену. Дубоко, грудно јектање. Из грла у грло.

Килњача с лозом обређује мушка уста.

Коме се пуши — савија скадарски дуван, кријумчарски. Жут, резан танко — на длаку. Брђо се зарекао да се у његову дому неће пушити „државни монопол“. И држи се ријечи чак и данас.

Прилази Грују и одводи га да сједне на даску, положену преко два камена. Успут га тихо припита:

— А Матан?

Грујо махну руком као да се брани од оса:

— Затворише га.

— Па, гдје је?

— Не питај, у зле.

— На Цетињу?

— Тамо, тамо, а ко зна шта ће бит до сјутра.

— Ако буде прилике, поздрави га. И поручите му о Руси.

— Већ смо поручили, чим смо чули — по пандуру, кренуо бјеше к Цетињу.

Да Матан није у затвору, дошао би. Свађа би била заборављена. Сад Грујо овдје заступа њихов

дом. Заступа. Ту је и Жене. Но, Брђу мучно без Матана. Њему би се наслонио на раме, негдје иза куће, па би се исплакао. Да се бар помирише прије оног плотуна на Белведеру. Овако, остаде међу њима нешто најезено.

Ено, Тодорка помаже, о свему се стара као момак. Мала је била, кад су јој укопали оца и мајку. А Више ни сад нема — пошла у град, рекоше, у службу.

„За њу није ни било село“ — помисли Брђо.

Стиже и Мираш. Приступи. Скиде капу с кокардом, поклони се. Поклони се некако круто, као што махом чине униформисани људи. Гледа право у жуто чело покојнице. Не пружи руку Брђу — нити би је Брђо примио. То знају обојица. Но, Мираш ипак дошао рођачки — због Русе, казао би — мора се, а са Брђом му се ни очи не среташе. Неколико Мирашевих жандарма сједи подаље, више куће. Сакривени — да их не гледа народ. Иза камена свиткају на сунцу грлићи пушака.

„Довео их Мираш, ова поганштина. Моја добра лиле, ево те на посљедњи пут прати син одметник. Оружани ђевери чекају горе. Једва чекају да ме шчепају. Дошли би по мене и сад, руке би ми скатанчили, али им зазор од присутних.“

Руса никад није спомињала попа за укоп, иако је о смрти зборила смирено. Кад ја минем — рекла — гледај да ме ођену у ону јакету и рашу црну, то на дну шкриње. Кад ја минем, немој дигнут свијет на главу, но се обрни кући и пази ово мало живог, козицу. И оно робе. И виђи што смо дужни родбини и другијема, да ми кости мирују... Тако је она зборила: „кад ја минем“, као да одлази само до другог села. А попа није спомињала. Знала је да то не би било по вољи Брђу. А можда се потајно надала да ће он то учинити ради ње. Но, поп сам дође. Не мора му се поручити, каже, јер га зове свака душа православна. То збунује Брђа. Да отјера попа или да га пусти нек чинодјејствује? Зна: остави ли попа, тешко ће му замјерити Матан с дружином. Чуће се то. Казаће:

ево какав си — ногама и рукама тучеш о врата Партије, а овамо — мантија за мајчиним сандуком, опијело, одежа и свјати боже... А како рећи попу да оде? Није лако било кога одагнати од куће. Искрај мртве мајке. И то још старчић, слабодух, једва га ноге држе. Кад поје, уњка и гуди и још наглух — себе једва чује. Нека га, нек остане, па ће се то с њиме некако расплести. Кад крену да носе Русу. Кад крену... Али, и поред тих мисли, Брђо учини друкчије. Напречац. Приђе попу.

— Добро си дошао, старче — рече — као и сваки човјек, на жалбу, и да ми кажеш: нек је глава здраво. Рекâ сам: хвала, попе. И сад то опет велим. Али опијело није потребно мојој мајци. Ни крст, ни појање. За њена живота и бог је од ње окретао главу, па што ће јој сад.

Поп затрепта смућено. Прибра се:

— Је ли то била њена воља?

— Њена или не — одбруси Брђо — чуо си што ти рекох.

Поп се наљути. Не рече више ништа. Не прихвати боцу с ракијом. заводниле му се модре очи. Мало се узмота испред куће, па оде, готово се истраде. Касније неко рече:

— Куд се изгуби поп?

— Можда је попио коју више, па — у језеро.

А Брђо се занио. Ено, онај ронац из домаћег гнијезда одаљио се, криви ситну главу, вирка са гране. Не прилази му се кући и гнијезду. Толико је ту народа, незнана, црна народа. А он није као они други, црни ронци. При врату, при коријену крила, бљеска се зеленкасто перје. И шарају га тамне пјеге сјенки од лишћа. Устрашен је. Брђу се чини — трепте му сјајни врхови крила. Отуђио се крову и гнијезду. Златни ронац.

Руса не хаје за њега. Ето је, уснула, жута, пред прагом Брђовића. Ту се везала жељом дјевојачком и ту починула. Око ње — круг жена. Доље, у језерским окрајцима, љеска се дубока модрина под сунцем. И та ока — кругови. И она

њивица, тамо, у камену — мрки круг. Стрниште. И гумно — круг, каменом поплочан, каменом окружен. И софра Русина — круг. И сито и огњиште домаће. Кругови, кругови. И коло неиграно данас. И коло на коло. И тор се у круг свија. И кршевита брда наоколо. И круг неба над језером. И коло левора. И капа жандармска. Куд се окренеш, Брђо, гдје ти око и поум почину — кругови. Затворени, спучени без почетка и краја. Кругови, добра лиле. И црепуља твоја, гарава и бјелкаста, и она је круг — то мало, препечено гумно за хљоб. И рибље око престашено, и оно је укочени кружић смрти. И дјечја игра — чучне се у круг, па се наоколо разигра граја као од јата крешталица. И коњи у вршају, на гумну, гриве и репове уплићу у кружни кас. И копита им кружна, и копита. И вријеме, лиле, је ли и оно круг свеобухватни? Је ли спучено кано омча око нашега грла. Или је круг и ово Брђово ломатање, свему и свима у инат?

Ма, разбиј и раскини те кругове, Брђовићу. Челом и прсима, макар и злом својим ако ћеш, разбијај и дроби те кругове око себе, чоче!

Брђо се прену.

Да ли да вјерује својим очима? Усне Русине као да су се помјериле. Је ли нешто, још нешто хтјела да каже?

„Јеси ли, добра моја лиле, јеси ли нешто хтјела? Је ли што остало неречено, из дома, из пећине? Или те је стид пред народом што при прагу остаде незабрисано нешто лишћа? То минуле ноћи киша нанесе. Или сам заборавио нешто важно? Или ти немило што друге женске руке премећу по кући твоје судове и робу?“

Негдје раније, сјети се Брђо, бјеше му рекла: кад зијевнем задњи пут, не одвајајте ме од овога камена. То ми је драги и најдражи камен — Ђаво и по. Он ми је при њедрима, ушивен. И нека тамо остане.

„И остаће тако, лиле. Нијеси много зажељела за одлазак. И остаће тај камен, ја ти јемац.“

Сад, ипак, није ли што друго заборавила да поручи. Или је љута што јој црна мурва паде на чело.

Ништа од свега тога. Обмана. Њене усне једнако стиснуте, бескрвне.

Брђу се тресу руке. Наговарају га да сједне, да се одмори бар за који трен. Он само махне руком. И стоји ћутке крај одра и пружа руку онима што прилазе.

„Погледом прескачем твоје очи, добра лиле. Оне су покривене трепавицама, безнадно склопљене. Па моје очи преко њих, па само према твојим устима — као да се од њих нешто, барем нешто још очекује. Црно ми очекивање.“

Протаре чело и спусти руке низ бедра.

„Учини ми се, лиле, да си поумила још нешто да ми кажеш. Преварих се, грдно се преварих. И није ми то први пут. Али, кад ме не би овако гледали сељаци, принио бих надланицу твојим уснама — да се увјерим: има ли даха, има ли... или си пошла неповратно, добра моја. Или си била наумила да ме обдариш којим мајчинским савјетом, па нећеш пред свијетом... Смрт, твоја и друга, сад ми се чини — само је прекинута ријеч, пресјечен говор. Ријеч, ријеч. Пожалиш се, распричаш, љутиш се, иштеш. Или си жељела да ми нешто насамомо кажеш, да ми повјериш... насамомо, насамомо ћеш ми рећи, кад за то дође вријеме, кад дође... Шта је ово, за сав свијет? Почех као ти понекад да понављам оне ријечи на крају. Почех да понављам, лиле, да понављам оног трена кад се ти угаси... Била си ми ближа од свијех. Нас двоје као да бијасмо сами на свијету, на свијету. А сад ми се некако туђиш, па сви други, осим Мираща, за добар корак ми ближи, ближи, а ти се туђиш, од мене се туђиш, добра лиле, ма ја то не признајем и никад признат нећу, нећу признат, ја ти јемац!“

Брђо се окрену од гробне хумке. Крочи, па стаде. Куд би? Куд би сад, са Предиша?

Над брдом црвени колут сунца, при заласку — јарко црвен круг, без сјаја, без иједне зраке, само колут у сивој маглини. И рекло би се: дан може и без њега. И без њега, несунца, не би било ноћи — трајало би нешто ни дан ни тама, сиво и сумрко и стојао би вјечно онај црвени колут. Знамен времена које није прошло. А од новог, само је оно сунце које одлази и ко зна кад ће се вратити и какво ће бити. Стоји ли тако тај круг у маглини, вријеме ће се зауставити. И од Брђа се не би очекивало ништа, чак ни овај један корак са гробља, први корак који га удаљава од Русине хумке. Не, не забога — нек потече, нека протече ово пасје вријеме, овај недан. Ако има од грдног грђе и од грђег ако има још, још грђе, нек mine и то, нек се склопи ово сивоцрвено зубало дана, нек се склопи, нек прождере све што му припада — ваљда ће нешто, ваљда ће неко честит претећи, за име свијета.

Пола сунчева круга скриво се иза планине. Брђу се чини — негдје тамо, иза Белведера. Види, чекају га жандарми. Али, не бјежи му се, враћа се с гробља. И гледали би га познати сељани — ено, узаним стазама пресијецају брда, поређани као ждралови. А њега чекају жандарми, с бајонетима.

Ово око нас, ово данас, није оно што хоћемо, није оно што су наши очеви хтјели, за шта су гинули. Овако се не може, не може се. Ово се неће одржати, неће трајати. Дан расточен од мржње, од нискости, од зла, од горчине. Ова јава је ружнија од ружна сна. Из јаве се можеш пробудити само ако је разориш, из темеља, ако је попереш на перчин, на перчин.

А Миращ приђе Брђу. Приђе некако нехајно као да ће да се здрави рођачки, а за њим два жандарма с пријетећи натегнутим пушкама. Очекују Брђов отпор.

Рече ли Миращ: Морам... Рече ли баш ту проклету ријеч? Да се оправда што хапси рођака, близу гробља.

„Не мораш, Мирашу, не мораш! А ко чини само оно што мора, не чини честито! Сломи то морање, Мирашу, сломи! Не због рођаштва, не... Но над тијем нељудским морањем пободи кâ барјак друго, своје морање, па нек она поганска дужност пузи побаучке, нека бјежи под плочу, под плочу.“

Мираш му иште пиштољ.

Нећеш га добити, Мирашу. Сакривен је. Познавао је Брђо своју плахост. Плашио се ње. Није смио оружан сахрањивати мајку. Ишао је за сандуком чист и лак. На тијелу само платнена роба. А још прије Белведера сакрио је ону стару пушку-ледарицу. У планини, у шупљем храсту, па је покрио бусеном суше траве и лишћем.

Биће да је сад лакше Мирашу. Не мора страховати од Брђова оружја. И Брђу је лакше. Не мора страховати од себе.

И опет Мираш:

— Шта ћеш, мора се...

И то „мора се“ звони у Брђовим ушима као оно мало, прозукло звоно гробљанско. А оно, то звоно, вазда га је сјећало на давњег младог калуђера Висариона, најмлађег из првог кољена Брђовића, на његову жалосну судбину. То је звоно и Русу испратило... Мора се, мора се. И Матан често тако збораше: што је објективно нужно... и све се некуд хита, по задатку, и човјек је вазда нечему подложен, а хтио би бар главу да протури изнад, да пробије плочу над собом... „Не мора се, Мирашу, не мора!“

А ипак, Брђо пружа руке да га свежу. Није ланац. Обичан коноп, некаква пџта за коње, за шта ли.

Воде га полагаано уза страну, косим путељком. Један жандарм напријед, па Брђо, па Мираш, па још један оружник.

Другим путем, искоса, хита им у сусрет поштар. Виче: Причекајте, депеша за Брђа, депеша! Збуњују се и жандарми и Мираш. Но, депеша, то

је нешто службено, и депешу носи, ево, готово трчећи. Стадоше.

Брђо каже поштару: Отвори. И свезаним рукама подиже хартију спрам очију и чита испрекидано: „Дубоко потресен... смрт добре Русе, мајке свих нас... незаборавна... Матан.“

„А не написа: нека јој је лака црна земља. То за Матана — шаблон, изупотребљавано, излизано. Поштар окрену наниже, према Каручу.

А Мираш нареди:

— Крећи.

Брђо тиска депешу у њедра... Ето, Русина смрт ме помири с Матаном. Право је чудо, што је из цетињског затвора могао послати депешу.

На видику ни оног колута. Небо пепељасто, с мало црвена одсјаја на западу. Брзо ће ноћ. Наједном. Склопиш за трен очи, поћутиш, прогледаш — од дана ни трага.

„Воде ме тројица. Шта су они спрам мене! Могâ сам се одупријет, разбацат их десно и лијево кâ штенад, па — дим у пете. А пустих да ме ухвате и да ми свежу руке кâ да су мртве. Пао сам пред њима. Пао сам. Нешто је клонуло у мени. Мајчина смрт, жалба, гробље. Оморина и жалост. Жуто Русино чело... Тројица, изгледају доста снажни. Али, шта су они спрам мене! Истина, Мираш је здепаст, крутељаст. Погледај му вратину... Не могу бити овако везан, не. Нијесам за то рођен. Мора се бјежат, мора.“

С другог брда допире пјевање, док далеке планине тону у модрину сутона:

Двадесестог бјеше јуна,
кад крвава изби буна...

Брђо застаде, али га Мираш муну у слабину.

На Белведер крај Цетиња,
више селâ од Цеклина...

Окренуо се Брђо к тој пјесми, к томе гласу. Да ли му се уста отварају, да ли из њега са дахом издише безгласна пјесма? Први пут чује те ријечи. И обрадован помисли: ето, брзо ли никне пјес-

ма, још се пуши крв из рана, још бриде кости од убоја, још руке спутане и ланци још и мре се по болницама од рана — а пјесма! Ко то поје? Ко то спјева! Зар један човјек, зар више њих, зар младост? Или се укреше камен о камен или човјек о камен или зло о човјека? Зло се окреше с човјека и — ето пјесме. Никне пјесма убојита.

„Кад крвава изби буна... изби буна.“

Мираш, киван на оне што пјевају, криви врат и издиже се на прсте не би ли их угледао. Скаче на камен, пропиње се. Узалуд. Улегнућа, усправне стијене. Од пјевача ни трага. Само њихов глас. Додаје га брдо брду, страна страни.

И Мираш скиде пушку с рамена да опали насумце к пјевачима, у њихову пјесму. Али, опази Брђов подругљив поглед. И Брђове се усне мичу. И у њему иста пјесма.

Скочи с камена и удари га кундаком.

— Пјеваш ли и ти, црвено копиле, или би хтио пјеват... а с гробља си.

И још један удар.

— Нико ти није наредио, Мирашу, да ме тучеш. Не мораш. А ти — на своју. Не мораш, не мораш... А за пјесму, за њу...

И Брђо, у инат, рикне... и то није ни пјесма ни пјевање, но рик подземног језера на грло пећинско:

Бјеше јуна... двадесестог бјеше јуна, бјеше јуна, бјеше...

кад крвава изби буна, ај, буна крвава, буна, изби буна...

Хтједоше и остали жандарми да помогну Мирашу, окренуше кундаке, али их он одгурну, па сам замахну — Брђа по рамену, у ребра, по бедрима.

— Зар мене, рођака, поганштино? Зар мене, род свој, род, зар род свој, изроде!

Па онда, тише:

— Удри, удри... оно рекох због тебе, због тебе, да се не брукаш... А ја не молим, не молим, Мирашу, ни тебе ни бога Саваота, не молим!

И наједном га спопаде поамама. Диже свезане руке, високо замахну, па одозго удари Мираша по глави. Паде капа, спљоштена, откотрља се под пут. Мираш се занесе од ударца, па замахну још једном — удари жешће но досад.

И стаде, раскорачен, ознојен, блијед. На угловима усана пјена. Загледа се у Брђове очи, па у капу, и опет у Брђове очи, па око себе као да је нешто изгубио. И као да се зачуди пушци коју стискају шаке, устресле. Подиже је к очима, изблиза да је види — откуд му то у руци, та цијев мрска, то оружје.

Она за све крива.

— Пушко, обрукана, попишана!

И дохвати је за цијев и завитла — кроз сутон сијевну глатко дрво кундака. Удар о стијену и лом и пуцањ у исти мах.

И Мираш крену постранце, беспућем. Ни да се обазре. Ни ријечи.

Жандарми, смућени, гледају за њим. У први мах не знају шта би. Да стоје ту, да крену? А капа, а ломаци пушке?

Викну Брђо:

— Гоните ме, што сте стали!

И сад њега послушаше. Журно, да надокнаде пропуштено, вичу, тискају Брђа, без потребе потежу затвараче пушака, псују некога неодређено, а поглед им почесто скрене за Мирашем.

Онамо, на другом брду, за кратко замукнула пјесма. Ваљда су ослушкивали Брђов урлик и повике и пуцањ Мирашеве пушке. Па се опет огласи пјесма — рекло би се: одјек Брђова гласа, љут и бридак. И то већ не би пјесма, но дозивање с Брђом, храбрење, пркос и инат.

Умјесто Мираша — наредник. Рече да не воде Брђа по ноћи к Цетињу — касно је и људи уморни. Нек починув. Препекли се ваздан стражарећи у камењару. Па ће сјутра, зором. А хапшеника затворити гдје било. Стража на смјену.

„Мирашу, пљунуо си на чин или медаљу — био си ухватио комунисту, и то блиског рођака. То би ти се убиљежило у књигу ревносне службе. Ухватио ме, па... Шта ти би? Тучеш и кајеш се. Сад ће ти газда подарит другу медаљу — баљегом у чело!“

Брђо ослони браду на шаке, на стиснуте дланове, па на зглобове прстију. Видиш, има прљавих работа које ни Мираш не може да поднесе. И каје се. Није требало помињати рођаштво. То је могло изгледати као Брђова слабост — не туци ме, близика смо. А то је сломило Мираша. Или га спасло. Да не тоне дубље.

Узалуд Брђо гледа око себе. Ноћ је и мрачно је у овој појати. Али он не мирује.

Има ли икаква начина да се побјегне?

„Начинио си велику грешку, наредниче. Заборавио си оно из народне пјесме — свезаше му руке наопако. Сигурније је тако. А ти ми остави руке спутане напријед.“

Ако затвори очи и закуња, неће ли опет снијевати ону жену и барјак. Црвено крстато платно око копља. Женско рухо око тијела, вретенастог, а топлог. Жена и барјак. И под капцима трепере модрикасти кругови сунца. И бљесну бајонети. И дојек тужбарице — а куд си се запутила, моја Русе. И као врели печати воска сред чела. Жена и барјак. Из сна. Из полусна. И пјегаво лице — нестварна, прастара икона под кошћелом. И Матан се пропиње на извршак камена и држи говор, држи говор. Жена и барјак — црна раша око бедара, прамен из плетенице лијепи се за знојну сљепоочницу. Црвено платно, крстато. И Матан виче: наша боја није ни бијела ни зелена. А кућа је ноћас пуста, забрављена. Ни Русе која била и домаћин и кућаница...

Жена у сну. У полусну. А Руса, видиш, постојана. Каква је то женска грађа. Руса, мајка свих нас — поручи Матан депешом. А постојана. Имала само једног човјека, само једне ноћи. За

дуга живота — један човјек, једна ноћ, ратна, рањава, гињеничка ноћ. Само једна... са задахом гнојих рана пред Скадром... Свјетло њено, дјевојачко, сажело се и сагорјело у једну ноћ, у један мах. И та ноћ, једина међу толико клетих ноћи, то је извориште његово, Брђово. Та једна, грјешна, луда ноћ мајчина. „То и моја ноћ, ту сам и ја био. Ту планула и моја патња. Планула и тиња и букти без престанка.“

Напољу је стражар. Чује га Брђо, послушкује. Корак му тежак, спор. Наредник му је наредио да ни за трен не задријема, па ће доћи смјена. И тако до зоре. А ноћ кратка, љетња.

Нема оклијевања. Помиче се Брђо, час на кољенима, час сједећи. Пружа руке, опипава колико може досегнути. Наоколо — сухомеђни зид. Има и рапава камена. Но, Брђо тражи какав брид. Покушава да струже коноп. Не полази му за руком. Тврда, стара конопчина, улијепљена ко зна чиме. Поквасити да се омекша, да се лакше рашчини. И сједне и мокри себи међ руке. Топла мокрина низ глежњеве и дланове. Па стругање, полагањо, стрпљиво, да се не чује напољу, па намах љутито, да се задере јаче, да што прије, што прије. Застане. Извије шаку да опипа — нешто је престругано. Недовољно. Још, још. Јер ноћ милости нема. И она као да бјежи од нечег. Онај напољу опет устаје, шетка да се од сна брани. Удара цокулом камен и он се бучно котрља низа страну. Лијен, тоспан лавез паса у даљини. Које ли је доба ноћи? Још да се струже, још. И посве га обузе жеља да раскине коноп, да ћипи, да се бори макар и с црним ђаволом, макар стотину цијеви да се к њему обрне... И сад, ето, руке се наједном раздвајају, крећу свака на своју страну. А биле шљепљене, стегнуте. И као да то трајало дуго, па већ омрзнуле једна другу. Руке из два рамена, недружелубиве, свака хоће некуд сама, да махне, да замахне. Свака на своју страну.

Сад се Брђове руке отму — саме чине своје. Не базиру се ни на шта споља. Не послушкују.

Не оклијевају. Суну увис, проваљују низак кров од сламе и дасака.

Ломот. Скок.

Ето га напољу. Још неколико корака и скокова. На једној нози. Она друга снемоћала од бола. Стопало уврнуто. Он клону крај најближег камена.

Узбуна. Један, други пуцањ. Жандармски повици:

— Утече! Ено га навише! Претеци, наш је!

И трче некуд у страну и навише. Буновни, сметени. Пуцају насумце и вичу — да га збуне, уплаше.

А он остао ту, за њима, неколико корака од појате.

Довуче се до првога дрвета. Шта би сад? Углави стопало у ракљу. Натегне к себи, па десно и лијево. Грчи се, стење од бола. Онда стисне зубе, потегне крвнички. Је ли нешто шкљоцнуло, је ли се узглобило?

Одахне, стане, чека. Бола још има. Тиштање се пење уз ногу — одјек у крстима.

Прихвати се рукама за дрво. Усправи се. Опрезно покушава да стане на ишчашену ногу. Боли, али — може се. „Може се, ја ти јемац! Куд оно одоше ђевери? Сад ћемо ми тамо — другом страном. Или прво за њима? За њима. Туда су прошли и све прочешљали. Туда више неће тражити. Па ћемо онда полагамо, што да се журимо. Само без панике. Сад смо већ на коњу, на коњу смо, Брђашу, ако ми вјерујеш!“

И тако, нахрамује за гласовима потјере, који бивају све даљи. Нека покажу ђевери сву своју ревност.

Скрену Брђо према Каручу. Тамо, на падини Весца, у каменој шупљини, скривеној грменом дивљег шипка, оставио је пиштољ. Сад га мора узети. То прије свега. Остало ће се смислити само. Његово кретање кроје данас многи кројачи. Мора рачунати и на њих — на гониоце, на жбире, на разна изненађења.

Над Каручем — перјаница гарног дима. Смирено језеро. Спавају дубока ока — Волач, Каруч, Калуђерово око. У даљини маглина језерске ширине и онда два врха Врањине. И узвисина Петра цетињског, одмах ту, измеђ два ока. И нешто кућица око ње. И онај гарни дим. Одакле? Шта то гори?

Брђо се нагло завуче у грмен шипка. Сав изгребен, подеран — зграби пиштољ. Потрча на ниже.

Тај дим, тај проклети дим.

И страховање: „Моја кућа... наша кућа... Како то — наша? Сад је само моја. Под њеним кровом нема више осталих Брђовића. Руса је била потоња. Нема нас. Моја кућа. Брђова.“

И питање: „Зашто би? Зашто да гори она, код толико кућа на Каручу и околи? Што баш она?“

Како се примиче, све извјесније: „Она гори, она. Моја кућа. По диму се види. Извија се са мјеста ће је мој дом. Је ли то каква казна? Проклетство? Ко би је запалио ноћас? Или је планула сама... нема више Русе, а мени се нико већ и не нада, кућа понајмање... Наше домаће зидине свикле су паљевинама, од давнине. Зидина испуца и поцрни и зине к небу, а мене то боли, по мени тај огањ... Ено, сви кровови наоколо мирно снијевају поноћни мир, сви кровови каручки, цијели пријезерски крај, само она кућа... само наша... моја, моја кућа... или ничија, ђавоље станиште, некућа, сувишна, празна, сјетила се дима, огњиште без дима бит не може, макар испод дима био зли пламен, аждајски језици... Ноге ћу поломит трчећи.“

Сад већ види један крај крова — нешто огња, варнице. Чује прштање. Ето и пламен високо искаче. И сукља дим, гушћи, клобучав — расте увис гаван цин с ногама у огњу, па му се шире рамена и једна рука пружа се према Весцу, а друго раме безрвко, нагнуто к језеру.

Ко ли је потпалио? Никога у близини, никога да прискочи, да гаси. Спавају сусједи. Овај

огањ ноћас не буди уснуле. Мало пламена, варнице и дим. Можда се у близини таквога пожара боље спава. Туђим се злом може тјешити: ето, погорјелцима је горе но нама.

„Да није био ту Мираш?“

И мисао облијеће само њега, Мираша. Је ли то уждаила његова рука?

„Он је, нико други. Киван што је због мене поступио као човјек. Покајао се, а? Је ли се уплашио људскости, која га за кратко надвладала? Ја му крив за све. Ако је он, ако је његова рука...“

И већ не би времена за премишљање. Брђо прискочи до кућних врата. Онако у загону, одвали их ногом и раменом.

Ускочи у таму. Огањ овладао кровом — греде, даске, плетена љеса, старе ствари, слама. Огањ је горе, над главом. Горе је црвено буктање. И тихо — чини му се — тихо, меко праштање. А наниже тоне нешто дима и гара и у луку слијећу кријесови.

Руке тумарају. Куд би? Шта да дохвате?

По полицама, лежајима. Нога прескаче огњиште. По навици. Нема жара под пепелом. Жар је горе, изнад главе.

Избаци нешто ствари кроз врата. С прага, наниже, котрља се црни катао.

Изби даску с прозора. Видније. И туда ће нешто избацити. Шта? И нашто? И коме то?

Спасавај, ипак избацуј, само да не гори, да не гори!

Нога му запе о сандук.

Стаде. Прсти кроз косу. Чупају. Како је могао то да заборави. Па то је најважније. Тај сандук. Под поклопцем је нешто робе домаће. Нешто успомена. Сагну се. Пиштољ му испаде из њедара. Подиже га и задјену дубље, испод кошуље и појаса. Обујми рукама сандук. Да га дигне, да изнесе. Зар је толико тежак или Брђо уморан. ислабио?

Опипа катанац, ишчупа га.

„Како је то слабо затворено! Било ко могао је да обије, да опљачка.“

Одиже поклопац. Руке кроз ствари — премешу, траже. Сваки прст окат и слијеп у исти мах.

Брђо мисли само на једно — на ону стару свеску, књижурину, шта ли је. Њу би, само њу. У њој је све. Низови записа о Брђовићима. Однеси њу и — имаш све. Имаш коријен. Имаш вријеме до себе. Није ова кућа ископана. Имаш, имаш... богат си. Ту су ријечи истините, ту је испричано готово све... Не само ријечи. Ту је живот — још жив. Дишу Брђовићи. Дишу, а само привидно заклопили очи, починули костима на гробљу, починули дахом међ овим корицама. И буде се. Мало-мало, па се буде и скачу око језера и лове рибља пераја и свиткају с мало наде у очима и пале свачију крв око себе — то крв пламти горе, над главом, крв Брђовића, то она, то њена липтања пламте, црвена и гарна, отровна, љута, то она, из жила брђовићких и крвничких, јер не гори сама, но креше и сажиче себе и око себе, то она... а дишу, још дишу ђедови, дише онај први Брђо међ овим корицама.

То узми, то носи!

И не опажа како око њега и по њему пада запаљена слама, сломљене даске, угарци из љесе.

У овом трену ту пламти све, сав свијет. И кров неба. И небо помрчало и заогњено. Звијезде се ту сасуле. Ту се саждиле. У овоме укрсту дасака и сламе и греда. На плочи која снијева домаће огњиште. А при крову...

Гнијездо. Гнијездо!

Златни ронац. Русина крилата фамилија. Ту се легли тићи, одатле полијетали — с крова у дубину језера. Зеленкасте стријеле, под сунцем златни сијев. Ронац. Русин златни ронац.

Брђо прискаче. Ноге на сандуку. Руке некуд горе, кроз врелину. Руке знају птичје станиште. Кружно свијену чалму. Од кучине, грања, сухе траве. Птичју колијевку.

Дохвати је. Лака. Пуна врућег дима. Руке је носе над Брђовом главом.

Главња или руковијет запаљене сламе опече га по лицу. Огњен удар, шамар.

Не заборавити свеску. Ријечи и дах Брђовића.

Пламен му обујми ногавице. И коса опрљена.

Помама. Страх од огњене немани. Она се одозго, са дна небеске провалије, строваљује на њега. Готово је — сад ће овдје жив изгорјети. Ноге као укопане, немоћне да се покрену. И врата далеко — тај мутни отвор и љескање језера и ноћ мирна, равнодушна. Само је овдје, у овој зидини, само је овдје пакао.

Оте се очајничким махом. Скочи уз повик. Или је то крик у себи, невикнут, удављен страхом. Кроз врата. Низа страну. С камена на камен. Одбаци свеску.

Пљусну у дубину ока. Пролом сивог огледала. Гаси се дремљиви трепет звијезда. Над главом пиштање дима и пламена.

Не похита да изрони. Уздржа дах. Остати што дуже. У томе прохладном миру. Склопљених очију. Празних руку — гнијездо ће бити горе, на површини воде. А овдје, при коријену воде и ноћи, овдје не може бити огња. Само сјећање на прогорјели кров. Но, ватра као да га прати. Као да тиња уз ноге, по опрљеној коси. Као да млати угарцима по рамену. Студена струја — подводни извор. Па млака вода. Мртва, млачна вода. Змијугање трава око ногу. Тијесно у прсима. Негдје горе, на површини, црвени се... црвени се дио језерског неба. Гори ли то и ова вода, ноћас?

Изрони. Удахну мирис горјелине. Сад и гласови узмућена народа око куће, према кући.

„Сад то ни моја кућа. Ничија.“

Извуче се. Сједе на стијену. Погледа — нико га није опазио. Све очи к пожару.

Испред Брђа се блеска вода, још несмирена. Сударају се звијезде. Њише се празно гнијездо. Ни трага од златног ронца и његова порода. Уте-

кле птице. Можда се нијесу ни враћале послије Русине смрти.

„Да бјежим? Помислиће сусједи да сам ја запалио кућу. Да сам ја — у инат, из очајања или помаме. Помислиће тако, знам. Њихово је да распедају невидљиве нити.“

Дохвати свеску. Стиште је испод пазуха. Напипа пиштољ. Изли воду из цијеви.

Бешумно се повуче самом ивицом воде, каменим оброном, покрај каручког извора, па кроз грмење шипка и зеленике, кроз купинове трњаке. И потом навише, страном, невидом. И тек сад осјети да му ноге горе, болно горе.

Матан отвори очи. Не препознаје собу. А она некако издужена, тијесна, са ниском таваницом — при крају зграде, испод косог крова. Узан прозор са завјесом, невјешто извезеном шарама и цвијећем. Соба одавно некречена, скрајнута. Непровјетрено. Нико ту није ни становао, но се слагали сандуци и у орману трпала свакојака роба.

А то први спрат, пун гласова с улице. Остале одаје нанизале се покрај уског ходника. Тамо домаћин-трговац, жена, један син, тек стасао за трговину, а други је ђак. Ђерка тек пошла у школу. Домаћин, Рашко, изјутра лијено мумла и трупка ходником и на некога вазда виче: живо, живље, не вуци се кâ пребијена мачка. Матану се чини да те његове ријечи и пожуривање кидишу на свакога у кући. Да би надокнадио своју спорост, газда гони слуге и помагаче, па и своју чељад. Иште журбу, а он сâм, отежао, отромио, гега се с ноге на ногу, склања црни брк с уста да ријечима не смета. У ходу се закопчава, у ходу припаљује дувач, у ходу се чеше и кашље и намјешта капу и мрда раменом да му не спадне вазда пригнут капут. Као што наглух виче, тако и њему све изгледа споро и дозлабога тронтаво. Одроњава се и губи драгоцјено вријеме, а ваља сашит започети џамадан од црвене свите и ваља у прави час отворит трговину и дочекати муштерије и

средит магазе и видјет шта је с оним аутом за преко Чакора и ваља набавит још чохе и сукна и гајтана и ваља извидјети шта ће се с оноликим цаковима брашна и соли и пошто их продавати, а једним крајем памћења и вида пазити да се не изгуби на трубама платна и пећкога ћенара и по често завиривати у књиге и рачуне. И све се то мота по његовој крупној галви, а уста мумлају и обзнањују бриге и послове и љутњу због неуспјеха крај језера — не предају се сељаци, ту су и комунистички прсти, подбуњују. Па Рашко, љут, замахује да удари било кога, сина или слугу. И на слугу замахне као на своје чељаде. Па се његови радници стога мање љуте. Они памте и тренутке газдине добре воље — тад им указује пажњу на коју нигдје нијесу наишли, готов је да их заштити, да притекне у помоћ и одријешу кесу. За такво Рашково пословање Матан би рекао: старинска, полудомаћа работа, огрнута строгошћу, са руком која зна да помилује и обдари, али и да грамзиво шчепа плијен и да сатре супарнике и да се потом кочопери и кити чојством.

То јутро натоварило Рашку још једну бригу — Матана. Немио гост. А није било друге — врата ове куће вазда су отворена свакоме Брђовићу.

И ето, Рашко се примиче соби у којој освану Матан. Најприје се најави кашљањем, па испуни врата гојазним тијелом и назва гласно:

— Здраво свануо, рођаче.

— Добро јутро.

— Треба ли ти што? Како си спавао? Да нијеси што слаб?

Толико питања. Ваљају се силовито и брзо и као да не маре за одзив.

— Танка кост, студентска. Мораш ојачат. Наредићу жени у смислу хране и тако...

И удаљи се натрашке. Лупи вратима.

Љутну се Матан: „Нашто му поворка питања, ако на њих не чека одговоре?“

Или му разјашњења нијесу ни потребна. Изговорио је оно што замишља као своју дужност

— да се распита о рођаку, да га крије неколико дана и да у кући нареди што треба. Остало није ни важно. Има Рашко пречих послова. Или се прибојава отворена разговора са студентом-бундијом. Ко зна шта ће тај дрски момак скресати у брк њему, старом, уваженом трговцу и занатлији који је знао само за напредовање и течење — до недавно, до судара због риболова на језеру и до скупоће због које се и у народу оснажише немири. Имао је Рашко обичај да каже: кад заскупи роба, трговца боли глава, а сиротињи писну цријева. Сад и ова напаст у кући — студент који се крије од власти. Све брига бригу надраста. А каква срећа може чекати њега, предузетника, кад се изјутра са страхом буди — није ли се заратило гдје близу наших граница, куд ће окренути тај злосрећни Хитлер, јесу ли којег ђавола закували домаћи комунисти? Сад му је један од њих под кровом, рођак, Брђовић, исти сој, а колика разлика. Па нека га, може и он затребати Рашку, у некакво будуће вријеме — ево се маглуштине навиле са сваке стране.

И Матан помишља на рат који је на помолу. Рат са много лица и наличја. Ступио је на наше тле, запалио Белведер. А шта ли ће бити на границама, кад навојште фашисти.

„Још један рат, сигурно страшнији од свих претходних. А видиш: између два рата није ни било мира. Није га могло бити. Још улицама хо дају кљасте, још старице плачу за погинулим и помрлим у туђинским логорима, још звецкају ратне медаље и броје се заслуге и живи се масно од заслуга. Нема мира између блиских ратова. Као да се пробудиш само за трен на међи два грозна сна. Или је тај такозвани мир само кратак сан, варљиви мост између двије округне јаве. Рат је овдје био и остао она права стварност. Све друго је дим и магла. Оружај се, дакле, Матане Брђовићу. Оружај се, почев од коштане сржи. И признај — Брђо те је у томе предухитрио. Он је неким скривеним нервом, нагонски, докучио да бор-

ба није ни престајала, да се око нас узбрдило једно неугасиво попрште, као трусно, вулканско тле. Само, не тресе земља људе, већ људи земљу и камен тресу и крвљу својом хране.

Ето, умакну ми Рашко, а не рекох да ми донесу новине. Можда ће се и сам сјетити — зна тај шта ми треба. А како ми оно рече синоћ: примићу те под свој кров и чуваћу те кâ оба ока, али да ми раднике не бунеш — обећај... Не обећавам, рекох, ја и не буним раднике, но они мене зову да се не мирим с овим режимом... То га напросто баци у забуну... Како то? Како они тебе зову, кад су неписмени? Не може то бити. Ви студенти све му сте квасац, ви мутите... Ми бистримо, рекох, али је око нас грдна каљуга... Он се тада насмија и удари се шаком по трбуху: Нема се рашта препират с вама, ђаволима.“

Матан се задуби у мисли о Рашковим радницима. Рекло би се — најамници, који зависе од газдине воље. Могли би свакога јутра да на његовом челу прочитају какав их дан чека. Биће да је најтеже онима у радионици — грбаве се од звијезде до звијезде над црногорским одорама и капама, мјере и кроје и прошивају и ситно везу срмом. Мучно је и онима што уносе и износе робу из магаза. А остали? Шта су продавци и шта је шофер? Ето, он вози два-три сата, почива по кафанама. Свуд околу врзмају се шегрти, чији су очеви измолили Рашка да их узме „на занат“. Како му драго, Матан мора успоставити неку везу с радницима. Испитати какав је ко и шта се с њима може. Никакво обећање није дато Рашку. О тим људима и момчићима који висе о Рашкову скуту знаће нешто и другови у граду. Преко њих ће... Зашто преко њих? Није ли боље непосредно — послушнути како дишу ти људи по радионицама и магазама. И покушати још данас. Нема чекања. Ко зна колико ће моћи да остане у Рашковој кући. А ово је ипак прилика — радници су ту, чује им кораке, дозиве, стењање под тежином цакова. То ће за њега бити ново поље рада, сазнања.

Сиђе у двориште и потражи споредни улаз у радионицу. Горњи дио врата застакљен — тек да уђе нешто свјетла и са те стране. Он погледа кроз стакло. Унутра нема Рашка. Два средовијечна човјека и један просијед — нагнути, шију. Четврти стоји за пространом тезгом и дланом глади чоху — спрема се да мјери и да кроји.

Матан отвори врата и неодлучно ступи унутра. Тек тада опази како је та просторија ниска и недовољно свијетла.

Назва добро јутро и приђе прозору да осмотри има ли напољу газде или жандарма или какве сумњиве протуве. Нехајно упита:

— Како иде работа? Јесте ли се уморили?

То „јеси ли се уморио“ научио је од својих сељака — незаобилазно питање човјеку који нешто ради.

Одговара најстарији:

— Уморан лијежем, уморан се будим, тако ти је то и такав ћу у гроб лећи, ђаче-учевњаче.

Матан се усхода унакрст, загледа бале чохе и започете чакшире, широке и плаветне, растегнуте преко даске која висе о таваници — широке, чудо једно, у њих би, чини се, стало пет људи. Задах улежалих тканина. Велике маказе. Ломаци креде. Стризе. Крупне капи воска покрај свијеће. О тавану — сијалица. Уз њу прашњава мрежа паукова.

— Ви, кројачи... како је с радним временом?

Најстарији га строго погледа преко наочара:

— Нијесам ја кројач ни обичан радник — ја сам мајстор! И ови што су ту, и они су мајстори. А она ђеца тамо, иза преграде, то су шегрти, уче се, имају кад... понајвише дангубе и ћосају се, намет им не смета.

Матан се упиње да објасни: радници су сви који нешто стварају својим рукама и од рада живе — то би била радничка класа, а има обичних и изучених радника, искусних и вјештих и на лословима финије природе.

Бљескају стакла наочара, везана канапом око ушију:

— Збори ти шта хоћеш — ја сам мајстор. И умјетник сам, чоче, не дам никоме ни за длаку испред себе. Питај по чаршији и даље, куд је Црне Горе — свако ће ти казати о мојој мајсторији. Ја сам и за бана кројио и шио да се ођене за Видов-дан. Дивило му се Цетиње и све до Биограда и до краља. А ти питај, соколе, ако не вјерујеш, питај — куд је Црне Горе.

Сад ће Матан нешто о синдикату. У којем су, пита, јер један је прави, раднички, а онај други лиже режимски ваган.

Одазва се онај што стојећи кроји, кљунонос, узаних рамена. Шаке му зачудо широке, а усне меснате и лице рошаво од богиња:

— Само ја сам у синдикату, овоме радничком. Окоси се старац:

— Прави се важан, а ми смо, бива, ајвани.

— Узалуд их, друже, наговарам — неће, ве-
ле, у политику, а душом су уз раднички покрет. Ја гарантирам. Овај наш мајстор — извинте, умјетник — није лош као што се чини. Има једну ману: убраја себе у умјетнички сој, а чарапе му смрде на дан хода.

Сви у смијех.

Мало потом Матан се расприча о фашизму, о злодјелима. Ваља га дочекати мушки. Да се здруже све напредне снаге.

Слушају га пажљиво, па ће један од оних што сједе, црнгаљ, сраслих вјеђа:

— Лако ћемо с тијем фашизмом. Ако дође, ми ћемо га по лабрњи. Није се усрећио ко је на нас ударио.

Расприча се онај што стоји:

— Посао нам и лијеп и мучан. Зарада тако и тако, тек да се не крепа од глади. Газда је душеван чоек, али тражи да се игла угрије кроз чоку. . . А нагрнули, друже, свакојаки људи. Долазе, наручују, а махом дебељушни. Откуд црногорска роба да пристаје лијепо башатим, трбуљанима.

Она је смишљена за соколове, за ратнике. . . А један доша са села, наручује робу за оца. Питам: је ти је отац? Ми га, богами, саранили још прије мјесец и по — потеже и умрије од задухе, кад се не надасмо, нађе нас неспремне и беспарне, те му ни робу купит не могосмо, но га саранисмо у чем се затече. Питам: како ћемо за мјеру, чоче? Мјерите по мени, вели, по истој смо мјери кракати. Чудим се и ледни ме зној облива: али, отац ти је у гробу, већ — колико рече — мјесец и по. Не мари, отеже он, ја тек сад продадох нешто овацах и стог сијена и пола рода отаве, па ћемо му зорну робу наручит, па ћемо га ископат и лијепо ођенут, кâ што је вазда желио и остављао у аманет, а аманет се мора извршит, то и сами знате, јер он ми усред ноћи бане у сан, па кричи: робу ми црногорску спреми, несине један, видиш ли да сам кâ просјак међу бановима од старине. . . Безвјерник сам, а крстим се лијевом руком. Он то опази, па кроји по своме: морам оцу своме повољит да му се кости смире, а и ми с анђелом да спијемо, под шиндром, и кад грми и кад се здухачи прегоне. . . И тако му робу измјерисмо и скројисмо и златни вез по цамадану искитисмо. Он најприје бијаше заборавио капу да наручи, те опет дође, те и њу израдисмо, ама кâ саливену. Он би задовољан и рече: прелијепо ће стојат покојном оцу, е да је мени овакву капу имат, сињему кукавцу. . . И више га не виђесмо. . . Ено се газда примиче. Сад ће се извикати што залуднички причамо. . .

Похита Матан у своју собу. Пружи се по лежају. Лицем у јастук. Незадовољан собом. Чини му се — ништа није постигао. Тврдокорни људи. Свикли на погнута леђа и стрпљиво носе оклоп. А тиња нешто, тиња у њима. И ето, из радионице, из дубине овога дана, израња пјесма, отегнута, сјетна:

Сејдефу мајкаа буууђаше. . .

Танак, као срмена жица чист тенор — то онај што стоји и кроји — а за њим, на препад, груну басови, па га понесу, нагнају да задрхти и затрепери, да се вине још чистији:

Устани, шћери моја Сејдефо. . .

„Тугују они, уз шкаре и игле и дрвене метро-
ве и аршине и уз задах нафталина, тугују, а чини
се да дубоко у себе сабијају немир и горчину. То
је у њима, и то их мори. Несрећни су и огорчени,
па се онај најстарији брани поносом и самохвалом,
али су чули и моје ријечи и осјетили су да сам
прогоњен, да слободе нема ни испод нокта, да се
гомилају све црњи облаци. Све су то они знали и
слутили, па и ја долио кап свјетла и жучи.“

Зови ми, мајкооо, коомшије

„А шегрти се згрчили иза оне преграде, ослу-
шкују шта се збори, вире као мишеви и чисте
некакву тканину и прашина им испред зјеница.“

Што смо се, мајкоо, гледали
у шајку ла-ађу на море. . .

„Нема среће, док ове радне руке не прихвате
сва кормила, док се не усправе она леђа под ца-
ковима. . . Можда је с носачима требало разгова-
рат, но они немају ни трена за причање, кости им
пуцају под тежином, а Рашкове очи вребају испод
густе стрехе обрва, вребају кобачки.“

Неки дошљак и Рашко о нечем тихо разгова-
рају. Приносе им црну кафу, локуме, воду од које
се чаше заросиле.

Матан стао покрај завјесе. Гледа их. Разговор
нејасан. И није му до прислушкивања. Али, одне-
куд му се чини познат лик тог посјетиоца. Лијепо
скројена глава, црни бркови и руменило у обра-
зима. Очигледно — здрав планинац витка стаса,
кошчат, очију тамних, избријан, с бјелином ко-
шуље на прсима и лептир машном под грлом.
Пажљиво сиједа да не поремети ништа на себи.
Очи му хитро прелијећу с пругастих панталона
на црн, тијесан сако, па опет наниже, к лакованим
ципелама и плишаним пантофлама. Одахне задо-
вољно — биће да је све у реду. На кољену — мек
сиви шешир. Међу прстима ћилибарска мундшти-

кла. Покрети руке, док отреса пепео с цигарете,
наглашено извијени — исказују отменост.

„Одакле га знам? С велеградске улице, из не-
ке кафане гдје се скупљају Црногорци? С неког
збора?“

Ено, набада локум на чачкалицу и грицка би-
јелим зубима. Кафу сркуће опрезно, пази да не
скваси бркове.

Покретом руке увјерава Рашка да ће бити све
како је договорено — нема шта да брине. Шта?

Наједном, снажан глас уз улицу:

— Ђе си, Џидо, од сокола крило? Ђе си, ако
бога знаш? Свуда скитам и за тебе питам! А ти,
куд ћеш, ће ћеш — у моју родбину!

Тргоше се глава и рука. Умало да се проспе
кафа. Лице се згрчи у љутиту гримасу. Зјенице
искренуте к небу. Очигледно, глас му није прија-
тан, а сусрет још мање.

„То је, значи, Џидо. Како га оно још зваху?
Има још неки врашки надимак. Џидо — познат по
градовима изван Црне Горе, а одједи о њему до-
пиру и овамо. Ругач и опадач. Тај ће и оца својега
на срамотни стуб. . .“

Пред кућу ступи још један Брђовић. Лакета.
Засину од њега сва улица. Од чизама, ниско спу-
штених, набораних, од плаветних димија и силава
и свилоног појаса, од црвене свите на прсима и
од сјаја по њој, од златаста веза и ордена, од ка-
пице нове, црногорске. Лице наливано модром кр-
вљу. Корак широко размакнут. Тресе се истурена
трбушина. Просијед брк продужава се у браду,
зачешљану у страну, раздвојену поширом пругом
— врх браде избријан, па она два прамена бјеже
сваки к својем рамену. Лакета Брђовић. Илити
Лакета Дупли.

Он прилази уз гроктав смијех. Матан и нехо-
тице крочи натраг да се удаљи од прозора. Шта
сад хоће та мушка фурија? И он и Џидо трче тамо
гдје су паре. Тога у Рашка има. Има пара, али се
оне, као омађијане, лијепе само за Рашкове пос-

лове и буђеларе. Па ето, нек им се и ови људи нађу бар наблизу — нека и на њих падне сјенка богата човјека.

Лакета сиједа на клупу и одмах трпа у уста локум. Матан — хтио не хтио — слуша његове повике. Он, заправо, и не може зборити друкчије, него вазда за цијелу улицу, као да дозива некога или свему свијету обзнањује своје ријечи.

— Јеси ли докрилатио, Цидо, соколе, до мојега рођака да га поплашиш каквом пашквилом? Или му продајеш какву жртву? А-а, не трепњи. Нећеш од мене сакрит своје спрдачке трагове, не!

На то Цидо отреса невидљиву прашину с кољена, па са шешира. Загледа се увис, мргоди чело и мирно каже:

— Нешто се облачи. И некаква спарина, да те лијепи бог сачува. Па још кад налети какав обада... не мили се човјеку ни кафу попит.

Горопадно се развиче Лакета и трупка чизмама:

— Ја сам тај облак. И обада сам, ја! А неће бити спарине, но ће да сијевају муње и громови да бију, те жестоко!

— Шта је ово, газда Рашко, овуда и мува има. Досадне и зујаве, брате. Што не нафлиташ наоколо.

На то Лакета поскочи и унесе му се у лице:

— Чујеш ли ти, теби се збори! Ако си Цидо Ђикара, платићу ти стотину ђикара кафе и ракије... али се обрни овамо, теби зборим а не зујим! И зборим пред кућом мојега рођака — ближи ми је но теби, имај то на уму!

— Добро, де, имам то на уму. И шта сад? Ево ме, сједим, причам с човјеком. Не мислим о теби и твојој писанији.

— Није то писанија, но овијана народна мудрост, класична! И моју појезију цијенили су зналци.

— Не вуци ме за језик. Иако сам оштар као јатаган, није ми сад до свађе. Имам паметнија посла.

— А, знамо ми те послове, ругачке! Ха, знамо итекако. И чула је за њих сва Црна Гора.

— А ја знам човјека који само по одијелу на Црногорца личи. Ођене се нашки, проспе по себи сребро и злато, а као да си мијех ођенуо. Па зађе по великим градовима, те разноси и продаје народну мудрост и своје стихоклепаније!

— А ја сам видио чоека — жуч му искаче на уста. Сав отров и сву своју пизму, кâ вјештица, на свој род просипље. Не иде, но лети по шаренијем градовима, те продаје своју злобу о Црној Гори — ко му дадне више, томе је услужнији...

— Ма казују ми људи да један нашијенац нечесове књиге шкраба — анегдоте, изреке наше и тако. Па се тијем зори и кокоти и од тијех књига живи и иде у друштва градска — неко му књигу купи, неко се поспрдне. Нијесу тамо шашави људи, знају да то није права мудрост. Свака му ријеч у књизи као изрод међу ријечима!

— Људи који право зборе причају да један наш угађа разним чаршијама — ће стигне, ће га луди вјетар занесе. Тај се не устручава — пљуј на Црногорце, пјевај и причај како су хвалише и нерадници, те празноглави и манити, како су ништа-људи, па још глупи и тупи кâ букове ћепанице... Они га тамо примај и за генија проглашавај и хвали како је духовит мимо све људе. А он бркове масти и кити се лептир машном под грлом... Ама од тога лептира отрова се сваки цвијет, отрова се...

— Ово је превише! Ти вријеђаш!

— Истина и боли и вријеђа!

— И ја о некоме рекох подоста истине!

— То је само личило истини. И букавац је налик голубу, али није голуб!

— Благо томе ко довијек гуди!

— Благо томе ко довијек смрди!

Рашко устао. Рука му подигнута. У њој као да су теразије трговачке — изравнате, не нагињу ни на једну страну. На лицу страх: пред његовом

кућом и радњом плануће свађа и туча, а чаршија једва чека да се сјати на бруку.

— Нека-те, људи! Који вам је враг данас? Да се сједне, да се попије! Ће је та ракија?

На то Лакета викне:

— Отров би попио како сам иједак! Јер ја сам кâ пчела — летим по народу, од цвијета до цвијета, а народно благо неисцрпно. То рекоше и мудри странци, од Ровинског до Геземана... Само за неке пизмаве главе и одроде то не важи.

— Доста с тијем велепрдањем! Чојство и јунаштво — то мачку о реп! Свако се данас томе смије!

— Не смије, не смије, Ћикаро! Црна Гора је ризница, рудник, соколе мој... Ај, шта рекох! Не било примијењено, далеко си ти од сокола... Рудник, велим, витешки и морални!

— Ми смо данас гори од злијех, задњи од задњијех! Опаки, издајници, свашточине, ми смо, ми смо... црни људи, најцрњи и најпоганији!

— Ето, чујте га! Чујте и судите! То је његово! А ја проносим славу нашега малог народа, горског. Да није мене, не би се знало за многе јунаке, за златне ријечи народне и за чојство. Ми смо нова Спарта, соколови... Ми смо... И ваљало би ми захвалит и споменик ми подић, а не ружит кâ да сам крао диње!

— Заборављаш: ми смо истребљивали једни друге, клали се као жути мрави... Ко је трчао паши у Скадар и љубио му скуте? Ко је водио турску војску кроз Црну Гору? Многи наши би се продали и Турчину и ћесару и црну ђаволу!

— Не бручи бруку! А ко је држао зубљу слободу на овоме светом камену, ко? А ко је светио Косово и очувао душу и вјеру праведну и слободу? Данас се цио свијет диви тијем јунацима... див-јунацима с овога љутог камена, црногорског!

— Од камена ником до камена! Опри јуначку ногу, посијечи што више главах, па још напричај и налажи...

— Да клекнеш, да љубиш тај камен! Да узмеш грумен, у њедрима да га носиш! Ма твоја њедра то не заслужују!

— Твоја још мање! Напухају се чим осјете кесу!

— Ти си изрод! Црновид! Покрај таквијех би умрла народна пјесма. Угасило би се јунаштво. Остала би стидна потоња покољења. Расла би кâ коров само псовка и памфлети и ругобна слика... Ти си отров, змија у њедрима!

— А ти? Заклао вола на планини, па крчмиш месо по варошима, по редакцијама... месо већ усмрђело! Не вадиш из душе, но из торбе! А народ није торба. Она има потајну везу с новчаником! Ти ни сам не вјерујеш у своје гусларије!

— Вјерујем, ђедова ми гроба! А вазда сам зборио право и људи ме почитују кâ заслужна човјека! Ма ти бјежиш, о свакоме заласку сунца мијењаш конак... Бјежиш, Ћикаро, да те не бију, јер си многе опљувао!

— И тебе ћу, и тебе ћу, Лакета Дупли! Нећеш знат ће ти је глава, а ће задњица!

— Бољему се од тебе не надам! Нико те надпсовао није! Ко је с тобом чашу пио од шуге се чешао!

Матан осјети на челу хладно стакло прозора. Причини му се да су за трен стали и свађачи и зачуђени пролазници и трговци и занатлије на вратима својих радњи и Рашкови радници из кројачнице и носачи искривљена, брашњава рамена с подметачем од старе вреће. Као да сви за трен замрли. Чекају ли његову ријеч? Узалуд. Он, ево, стоји као узет и кали своје нијемо слово, иза стакла, иза завјесе с модрим и црвеним везом, сакривен, срдит и занесен у исти мах... Не може овако остати. Ни трена, ни трена више! И јурну из себе. К приземљу — по три, по четири степеника.

Сретоше га исти, надбијачки гласови. Рашку већ дојадило, шири руке, гура час Цида час Лакету. Они упрли прсима један к другоме, као два кокота. Очи набрекле да искоче.

— Умукни, празна дробино! Сад ћу ти просут надута цријева да их кучке варошке разносе!

— Спрдачу! Ко ти утека с биљега, био гори од тебе!

Усјече се Матанов повик, слабији од њихових гласина, али чист и јасан:

— Доста! Доста је ове бруке, људи!

Тишина. Спустијају се Рашкове руке. Лакета таре црвено чело. Цидо отреса прах с рукава, па с ногавице. А Матан као да тоне у ово мукло затишје. Тоне за трен, па га нешто узноси. Није ли ово прави час, није ли ово трибина? Толико људи, а толико мѹка. Нијема улица чека његову ријеч Врелина уз прса, уз чело. Капље зноја на трепавицама. Глас се отима сѹм, понесен:

— Жалосне ли позорнице, мајко моја, Црна Гору ружно окићена. . . Гуслари и ругачи, не бацајте у вјетар празну пљеву — нема ту зрна, нема ту ни зрна истине. . . Удаљите се од столова с локумима и ракијама и мараскином, откините се од скутова рачунцијских политичара, од вртлога малограђанских. . . Зађите с цада у наша камена бескућа, загребите кашиком у празни ваган Васа Јокова, погледајте како су му ћеца блиједа као сјенке, како му банке за дугове разурају кућни темељ. . . Пођите, ако имате снаге и жудње за истином, пођите с моје двије рођаке — лед ваде из ловћенских урвина. А Виша ено служи некаквог богатуна варошког и већ се прича — јашу је и газда и син, на срамоту. . . Зађите, господо, у она ојађена села, у посјечене шуме, над чијим се пањевима коти страни капитал. Сједните уз оне који туку шодер, послушните како дишу они уз језеро, уз ручак безрибни. . . Не заборављајте, господо, оне напредњаке у логорима, оне што гњију по казаматима и главњачама! Не затискајте уши пред плотунима с Белведера и пред Хитлеровим добошима! Погледајте црне кошуље са запада, ће нам вазда сунце западало, а пут нас махале ликторске сјекире. . . Али, што да зборим вама, ругачи и хвалише, издајници истине! Вама ни ријечи више.

Нема се рашта. Но бих да зборим онима који су чиста уха. Вама зборим, вама који устајете и хоћете да прогледате. Вама зборим. Не тражите истину о Црногорцима у књигама надменим ни у књигама кичељивим. Окрените се животу и човјеку, себи се окрените. Самокритички. С пуном мјером савјести. Погледајте онда и књиге. Оне не трубе о Црној Гори, већ о списатељима. И немојте узимати по рецептима — грам зла и грам врлине — па рећи: ми смо чојствени и зли као и сви људи од свијета. Немојте тако. Погледајте и одвагните у чему смо честити, а у чему смо гадно шкрокали. Шта нам сија на челу, ће су нам ране, а шта смрди под гуњином. Баците под ноге све хвалоспјеве и пизмаве памфлете и ругачке пјесмотворе. Ова земља и овај човјек не ишту лажихвале, нити су заслужили погрде. Судите о животу какав јесте, по истини истинској, па судите и о књигама и списатељима. Јер у наше вријеме, као и у свако друго, буде таква мода, као мутни вал наиђе — величати, славити, звијездама посипати, па онда пљувати и ружити и каљавим ногама газити. . . Прочитајте људски Његоша, братски вас молим, људски га проучите, па ћете видјети како се пронице у вријеме и људе, како ваља мјерит и судит по заслуги, по великом срцу чојском. И не сметните с ума: у тијесну срцу нема мјеста за истину. . . Ево, чусте и сад: једни тргују Црном Гором појући о њеном јунаштву, други се бацају блатом, својим блатом на њу. Они продају само себе и своја кокошја срца и могу се додвориват коме им драго, али Црну Гору продат не могу, нити је ико може купит и носит као прђију! И опет велим и поручујем: не тражите истину о себи ни у гуслању хвалиша ни у опадањима ругача. Јер и они сами — ругач и хвалиша — и они су дио наше истине. И таквих се у нас нађе, кад хоћемо загрепсти себе испод коже. Или ћемо се прехвалити — нема таквих људи под небом или ћемо се помокрит врх себе и своје прошлости, на задовољство одрода и разних чаршија и шкрабала и батинаша. . . сви ће они гракнути:

доста је те хвале црногорске, пресмрдјеше. Па ће хвалиша да се надме као паун од лажних заслуга и умишљене величине — има и он своју публику. А спрдач ће да порасте у хероја и генија, па ће да га збрину и подрже и масно плате они буржујски моћници и лажни напредњаци. . .

Предахну Матан. Опazi како су Цидо и Лакета сјели и окренули му леђа. Рашко усплахирено маше рукама, отјерује раднике да не слушају. А Матан никако да се заустави:

— И велим: још смо далеко од истине о себи, још нам ваља путовати преко ломиврата. Ми не пијемо црну кафу зато што је кафа, но зато што је црна. А истина је у борби, у револуцији, у преврату на новим темељима. Ето. . . Не, још нијесмо кадри да сагледамо себе. Мјерила нам — сад надувана величина, а сад ишчашеност и јадна наша кост, оглодана. Ђе јуначки сијева челик, ту се и рђа зачне. Презиремо лаж, презиремо је ријечима, а окрећемо леђа истини. Она је, људи моји, преобична, проста. Не трпи крупне, праскаве ријечи. . . ама, такве ријечи, ево, и мене сад притиснуше — изазван сам оном свађом, на сред улице, на калдрми прастарој. . . И опет бих рекао: истина нас своди на људе као што су и други, уз нешто своје, својско. А ми то не трпимо. Ми смо мимо и над — у свему, по злу и по чојству. Мимо и над. Такви и кад о себи зборимо. Највише неистине о нама изрекосмо ми сами. Гробари својих истина. Али, људи, другови, да се не заборави: борба ће бити гробар тих гробара. . . Ђе си, ће си сад, истино пролетерска, крвава истино што сажижеш труле мождине!

Послије подне Матан зачу тешке Рашкове кораке у ходнику и похита да га зовне. Он застаде на прагу — гледа младога рођака крвавим очима као да га не познаје.

— Зовеш ли мене? Шта хоћеш сад, у недоба?

— Хтио сам да проговоримо о Виши. Чуо си — у служби је, у загрљају неморала. . . скотски

је користе. Ослободи је, ти можеш. Нек иде у село или је к себи узми или. . .

— Шта Виша? Каква Виша? Не знам ја ни за какву Вишу! Мени је до части моје фирме. . . И даље руке од мене! Пуца ми глава, пуца начетворо — од твојих говора и пропаганде. Имам и црњих невоља. . . Мичите ми се с пута! Мичите се!

И окрену се од Матана и закорачи к степеницама. За њим жена и син, уплашени. Крену и Матан. На праг, па у ходник — спреман да помогне, ако затреба.

Домаћин се избезумио. Сат му испао из џепа, виси о ланцу, бије га по кољенима. Тешки, сребрни сат с гравираним поклопцем. И пред Матаном се отварао и куцао му уз ухо. Али, шта је то с Рашком? Глава му се објесила напријед, као да ће се бости с неким. Је ли разјарен — да тутњи и сатирире? Је ли погружен, притиснут кајањем?

Зграда се тресе од његове вике:

— Зар да се убије Аџо, мој добри Аџо са дна чаршије, Аџо несретњи. . . Све ћу запалит, просут, по темељу, не треба ми више ништа! . . . Аџо потегну, добри Аџо, кубуром па у чело — трас. . . А радих незломислено. Нијесам ја отимач, не! Нијесам крвожедник ничији, не дај боже! А сатријех Аџа, доброга дућанцију. Без њега ће чаршија бити као мртва. . . Аџо, Аџо, најприје ти отех продају соли, па превоз жита преко Чакора. . . бјеше ли тако? Па те оборих цијенама, јер ја велики мах имам, па ти забрави радњу, јадни мој Аџо. Све ти пописао и — на добош! Жалости, жалости! А виђи — знао сам, предосјећао сам да ћу те сатријет. И не зауставих се, да сам проклет, но напријед, удри, зграби, умножи! Нагна ме некаква зла сила, незајаз. Или је борба ко ће кога, па више нијесам онај првашњи, ни свој ни домаћи. . . ни пријатељски. Слуга демона! Рашко Брђовић, слуга демона! Дајте ми канту гаса и главњу да све саждим! Све је ово проклето — сатријех људе и фамилије. . . А знао сам, јадни мој Аџо, оцијенио сам кâ у амин да ћу те уништит и не рекох: стани,

Рашко, зауздај се, проклетниче, не ломи чоека, има и он душу, о скуту му виси онолико ђеце... Али не стадох, не обрнух очи к чоеку, да сам проклет, но узех превоз чакорски и со преотех и колонијал и оборих чоека с ногу! А ти, јадни Ацо, потегну цијев по сред чела — трас. И не дође, не пожали ми се, не рече ни једну ријеч, но си ме клео... јеси ли? Јеси ли ме проклињао и у камен затуцао, Ацо? И ако си! Нека си! Нијесам боље заслужио... Ђе ја она канта с гасом — све ћу у пламен, све у јангију, проклето...

Син и жена и два радника воде га уз степенице и готово уносе у собу. До Матана допире женин плач. А син, Коста, хоће силом да је изведе у ходник и тјеша је:

— Знаш га и сама. Он би сад, док га подушује манитлук, све спржио. Не збори он тек онако. Па нек се извуче и издими. Додај му боцу лозоваче. До грла ће се напит, па ће сјутра цијели дан да ћути и уздише, па ће се опет напит и спават као мртав, па ће прекосјутра да загалами на раднике: што се лијените, живље, свак на свој поса... И гониће по староме, као да ништа није било. И Аца ће заборавит. Хоће, није му ово првина. И годиће му глас по чаршији: поштен и душеван трговац овај Рашко, зато му и иде од руке и свако му вјерује — е, што ти је нашко поштење...

Тад Матан залупи врата. И сјети се Грујова махнитања оне пијане ноћи, уочи Белведера. Оти-мао се и пријетио да ће осветити мучење свога сина. Сјутрадан све то би дим и магла. Или се више ничег није сјећао. Или га већ превладале друге бриге и невоље, белведерске.

„Шта је ово с нама, Брђовићима? Откуд међу нама оволико помамника? Зар смо прескочили неки зглоб у времену, прескочили па се обрели међ два камена воденичка — онај од старине, те-мељан, рапав и крвав, и овај нови што нас одозго меље, отрован. Или из нас проговара некаква пра-крв, љута на ново вријеме, опора. Или... Колико је тих недоумица! Шта ћу пред њима, сад, данас?“

„Тодорка би да ме жали, а ја да се шалим.“

— Жари ли те, Брђо, тај огањ по ногама? Одвешћу те бабама — оне беру траве за опеклине.

— Ђе су твоји просци, Тодорка?

„Ђути, мудрана. Је ли ме чула? Опет ћу, само мало дубљи засијек.“

— Приступају ли просци или их одбијаш, Тодорка?

Она дахну као да никад више неће усркнути ваздух.

— Не спрдај се, ти, печени. Просци ми се каменили. Проси ме онај лед из планине. И рало и мотика. И брање раштана. И чокот ми просац. И огњиште домаће — трепавице да спржи. Ако ћеш вјеровати — Виши сам и сестра и брат и родитељ. Дому сам и домаћин и домаћица. Све. И слушкиња, ако се већ мора. И ђедове мртве послужујем и слушам. Мора се. Глас ђедова... Што ме гледаш тако чудно? Велим: глас ђедова испод таванских греда. И глас поцрнио, чађав. Али, иште мој послух. Поручују ђедови: у памет се, женска главо, ти си и мушки бранич овога дома. Угнем раменима. Ту нема — могу и не могу. Мора се. Све ја, једна и јадна. Тодорка. А можеш ме звати и Тодор. Нећеш много погријешит. Виша зна шта је — гра-на са женске стране. Она глуха за ђедове. Благо њој. А ја што ћу друго. Одзивам се и гробовима и Виши и веригама и наћвама и пазару и непраној кошуљи. Свему. Броја томе нема. Све ја, једна... А што ме тако гледаш? Не кукам, не жалим се. Ако ми је пало у дио, мушки ћу се понијет с овијем животом. Ето. И не дам да пане каљава капља на нашу кућу. То никад. Јер двије су руке. Лијева да везе и преде, а десна да барјачи, по мушки. И шта сам ја сад, Брђо, а? Шта сам?

— Оно за просце — опрости.

На Брђове опекотине по ногама приви баба-Круна облог од некакве масти и кашу од девет трава. И још их наброји, крезуба, све редом: брок-

вица, хајдучка трава, мајчина душица, бијели слез, нана, камилица, дивизма, одољен, брђанка.

— Колико ћеш ми пута, бако, привијати ту ботанику?

— Девет трава — девет дана.

Плану Брђо: неће чекати толико, није он лежоња, а крв је чиста, брђовићка, па ће и прије зацијелити.

И опет, издаље, она пјесма о Белведеру:

Двадесестог бјеше јуна,
кад крвава изби буна...

Ова га пјесма у стопу прати и дочекује. Узела маха, прострла се на далеко.

„А то није буна. Није права буна, господо ришћанска. Да је била буна, друкчије бисмо попричали с чизмашима и газдама. Да је била буна, еј, камо среће да је плануло из дубине, па да грунемо — нек одјекне ко смо и шта можемо... Није ли близу тај дан... да се не политичимо и да нас не затварају, празноруке...“

Лежи, жмури. Однекуд му се утну у свијест:

„Је ли тако било још од давнога доба — у људе ушло нешто од камена? Хитнеш га — кавжи се, рањава, убија. Не дираш ли га — остаје као што је вјековима био, само га кише и муње туку и крешу, и бубе кроз њега промиле и улегу се, то им дом, и травке му из груди проничу...“

Попиле баба-Круна и баба-Грана по шест ракија од дрењина — саме их бројиле — по шест дренги киселих, па се наоштриле и притегле шамије под грлом. Брђо забацио руке, положио главу на дланове, па ужива. Заборавио и болове и Шагу. К небу два низа бијелих зуба с оном једном шкрбином. Уздржава смијех, док баба-Круна шушкета:

— Испрошена сам, гробна вјереница.

Па се обје накуконосиле. Пијан вјетар у њима — љуља их и заноси. Двије црне сјенке спрам брда и неба.

— Ајде да се ђаволамо!

— Како ћемо?

— Лијепо ка најљепше — како нас ђаво учи.

— Почни ти, баба-Грана, репоња ти је близика, па ћеш знат како се с њиме збори.

— Јако је почет, но је мучно завршит — потегнеш ли за реп дренгу и ђавола, никад краја... никад краја.

— Ама, почни, заведи, кад си већ уста опоганила!

— И хоћу почет, па да ће ми се глава располутит. Поскуби ту вуну из ушију!

Кроз Брђове уши ниже се бескрајна бабја бројаница: А ће је ђаво, ће? Видиш ли га?... Ђаво чучи наврх греде... Ђаволица вуну преде, псећу вуну... Ђаво је жандар, рогушан. Репоња ђавојамни... И попову мантију обуче ђаво погани, анђели с нама, анђели и божји угодници... Ђаво иљадни, ками му у вилице, тамо њему... А шта чини ђаво, шта... Ђаво се ђаволи — ено га, утече у ђавољу рупу... Ђаволи се јашу, а нама не остаде — то ђавоље... Карађаво се звуку ђаволу под реп... А шта чини враг, шта?... Нема враголања, нема! Само ђаволање! Пјана си, па бркаш... Добро, де, да се ђаволамо, а за враголање — сјутра, има се кад... Ој ђаволе, окле ти је мајка?... Ђаволика работа. Све то ђавоље масло, нема нам спаса, ђаво се на ђавола наслонио... Сав се свијет ођаволио... Ко с ђаволом тикве сади... Ма какве тикве, ти си ћакнута, но реци лијепо: ко с ђаволом дренгу пије... Ђаво те замаштрао... Ни чашу не попих без ђавола... А коме ђаво намигује, коме?... То ђаво црни попио, што ћу више у чашу погледат, све ми се врти, ђавоље коло... Ђаворена бабо, ђаво ти из ока вири... То теби и ђаволу... Ђаво те замаштрао... Ђаволико, ђаволико!... Ти ћеш ме надђаволит данас, ђаволе ђавољи... Све по ђаволу, све ће ђаво ђаволисати!... И ти ћеш се прођаволит, под старе дане... И онај што лежи, Брђо, и њега ђаволи опекоше и косу му смуднуше... Ђавоља траго, ено се свуђ око нас ђаволи

штене, ђаволи се штене, и сву ће земљу... Све је ђавоље масло, нема нам спасенија... Дај још дренге — ђавола да напојим!... Ђаво ти га попио, нећеш ни капљице, но ђаволу по вечери... Ђаволане, рогушане, знаш ли још какве ђаволије?... Све оде по ђаволу, све по ђаволу, анђели с нама — и град је ђаво и она звијезда што од камена хоће погачу, хоће да пече... Ђаво нас ђаволу додаје, а ко ће надђаволит ђавола... Триста га ђавола шестанскијех!... Крстом га удри и ћерај, крстом по ђавољем рогу!... Ђаво не оре и не копа... Ђаво из воде, ђаво из воде потопне, а бог њега громом, громом из шаке божје... А кога ђаво учи, кога?... Ђавољи присмрдак, ђаволом се задојио... Ајде ти ђаволу у сватове, ај у сватовске ђаволе!... Иди, ђаволе, паси бијеле кобиле, па ћеш зло проћи, биће ти кâ и нама... Благо ђаволу, благо си га ђаволу — кости га не боле, зуби му не испадају... Благо ђаволу, он се смрти не боји, не проси га зла костурача... Ни бога се не плаши, ђаво криворепи, син сатанаилов... Ђаво ђаволу суди, и већ правде није ниђе, ни под каменом... Ђаво нечастиви, анђели с нама... Премножисмо с ђаволима, но стави камен под језик, камен бијели под језик, да те језеро не повуче...

Насмија се Брђо:

— Ђаво не оре и не копа, но бабе опија и по Црној Гори камење и буне сије!

Још ошамућен од оног дивљања и жалопојке за Аџом, Рашко затури капу к потиљку. Чеше и таре велико, вазда ознојено чело. Ђути, оклијева. Прижмурне једним оком, а оним другим као да нишани у Матаново чело.

— Нешто бих те питао, рођаче.

— На биљези сам.

— Одавно знам да си комунист. Нијесам ни помишљао колико си опасан, док не чух како збориш, доље, пред кућом.

— Опасан? Немило ми звучи та ријеч.

— Шта ви хоћете од мене, од свега народа?

Матан га пажљиво погледа. Шта сад смјера? Је ли оран за свађу или само опипава?

— Кад ме питаш, право ћу ти казати, рођаче... Комунизам? Па, овако: да орао и кокошка зобљу пшеницу с мојега длана.

— Нека, Матане, не спрдај се! Лијепо те питам, а рад бих да знам почисто: ако се почем дочепати власти — а од тога нас закрили, боже — бисте ли ми одузели ово што стекох?

— Бисмо. И то првога дана.

Рашко се натмури.

— А велиш да нијесте опасни. И још те раним у својој кући и држим те кâ своје дијете.

— То цијеним. Но, има нешто много дубље. Опасно је ово садашње стање — испод нас је пехина пуна барута.

— Узели бисте, дакле? И ја остао го као прст?

— И ти си досад од некога узимао. Свануће дан враћања.

— С каквим правом, еј? То је моја мука и течевина! Не лијених се — цијелог вијека слагах пару на пару!

— С туђе грбаче и туђих дланова. Ено, доље су радници — не виде бијела дана. За кога они то раде?

— Ти си посве обеспаметио! Зар тако да збориш под мојим кровом? Примих те као рођака — по дужности и од свега срца.

— За то захваљујем.

— Као рођака те примих и као гоњеника. Слушај, од старине је овако: гоњеника прихвати и заклони, а гониоца утјеши, ако се икако може. Јер се не зна ко је од њих већи несрећник. То је тако. Утврђено од памтивијека. Исто је и с имањем. На селу и у вароши. Утемељено. Светиња. У то се не дира.

— Много је светиња, мој рођаче, које почивају на неправди. Огласи своју кесу за неприкосновену, огласи радњу за олтар, а магазу за цркву, па мирно пиј крв оних јадника доље...

— Шта збориш, безумниче! Зар би ти да ме разуриш? Зар би ти, с твојом дружином. . . Не можемо обојица под истим кровом, не!

— И нећемо! Одлазим сам, прије но што ме отјераш. Спремио сам своје ствари и — наше се очи не гледале!

„Тек се отарасих Рашка, опаке газдурине — друго чудо. Ево, пламти небо изнад брда. Јурим навише са сељацима. Црвени одбљесци. Час као зраци, па жарка платна, блиједа при крајевима. Срце ми туче под грлом. Сељани нагађају, све преко моје главе: слуги ли рату, или ће зло, пропаст, Матане? Мисле: студент, зна нешто више. Брага. Гори ли неки град, па исијава пламење до неба? Кад бисмо стигли до онога краставог врха — одозго се види даље. Ричу говеда. Пси цвиле. Однекуд плач. Општи немир. Црвено небо, паклено. Сјевероисток. Ама, гори ли далеки град? Или нам се ноћ руга. Или — што веле сељани — знамење неко? Еј, Матане, зар ћеш и у то повјеровати?“

Из торбе Брђо извади дебелу свеску у кожи, чађаву и на угловима одрту. Загледа је, отвара и затвара, вршцима прстију опипава корице. И чита погдјешто — с почетка, па на прескок. Све му то познато — читао је раније. Сад се колеба: како би било да и он запише понешто из својега времена и својих доживљаја? Зар је ово данашње мање вриједно? Али, није лако ухватити везу с минулим. Нешто је при записивању испуштено. И то није мало, већ читава покољења.

При корицама остављене и неке картуљине, ужутјеле и неједнаке, с линијама и без линија.

„По њима, по њима записуј, па ће се послѣје виђети: ако ишта буде ваљало, унеси у свеску, ако ли не. . . Па добро. Ево да покушамо:

И ја сам Брђо као онај првашњи. Биљежим се као Брђо Миљанов. Читам раније записано. Осјећам ту и себе. Учини ми се: исти сам Брђо,

онај бивши. Кости му под плочом, а његова крв тутњи кроз мене. Чија крв? Зар моја? Зар његова?

Тако. Пиши кратке реченице. И учитељ негда збораше: ђецо, што краће, што краће реченице, двије-три ријечи па — тачка, јербо и мало дијете, кад почне ходат, чини малешне кораке, овако. . . И учитељ замрда кажипрстом и великим. И још збораше: мали кораци, то су они први и прави, а реченица да ти је као љешник — малена, обла, језгровита. Тако збораше. . . Не доколичи, Брђо, записуј:

А Маглич? Гледам га сад, нашу стару стојбину. Огранак Комова. И ту историја ломила зубе. О планину, о људе. Тукло се и крвило. А планина, видиш, чиста. И воде бистре. Сливају се у Тару. То им сточиште и матица. И све наоколо спокојно, рекло би се. Цвијеће, траве, бујање. Патања закопана под љепотом.

Не ваља хитат са биљежењем. Морам се најприје, прибрати, одмјерити себе спрам ових планина и људи.

Чудно име — Маглич. Сигурно се с јесени магле узмотају. Плав и зеленкаст дан. А планину ипак не видим како ваља. Одавде, из низине. Ни врх. Само ове ниже падине. Горовите. Не да се планина ниском оку. Требало би да се издаљим уз друго брдо, спрам Маглича. Да се измакнем повисоко. Па да се људски погледамо и упознамо. Маглич и ја. Али, сад ми ваља хитати. Још мало уз ријеку, уз нашу стару Тару, па ћемо послѣје виђет и записат ако буде ишта значајно. Онај ноћни пламен на небу би и мину. Ништа.

А ево како бива са мнош, овђе, при Магличу.

Први пут сам међ оваквим горама. Све ми ново. Камена готово и нема. Скрио се некуд дубоко. Траве, лист, гора, извори. Ако извири који камен, самац, чини се као да је придављен гором или као туђинац, дошљак — мој брат, на прилику. Истина, горе високо, ће су врхови Комова — то сам издаље видео — тамо се засиви голи камен,

мој знанац. Он би да је ближе небу, годе му висина и голотиња. Не трпи над собом земљу ни блатне сплаке, а рекао бих — ни ђетиње мокрење.

Ова планина — за мене невиђена љепота.

А тек ђевојка. Нек се Шага не љути на мене, што овако, изнова, у себи видим то чудо од ђевојке. Чудо, одиста. Ни снијевао нијесам да може бити такве женске красоте. Ни описат је себи не умијем. Кад склопим очи, искрсне њен лик.

Бану пред мене као срна. Баш тако. И дивљач ме на исти начин изненади. Али она је нешто друго — питома дивљина.

Појави се на пропланку. Застаде, и она изненађена што ме види. Не знам ко коме бијаше чуднији.

Најприје угледах очи. Два мека, топла ока, ни црна ни смеђа, већ некако, некако... ђаво га знао... нека тамна, искричава дубина. Не усуђујем се да кажем да су то зјенице. Ни да се у њима одсликава моја главурда и овај дан и варнице росе с лишћа. И варнице нечега још... Тек, преко њих се, за трен, спустише тешке, гарне трепавице. По челу паде сјенка косе. Или сјенка времена које надире. И зачудо: у једном трену не мислих на љубав, на ову женску красоту, већ на костур, на смрт, на сухо стабло. Откуд ми та бијела слутња? Отргох се. Протријех очи да смакнем ону злу мријену... Та сјенка њене косе — то је само један прамен што га је грана закачила и оставила да се вијуга над челом. И пустих очи к томе лицу. Узано, лијепо срезано. Других ријечи о томе немам. Усне мале, набубриле, пркосне. И ноздрве уздохтале и румен се просула по образима. Танка, бијела рука покрену се да склони онај прамен. И виђех надланицу, огребену трном, с двије ситне, тек сасушене капи крви. Од те је крви и румен на образима.

И само гледам то лице, гледам, а уједно — видим је сву, узрасну, танковијасту, мало скупљених рамена да груди не јуре лудо напријед, к мушким очима.

Морам признати — збуних се као ђечарац. Помислих: да је упитам за пут — како се иде даље, којом стазом према извору ове рјечице. Или — нијесам из овога краја, које је ово дрво, овај цвијет или травка. Тако да питам. И да кажем: ја, искрај језера, из камењара, из друкчије питомине — смокве, шипци, кошћеле...

И опазих и жмарци помиљеше уз мене — бијех искренуо главу да ми не спази опаљену страну лица. Не мора она знати да сам ја тај Брђо печени. А она — још не могу да се отријезним — је ли одиста таква дивотница или ми се причинила љепшом због овог мјеста, планине, долине, због ове горе лиснате, тешке.

Но, она врашки вирну испод трепавица. Крећу раменом, искоси се — као да јој тијесно на пропланку. И хитро мину покрај мене, који не прослових.

Не би ми помогле ни све оне бабје чини и оно ђаволање. Јер ће је стан ђавољи, ако не у љепоти.

У исти мах шума прими, обгрли ђевојку. Црвена марама, јесте, још је видим, црвена марама и плетенице низ леђа.

Гледах за њом и пошто је нестале. Ноге се укопале у траву, утрнуле. Куд бих сад, одиста? Знам једино да ми ваља ићи уз ток рјечице — према њеном врелу. Тако ми рекоше. Јер то је и врело Таре. И потом навише, према Магличу. Тако рекоше. Али, нашто ми сад и путања и врело? Ако је она ђевојка пошла на сабор, мали сабор онамо на чистини, зашто не бих и ја... Чекај, не брзај. Ама, Брђо, брате, не брзам ја стога што ми се тако хоће. Но бих за њом, иако трагова нема. Ето ти сад. Хтио сам, додуше, да избјегнем и сабор и сусрет с онолико катунара. А сад, ако је и она тамо, ако је она...

Црвена марама, сјећам се, спала с косе, увукла се једним крајем међ плетенице, па виси низ плећа.

Можда је ту, недалеко, била с мушким, па их ја поплашио?

Ужаснух се. И корак сâм поведе ме у густиш из којег је искочила. Тамо стаза, прикривена, зна-на само мјештанима — ја је не бих ни опазио.

Наиђем ли на неког, можда се ваља тући. То ме чека на сваком кораку. Неће ми бити првина. Само судари, судари.

Зађох дубље, послушнух, осмотрих десно и лијево. Суварком ударих по грани. Никога. И криво ми наједном: како сам могао и помислити да би она, ту, с неким од мушких. Њене очи нијесу казивале ништа о страсти. Очи су биле чисте. Како сам могао оно и помислити, да сам проклет. Шта ли би на све ово рекла моја Шага?

Братих се на пропланак.

Пођох куд нијесам смјерао. И домишљам се успут: чија ли је, ипак, она дивотница? Је ли вјерена? Какав ли момак спрам ње... Не лудуј, корим себе. Она припада само планини. Истина, колико досад знам: све што је добро и лијепо, то је посвојено — туђе, купљено, отето. У мени стога одавно бујала мржња. Понекад се питах: да ли и завист?

Не — дође ми да викнем, нек чује планина — није завист! Један ми живот, једно име и вид. Ни оком ни жељом не срљам у туђе.

Овђе, при огранцима Комова, при нашем старом Магличу, као да нема себичне, упрљане својине. Не може је бити. Ове узане, чисте ливаде, узнесенe шуме, воде, извори — све то као недирнуто. Ту влада природа сама, лично. Ништа те не сјећа на уграбљену, ограђену својину. Не питам се: чије ово, чије оно. Па и ђевојка у овој долини слободе — ничија није она. Слободна је. Мора таква бити. Онако зорна, кротка и дивља, огребене надланице. Кад залази у шуму, не усуђујеш се да одвајаш њену косу од лишћа и њен стас од стабала. Ничија није она, та ђевојка. И моја је била, закратко — у власти мојих очију. Застала је — дала се оку и није се дала. Тако то овђе бива. И пошла је даље, као што горски лахор мине кроз ово грање. И подухвати ме језа — тако те окрзну

само љепота и сјенка смрти. Останеш сам, безглаво опијен. И како да бираш слиједећу своју стазу?

И опет корим себе: сјети се своје Шаге, Брђовићу.

Отуд-одовуд, обретох се на сабору. Можда је то прекрупна ријеч за овај невелик скуп. Нешто народа из два-три катуна. Млађарије понајвише. Старији посиједали по страни. Старци огњилом о кремен, хватају варнице у труд, пуше, причају. Дјеца трче околу. Ено, нека се удаљила к жаревима — траже планинске јагоде.

Радије бих к њима. Али остајем овђе, као зачаран. Пребирам оком по народу нећу ли опазити ону ђевојку. То је моја јагода. Узалуд. Подоста је црвених марама, а ја не могу свакој прићи да пиљим у лице и очи. Надам се, ипак, да бих је познао и издаље. Та ме нада задржава да останем. Слутим — биће ту и она. Могла би ме прва спазити. Опет нешто чудне језе: ако на њу наиђем, можда је нећу ни препознати... можда је сад посве друкчија, обична, јер није огрнута горским просјајима и трепетом лишћа.

Као омамљен идем кроз народ. Правим се равнодушан. Сигурно сам им чудан — незнан и туђ.

Стога се зачудих, кад ме једна момчина запита — кога тражим. Рекох да ту никога не познајем. Пролазник сам, па ме занима њихов сабор и њихове игре.

Тад ме позваше да окушам с њима снагу и вјештину. Бацање камена с рамена. То их управо бјеше загријало. Нијесам могао да их одбијем. Није ми у природи да избјегавам изазове.

Узех камен, потежак, заобљен, већ земљав и зелен од траве. Онако уморан, а и гладан, бацих га доста далеко, а ипак мање од оне момчине. Па и од других, мршавијих.

Наговараше ме да опет покушам, али ја одустадох — не могу се с њима надметати. А још ако ме гледају оне очи с пропланка!

Момци наставише.

Стојим и посматрам. Сад ће бацати овај — танушан, а румен, црних вјећа. . . као да је брат оне ђевојке! Чиме је то налик на њу? Лицом? Ставом? Или ми то само изгледа — налазим искре њене младости. . . А момак? Зар ће и он бацити далеко тај тешки камен? Како то изводи? Ено, стане мало даље од биљеге за бацање, стане, руком поглади кошуљу од груба платна, одвагне камен на десној шаци, над раменом, погледа напријед, жмирне, издигне лијеву ногу, високо, још више, затегне се, тражећи неку необичну равнотежу у којој све трепти од сабирања снаге, од напетости, од вребања правог тренутка — као да треба преварити камен и даљину. Наједном се посагне трзајем унатраг и мало устрану — лакат с каменом готово до земље — и баци се напријед, жива жилава опруга, и хитне велику облудицу и она фијукне и чује се нечије: о-хааа!

Камен разрио земљу и траву. Подалеко. Рана на ливади. Одигнут бусен. Под њим црна, влажна земља. Рана. Момци се играју и надмећу, а на ливади — коријење траве к небу.

Рече неко близу мене:

— И ђевојке 'понијеше црвене мараме. Није мода — комуне се и оне. . . окрени, боже, на добро.

Дође ред да се скаче. Најприје с мјеста. Осматрам. Чудни скакачи.

Немаш рашта с њима — кажем себи — то су чобани, скорупани. Здравци и лакци. И гледај само како се врашки одбацују, трупачке. По један камен у свакој шаци, па с оне црте у трави ђипну, а камење при замаху одбаце унатраг и то као да их посуне даље. О камен се опру, рекао бих, од њега се отисну низ ледину. Не сметају им ни чакшире од црног, танко тканог сукна. И то им лако. А кошуље им се бијеле и рукави загрнути.

Не умијем то с камењем — промрмљам. Они се смијуље: зар у вас нема камења? И превише га има — велим — по њему скачемо и ноге ломимо, али нам оно не помаже да скочимо даље.

А кад почеше да скачу изатрке, не одољех.

Хајде — помислих — да им не одбијем сваку молбу. И можда ћу бити боље среће. Ред је да се и ја покажем.

И опет ми се чини — однекуд виркају к мени она два горска ока. Или и то измишљам само да бих себе подстакнуо: колико ти је год муке, Брђовићу, не лијени се, не штеди ноге.

Гледам скакаче како пролијећу поред мене. И мислим: који ли ће одвест дома ону дивотницу. . . такав неки чобанин. Или ће она ишчекиват студента или ће је уграбит каква жандарчина, пунокрвни пастув у гамашнама или каплар какав, шумар или финанс или блиједи писар из вароши, који љети дође овамо да се окријепи јардумом из копање или. . . њима очи порасту на сиротињску љепоту, није она скупа, а родбина ђевојачка срећна: узми га, сике, да си госпођа, да се не ломиш низ ове стрмопади. . .

Она наша Виша. . . шта ли је с њом? Страхујем и није чудно што страхујем. Јер, како је све кренуло низбрдо. . .

И опазим: најдаље скаче једно момче изобличене главе. Тјеме му широко, а лице к бради клинасто, црвено. Горњи дио чела — ако се то зове прикосје — наднесено, киша да не кваси обрве и трепавице, бјелкасте, крупнодлаке. Он узима залет, дуг залет и мало искошен. Врашки је брз. Трчи ситним корацама, бије петама, сабија земљу, а главу забаци као да је зауздан. Ено, размахује оштро широким шакама — весла кроз ваздух, рекло би се. И скаче, брате, страва да те подузме. Тако је удешено, видиш: природа му нагрди главу, али му подари јеленске ноге и усади у њега некакву жилаву надвољу, те може да се истакне, да у дружини буде неко и нешто.

Но, мораш га надскочити, Брђовићу. Мораш или — брука.

Можда ме и инат гони. Инат безразложан. Према момцима које не познајем. Инат просушен, затомљен дубоко. Инат ради ината. Или ме гони нешто, још нешто. . . Јер они не знају, али осјећам

ја, до крви наслућујем — ту је, над нама, Маглич, вис горовити, наша стара стојбина, одатле су Брђовићи кренули, заправо онај први Брђо, мој имењак, а у њему сви ми — до потоњег. И Маглич ме сад мотри и ишчекује шта ћу постигнути. И ко зна још које и чије очи испод оних марама, свакојаких.

Но, шта ли би казао Матан да ме сад види?

Ама, склони се, Матане, не бркај ми мисли — не сметај ми, кад сам већ кренуо да скочим.

Хајде, загнај се добро, печени! — као да чујем повике мени упућене. Можда их није ни било, него себе соколим.

По страни рже зекан. Спутане му предње ноге. Узалуд се трза и пропиње и тресе гривом.

Лаки вјетар ћарне, охлади ми чело. То ми прија. А ја још стојим, сабирам снагу или бирам прави тренутак. . . као оно момче с каменом — преварити ноге и даљину. . . Гледам ону црту у трави, означену с два бјелутка из ријеке.

Сад или никад.

Полетим. Чини ми се: и планина и они момци, нанизани с једне и друге стране, и она чистина за мене остављена, све је уздржало дах и само ми општри ваздух стриже око ушију.

Одвојих се од траве. Не смијем ни погледати испред себе — ту никаква циља не смије бити, јер мој је скок с ону страну свега, при Магличу, Брђов скок, или свих нас, Брђовића. Губе се из вида сви други скакачи.

Као да сам зауставио снце. Напрегнута свака жилица и тетива. Летим. Колико?

Пете разрију смекшано тле. Траву. Падам преко својег доскока, напријед. Не осврћем се. Не гледам биљегу од својих пета. Само чујем сгорени повик, као из једног грла. И по томе знам — скочио сам мушки, надскочио све њих.

Не мислим о побједи, не сјећам се оног момка с клинастом главом. Нијесам ни жудио да баш њега побиједим. Ни њега ни остале на овом сабору. Но, само да побиједим и да себи нешто дока-

жем. Да себе надскочим. И — да се не застиди стара наша стојбина. Маглич. Брђо. Брђовићи.

И опет језа. . . Сањао сам, прије неколико година, сањао сам овај скок. Исти. На истом овом мјесту. Видио букве и гору четинарску горе, више. Видио у сну. Нијесам тад знао да су то ове букве, да је то ово мјесто, при Магличу. . . Скок у сну. Мој скок? Или скок оног првог или ко зна којег Брђа? Њихов скок у мојем сну! . . . Шта ме то протони — такве мисли, завремене. . .

Отех се сјећању на сан. Жао ми оног момка пораженог. Ено, скрајну се, сједе на траву. Избочено чело међ кољенима.

Хтједох да му приђем, да га тјешим. Но, опколише ме остали. Пљуште питања: ко сам, одакле, чеговић. Спрва ћутим. И осјетим: није лијепо не одазвати се на људску ријеч. Казујем шкрто: из далека сам, од језера скадарскога. И шта још? Рекох: наумио сам преко Чакора. Годи ми ипак што остајем тако загонетан. Тад се сјетих: добро чиним; ако ми се не зна име, ни полицији неће доћи до ушију да сам туда минуо.

Ето, још мало па бих и себе увјерио да сам крупна звјерка — кријем трагове и своје име.

Изнад саборне заравни проносе некога. Носила — двије окресане стабљике. Човјек утегнут шареним појасевима. Стрше брци и врхови опанака. Доглас одозго: притисло га дрво, ни јао мајко. А сјекао, рекоше, за тор у катуњу.

Малоприје сину ми у глави: смрт под љепотом закопана. У томе је превара, и по свијету и овђе, при Магличу, и уз ону ђевојку. Обмана нашега потуцања. Пред оком љепота, у крви — бол. И кад није патње, кад си за трен спокојан, и тада је у крви сјећање на њу, на сломљене кости, на ране и смрт. У нама само бијело и црвено — замамне боје су окол, разасуте, сведене у дугу испод које нико није протрчао. . . Па ни ти, рекох себи, ни ти, залудни мудријашу!

Сабор се сâм од себе растури. Прије времена — због оних носила. Искрадох се. Неочекивано и

певиђено, удаљих се као што сам међу њих уско-
чио. Заборавише ме при ономе на носилима. Обноћ
ће се сјетити, крај огњева, кад се мисли врате
сабору.

Притајих се у гори. По гласовима разабирам
како се раздвајају и групно крећу својим кату-
нима.

Ближи се ноћ. Једва примјећујем своје руке.
Ето праве таме. Притисне те наједном, прохлад-
на, планинска.

Прибијам се уз стабло букве. Никад тако сам.
И у глави ми празно — ни сјећање неко да до-
зовем.

Гласови. Као да мене траже. Присјетили се
у први мрак. Позивају ме к себи. Дође ми да се
насмием. Не знају ми имена, па вичу: Е-хеј, ти!
Момче, е-хеј, ће си тооо?

Нећу се одазвати. Боље је да се прићутим. Не
иде ми се у њихов катун. Нипошто. Гладан сам,
па нека. У торби ми само грумен суха сира. Све-
једно. Лакше ми је овако. И сигурније. Не морам
се никоме исповиједати — ко сам, шта овуда тра-
жим, што се кријем и од кога, како сам се овуда
запутио к Чакору, кад је прави пут низ Тару, па
уз Дрцку, па преко Трешњевица. . . Све би они, уз
огањ, натенане, испитали.

Сам. При Магличу. А он, под звијездама, без
мјесеца, некако претаман, невидан. Тек га слутиш
горе, у његовој висини. Планина, притиснута теш-
ком, лиснатом гором. И огњеви. Сама их тмина
изњедри. Катунски пси гласкају се једни други-
ма. Ланац лавеза опасује планину. Дозиви. При-
тишано хујање. Ослушкујем, задржана даха. Вје-
тар или брзоток у долини? Или обоје уједно?

Једва разабирам старачко појање уз гусле.
Појање најприје отегнуто, као да оклијева или се
тек прибира за јачи занос. Па казује како вила
зове вилу и пита је — је ли ходила на Ком, на
планину. . .

Јеси л' пила воде с Маргарите,
јеси л' брала с Љубана јаблана?

Ето, тај Ком, та планинчина што се виси над
овим горама — тај наш прадомаћин двоврхи, ћуд-
љиви заштитник, свједок давнина, ноћас и не хаје
за повратак једног Брђовића. Мирује он под зви-
јездама, куња, а у исти мах бруси ведрином своје
оштрокамне врхове и чека јутро. Или не чека.
Шта је за њега једно свитање. Он памти и кљу-
чања под собом и ледене окове. Он памти, чини
ми се, и оно што ће бити. Памти унапријед. Јер то
што ће бити можда му је већ знано, можда је већ
било. А ми, кратконоги Брђовићи и други „ићи“,
клипшемо к ономе што се већ збило. Увиремо у
ријеку која је давно и давно усахнула.

Нека, Брђо, соколе, не умуј тако наопачке.
Срећом, нико те не чује и не може опипат дамаре
твојих мисли. Јер би ти се смијао свако паметан.
Би, ја ти јемац. И не залуђуј пространу планин-
ску ноћ. Слушај шта се пјева у ономе даљем ка-
туну, чије огњеви не видиш. Али, ти се огњеви
чују. Они пјевају. Слушај и радуј се — поје се
понешто и о теби. И ова планина, ноћас, разјекује
белведерску пјесму:

Двадесестог бјеше јуна,
кад крвава изби буна
на Белведер крај Цетиња. . .

И овђе иста пјесма, овђе, жалобна и пркосна.
Па, што се ја трсим и тјерам инат с Партијом? Ко
сам и шта сам, овако усамљен и пуст? А видиш
— њена рука свуд сеже. До комских жила. Мрежа
младих људи. Лудо храбрих. Ето, пјевају, а ја
сакрих име пред њима. Нијесам знао шта им под
челом бљеска. Али, ево, и кроз њих тече та иста
повезана, уплетена сила — свуд исти водоток.
Кроз њих тече, њих прима, а мене неће. Обилази
ме. Неће ме оваквог — инацију, кријумчара. И
још ми понешто замјера. Она и Матан који ме зна
у длаку. Замјерају они мени, а онда ја — њима
уз нос. И једном, кад бијех жестоко љут, одрезах
Матану: војска људи, повезаних, одгурнуће јед-
нога чим осјети да им је сувишан или да је мало
застранио, јер политика срца нема — поједе зрна,

баџи огроздак. Тадер он сикну на мене кâ змија: ти у све сумњаш, ти би све да оцрниш, а нема племенитијега покрета од нашег. . . Па, и нека је племенит, мислим, нека су у њему све анђелске добротe, могу ја и без њега. Што да се натурам. Што да се понижавам пред неким ко није бољи од мене. Могу се борит и овако. Борит се за исто. Имам дружине. И-хај, колико је народа. И још понеко је мени налик. Или нам судбине сличне. И још помишљах: ни стари Црногорци, жанаго, нијесу знали ни за какве партије и ћелије, па су војевали да не може боље, и каже се — кâ они. Тако помишљах. А тек сад видим јасно — укриво ми рало оре и плитка ми бразда, плитка. И шта ли ниче иза мене? Узалуд размахујем и сијем. Из самотне руке ни сјеме ни урања дубље, ни сјеме, ја ти јемац.

И попнем се на букву да преспавам.

Јадан, претучен сан.

Изјутра укочен, боле ме кости. Једва се разгибавам.

Још мало, па ћу живјети као звијер — по дрвећу.

Чим зађох међу борове, пожељех да сам на чистини. Из ових омара не види се небо. Ни околина. Само стабла, смолава, рапава. И простирка иглица. И гране, укрштене, сплетене и — једна над другом, све увис. Ни зраке сунца. Мека, влажна хладовина. Корак нечујан. Клизав. Навише, уз Маглич.

Голет. Нешто трулих пањева. Скелет бескореле.

Неко тамо сједи. На пању, мени леђима окренут. У црном сукну. Испод капе к врату се узвила неуредна сједина. Крај ногу бијело иверје. С једне стране главе стрши најут брк. С времена на вријеме колуту плавкастих димова. Одмахује главом.

С киме то разговара?

Ослоним се леђима о стабло.

Онај самотњак наставља:

— . . . Зборим ја њему, тамо њему — не потежи ме за рукав, зборим. Луч је из наше горе, из наше, еј. Није краден. Није уграбљен. А он се избечио на мене, па се избечио, боже драги, ка да се неко боји његове капе. Ђе ти је, вели, дозвола за луч? Насмијем се овијем образом и брцима, те ми од оца осташе. Насмијем се, ето толико. Дозвола? Јеси ли крштен створ, чоче? Ово је наша планина од како је траг наш настануо. И она би то рекла, кад би ти разумио њен збор. Но не разумијеш ни колико теле у шарена врата. Он се загна пут мене, загна се. А и ја не буди лијен. Јесам стар, али нијесам пануо ни пред чијом силом. Скочим, па њега за грло, скочим. А но како. Нема страха ђе је чојка, не, нема. Добри људи унијеше своје руке и главе помеђу нас, људи. Развадише. Вазда их хвала. Ја сам потље рекâ ђе треба да се то извиди, ја. Јер, овако стоји: ако сам крив, ова ми гора очи притиснула, ето тако. Ја ти друкше не умијем, па да ђе ми табане жарит, не умијем, не. И мним нешто: откуд му помисâ на дозволу, пас му мајку гонио, тамо њему, мним. . . Ја, ма, да сам друг овој гори, камо среће. Она од грома гине и од старости. . . и од погане, плаћене сјекире. . . и црв јој крати вијек стогодњи, црв. . . Мучно, премучно. И ко ђе ово пребољет, ко? Тја. . . Ако сам крив, ево сиједи ђе сам најтањи. . . Ко ли ђе овновима савијат рогове, виторози да су, ко? Јер, ако ћемо по души, и крива рука боља је но крив наум. . . Дозвола! Смијешно. Чујете ли, браћо, борови, шта се од мене иште — дозвола! А ја само пала дрва цијепам. Ви, браћо борови, вршњаци, то најбоље знате и видите. Ајде, нека иједан од вас рекне: начех ли здраво стабло, начех ли, а? Ви да сте свједоци. Е, ако нађем што сњеголомно — ту смо. Исцијепај за луч — то прекада паломе дрвету. Вама је то познато, браћо и вршњаци. Ви да свједочите ђе затреба, ви, звјездоврхи. Јер увиђех да и ви имате душу. И ви болујете и не радујете се старости. Ма и ја, ево, временит веома. И све ми се чини: гора ме трпи, а земља ме

неће. Еј, од вас може бити луч и мирисак и мало пламена. А ја? Да ми је, кукавцу, да барем сјенка моја остане пошто минем. Барем сјенка. Па да неко рекне: ено, прође од Миња нешто, но ми се погурио и ојадио Мињо, да ли му зима од росе, зима. Макар сјен да сам, слијеп и без гласа, сјен, само нек нешто моје краче над травом, над листом — смолу да мирисне и ђекад да се прошета оном дерином Међукомља, тамо, брате, Кому у рашље, сјен. . .

Искосих корак да му приђем са стране. Јер није лијепо добарданит човјеку с леђа.

Живахан старац. Одмах се усправи и пружи шаку за руковање. Онизак, широка лица. Чађава, двонедјељна брада.

Посади ме спрам себе, на пало стабло.

— Имаш ли дувана, образа ти?

— Не.

Рекох то одсјечно и одмахнух главом. И покајаш се. Шта ми би да слажем старину? Имам нешто листова оног скадарског дувана. Носим рођацима, тамо преко Чакора — колико да удахну мирис. Али, речено је и нема се куд.

Мињо ме погледа сумњичаво:

— Немаш? А заклео бих се — из њедара ти мирише дуван. Те лијеп.

— Чини ти се, стари. Имао сам па раздао.

И Мињо, непитан, као да наставља оно казивање:

— Гора и вода и она модрина и облак и вјетар и она зрака небеска — све то има некакав зговор, а људи га немају, не. И неће га имат. А погледни око себе: по планини — слога. Лијепа, братска слога. Оно, јесте, деси се — побију се вјетрови и гране и грмљава загуди. Па се чини — поклаше се, погрдише и остаће само празна јека. А оно — не. Потуку се, па се и сложе и милују се и поји једно друго, сложе се. А вријеме, док тренеш — модро, док опет тренеш — црна кабаница, вријеме. . . И шта је наше, шта је? Да се мучимо и премучамо и да се ками надамо бољитку

за ђецу наше ђеце, за ђецу. Ако они комунци што не подобре, пропаде се. А ми стари бисмо и прођосмо, ето тако. . . Рекох — ми, а ти си, богме, још од јакијех. Да нијеси и ти комунац, а?

— Па, знаш како је. . .

Старац нагло трже раменима:

— Ако немаш у мене вјере, не збори са мном, не збори!

— Имам. Вјерујем ти, старино.

— Па?

— Тако. Не мора се све знат. Ни ја тебе не питам.

— А-ха, тако. Нека ти га.

И опет ми криво. И жестим се. Не може се овако задовијек — и јесам и нијесам. Старац може мислити да јесам, али тајим од њега. А ја, ја знам да нијесам. Макар дубио на глави, не хтједоше ме убиљежит. Матан с дружином. И сад — како да то објашњавам старцу и другима. Питају и цијене ме према томе. Ако јесам, значило би да у мени расте нешто вриједно. Ако нијесам, шарено ми се пише или сам чак и штетан у нечем. Питају и тако оцјењују. А ја нећу варат ни себе ни тебе, старче. Рекнем ли — јесам, није чиста лаж. Али је њена сестра. . . Па, Брђовићу, стегни зубе и — чекај, чекај.

— На мене вичу због тријески луча. А они, ђаво га комски знао за кога. . . они сатријеше гору. Да само видиш она пуста сјечишта — срубљено све до црне земље, срубљено. И веле: за стране кумпаније, за Инглеze. Откуд за Инглеze у ове наше мрчаве, за јаде, откуд? А работало се и зими. Пуца дрво и камен. Заледе се возници. Радницима прсти отпадају, радницима. А трупци лете низ вознике — хај, хај, све до у Тару, лете. Ледом, онијем цклом, низ Маглич, хаај, до у ријеку. Тамо трупац забодје њушку и ћути, чека да га гурну низ воду. Ето. . . И тако, они, власт, вичу на мене због тријески луча. Чекају ме при уласку у варош, а ја њих чикам овђе, уз Маглич. А све нешто мислим: не би они смјели мене ни попривијеко погледат

да имам доста родбине и братственика. Но, опазили да немам заплећа, па ме гоне, опазили. Сâм чоек — крта грана. Свако би да му се побура у брк. Ама, не да се Мињо, не да се. Ови борови што их видиш — то ми братственици. С њима сам јак, еј, с њима. . .

Устанем, протегнем ноге, па опет на трупац. Налактим се, прихватим за чело. Поболијева ми глава.

А старац се нашироко распричао. Нешто о комским вилама и здухачима. И о сватовском гробљу. . . срели се сватови, вели, сватови с двије невјесте, па се не хтјели једни другима склонит с пута, но се поубијали а невјесте скочиле у бестрв. . . сватовско гробље, ето.

Причао би он, причао у недоглед. Али, ја бих да га вратим на траг, на наш траг далеки. И припитам бојажљиво, јер због нечег страхујем од сваког одговора: је ли шта чуо о некој давњој породици, о човјеку, родом одавде, с Маглича, Брђо се звао, а биће отад скоро сто година.

Старац се поплашено трже, устаде. Усхода се око мене. Опет на своје сједиште. Рамена опуштена, руке међ кољенима. Као уловљен, притиснут празнином из које нема излаза. Онда се усколеба — лице к врховима борова, забацује капу, мига сивим очима.

— Остаде у нас прича о некаквој раскућеној фамилији, прича. Слушај ме пажљиво, момче. . . Прича. Поклаше се између себе, те један, веле, утече некуд, ка да у маглу потону, а остале докрајчише Турци. . . Остаде ли које дијете или не, прича не казује, остаде ли. . . То би кад је веља војска долазила, зла војска с краја закршћена свијета, с краја. . . А за ту несрећну фамилију — јеси ли што начуо о томе, образа ти? Или је у какве књиге записано, а? Сад се о свачему пише, о свачему. . . На моју памет, та фамилија, Хајковићи, остави само мутни спомен. Истражили се или. . . ма нека, они су своје пребринули, но ми шта ћемо, ми. . .

На трагу сам, дакле — помислих — али пра-вога трага канда више и нема. Чак се и то изгубило.

Немило ми — Мињо ме гледа напрегнуто, као да би нешто да препозна на мени. Потом нагло бјежи погледом к својим опанцима. Маши се ножа и поче да дјеље тријеску. А ријечи му, рекао бих, теку некуд наниже, као и све воде, к Тари:

— Ми смо два несрећника, видим, два несрећника. . . Ако је неко претекâ од Хајковића који су овђе остали. . . ако је неко, велим, претекâ, може бит да сам ја од те лозе. . .

Протрнух. Из њега као да проговара незнана даљина. . . ево, недокучива и њему и мени.

— Од те лозе, велим, од те лозе. Јер се моја не зна. Загубила се. Мутно било. Покољ — војска агарјанска, нож и пламен, војска. Ништа поуздано. Ни ово што смо нас двојица овђе — ја на пању, ни на трупцу. Може ли бит да смо нас двојица некад давно овђе сјећели? Или двојица нама налик, а? Двојица. . . па се сад сјећамо или смо побркали вријеме. . . или је оно, вријеме, побркало нас, сиње кукавце, побркало. . .

Ледну ми се испод груди — и ја нешто слично помислих синоћ. Чудо. Овђе као да се мијешају токови времена. Рекло би се — исто је јуче и сад и унапријед, ко зна докле. . . Или су наша тијела само омамљена корита, а кроз њих тече она иста предачка крв. . . да понављам као Мињо — она иста, она иста.

А ћутим. Шта да кажем, шта да питам? Што више разговора, то више збрке. А старац, мудар, нову причу расплиће:

— Шчепам главњв, па на ввка злорепога, шчепам. Он, пусник, уграбио најдебљв овгв, зна тај шта ваља, зубоња. Видим — не може је понијет, а да остави неће. Или му се, зар, заплели зуби у оно гвсто рчно. Па ја главњом к њему — свни, ргни, главњом в очи. Урликну он, ој жалости веље, урликну. И утече, једноок. И свуноћ драгу слушао сам његово арлаукање. Мучне ли ноћи.

И вук је створ божји, син природе. Син ове планине. Рођак мој. Хоће се и њему да живи и да ћеци понесе комадину меса, да живи. Ма, све то тако бива, отимамо — ја од планине и дивљине, вук од мене, ја од вука, ето тако. Па се још накотили и ови питоми вукови, двоноги, ови с капама шаренијем, порезници и дажбинари и шумари, ови с капама. . . .

Чујем га и не чујем. . . За вас свијет, ко смо ми, без коријена, ми Брђовићи, расути посвуд? Ко смо? Без коријена, велим, а гријешим. Коријен наш је ту — Маглич, с катунима око себе, а ипак самотан дневима и ноћима. Планина, пасиште, борови који падају од времена и невремена, те се луч цијепа. . . И онај сабор је ту. Камена с рамена. Скок. Исти у сну и на јави. Скок. . . А Брђо, онај први, одавде бјежао од братске пушке. . . Је ли Маглич прогутао, је ли затро све наше трагове. . . и прагове? Онај скок, јуче, из залета, пред онолико очију и лишћа, скок из сна, на истом мјесту. . . И ово около, што сад видим, и ово ми намах познато, однекуд, однекад, из прасјећања. Је ли то истина? Може ли бити истина или бесловјесно тумарам? Може ли бити. . . неки траг тамни у мени, пресађено, пренесено из давнине, необјашњиво? Или је. . . или моја раздражена машта тка и плете и свјетломрачи? Можда није пука машта. И онај старац слично булазни. Кренемо, кроз мрак, према некој истини, завременој, кренемо па устукнемо, стрављени. . .

— А ти, момче незнанче, не чуди се мени старинском, не чуди се. Велиш, дошâ си десном страном Таре. Није то тако, не. У нас, од старине, смјера се друкчије: окрени се уз водоток, па тадер реци шта је десно, а шта лијево. Извор ријеке није далеко — с њега пијемо и стоку појимо. А за увир наше очи не знају. И тако — лицем према извору, према мајци Тариној, а не ће је гробље ријекама. . . Виле-изворкиње, и тако, то су маштанија — не дам за то ни иверак луча. А извор — светиња. Тако и претке бројимо — од почетка, од изво-

ра. А шта је пред нама, куд течемо или јавимо кâ стока, знаће се, ако се није већ знало. . . То ти зборим данас ја, Мињо, зборим.

Чудна старца. Укива реченицу, притврђује. На крају — удар рапавог гласа.

Нијесам крочио далеко од њега. Пробијам родовску љуску као пиле из јајета. Провирио сам главом у свијет, провирио голуждрава врата, па се згрануо. . . пресигуран у себе, а несигуран, оптерећен — рекао би Матан — оним што давно бијаше. Ненаоружан новим колико би требало. . . Јесам ли одиста овај којег још жари образ од пожара с Каруча или. . . или бјесови предачки вичу из мене? Ђаволе, немој се са мном ђаволити — не тентај ме, не наводи на злу клизавицу. . . И сад, значи: ја живим јуче, Матан живи сјутра. А како да се учини нешто, оно право — данас да се живи и јучерашњим и сјутрашњим дахом, да се вријеме лијепо сложи у овој несрећној чапри. Није ли тако, није ли. . . ја сам жртва времена — оно давнашње зрње, већ скамењено, хоће да мељу садашњи млинови!

— Моја школа и мој занат — борове за луч цијепам. Ево, виђи како то радим. Може то бити и лијепа работа. Бор се напије сунчана сјаја — до у врх врха. Црвенкаста, густа смола до срчике — сам пламен. И мирис. Тамјан за горску цркву, тамјан. А ја здраво дрво не дирам, не, здраво дрво никад. Но вјетроломе и извале. То што лежи на земљи, што лежи. Разбиј у тријеске, па у снопић свежи и — ето. А пара капне, колико да се дуваном и да купим мрву соли и шаку брашна. Толико. Шаку брашна. Чоекку не треба много. Колико и браву — мало соли, мало хране. Ето тако. А за лелек, ако си ме питао. . .

— Нијесам. Нијесам те питао. Откуд?

Не могу више овако. Не могу уз њега. Је ли од наших старинаца, од Хајковића? И јесте и није. Чудак. По нечем налик мени. Можда ме таква старост чека. Чучи она иза ових стабала. Вреба ме и унапријед се руга. Устајем, сваки мој покрет

навјешћује одлазак. И не поздрављамо се — његове ријечи трају:

— За лелек нијеси питао. Све ми једно. Ја овако мним: нема љепше пјесме од лелека, нема. Није то дили-дили, но се крупан чоек изребри, те зазове мртва пријатеља, зазове — гору да пробуди. И велим: извор испод букова коријена и лелек испод брка — немају равна, не... Ти си прикретању? Па, ако почем сретнеш онога вука, једноока, поздрави га с моје стране, образа ти, ако сретнеш... Ама, шалим се, де, шалим се, браћо борови...

„Ово ти пишем, Матане, а немам поуздана човека, по којем бих ти послао писмо. Хоћу само да те извијестим шта се десило са мном.

Бијаш се упутио, можеш се досјетити — куд. При Магличу дознадох да од наше старевине нема јаснога трага. И уби ме некаква студ. И рекох себи: куд ћеш, Брђо, на зли пут, јер ти покрај Таре коријена нема, а кућу си оставио како не ваља — оне зидине зинуле к небу. И тамо, зар, да се затре Брђов пепео.

Те ја обрни прсте куд ми пете гледаху. Право на Каруч. Посједи пред оном зидином. Да тугујем — није боље. Но се дигнем, па на кућу Шагину. Зовнем је. Шаге, велим, таква и таква ствар — хоћеш ли у кућу без тавана. Она, кâ из пушке: ето ме с тобом, иако си нагнута делија. Рекох: да отршамо работу што прије. Те кажи њеноме оцу. Учас то би.

Колико оком да тренеш, Шагина родбина и моји сусједи скочише и покрише моју зидину. Уждисмо огањ. У то и мало свадбе, јадне и сиромашке. Биће да си дочуо, иако нијеси могао доћи на весеље. Ја се око тога замајао, а све стријепим — хоће ли ме тражит они ђевери с кокардама. Они се примирили, не долазе. Или се улукавили, па ме вребају. Или им некакво наређење стигло да не дирају белведерце. Тако изиђох пред попа. Шага и ја. Она, крупноглава и румена, а очи све

низ себе. Стидна, кобајаги. Поп иједак на мене што га отјерах с мајчине сахране. Гледа ме кâ крвника. И поје некако смршено, с пет на девет. Како му драго — нити ми је до њега ни до његова појања и молитве, знам то и сâм. Али не могах друкчије.

Ти ћеш ми замјерит, као да те сад слушам: женидба у невријеме, има пречих работа, свијет се узмутио. Има и нема. За мене то би најпрече — да се опет пропири мало огња у дому онога првога Брђа. И то да стоји. И да жива душа дише испод крова. Да се не укоте мишеви и кукувије.

И тако, савих се два-три дана са Шагом. Обилата невјеста. Она једрина — само што јој се не распрсну образи кâ шипци у позну јесен. Некоме се може учинит да није красотица, али мени је као најљепша. Здравом, отреситом чељаде. Она неће бит мушка сјенка, но је кадра да се понесе са злом, да се понесе кâ момак. То и тражих.

Ово ти пишем, Матане, при слабој виђелици, при огњу. И хита ми се. Јер не пишем из своје куће. Опет моја бјежанија. Не видим јој краја.

Зли почетак — наоко ситница. И моја непамет. Како сведосмо оне танке греде на крову, хтједоше мобари да попере бијелу мараму. Не дадох. Црвену ћемо, рекох. Није то обичај, кажу. Кујем нове обичаје, рекох. Нађох палицу, разапех мало црвена платна, од неке Шагине крпавије. Истурих тај биљег наврх куће — нека стоји, не смета никоме.

Ето ђавола. Послије злехуда ручка, изиђох пред кућу и мислим: било би добро уловит коју јегуљу, помаснију. Нешто ми се пријеле јегуље. Нема муке око спремања — нарежи, па у тигањ, па мало уља. Поглед ми се оте навише. Навика, зар. Вазда на опрезу. Ето ђавола. На сунцу свитка жандарска пушка. Грлић. Није жацо жалио маст.

Није ми се тешко досјетит: к мени ће. И помислим: што да ми влази у приновљену кућу и да ме испитује пред Шагом.

И кренем му у сретање. Ка да је мио гост.

Ово што ћу ти сад написат није никакво правдање, но описујем тачно како је било. Ти си ми најстрожи судија, па ћу чекат твоју ријеч. Пресуди: је ли било на мјесту то што учиних, а морао сам и већ не знам куд да се дјенем.

Кренем, рекох, ономе жацману у сретање. Он крупан. По ходу се види — мека кост, није с нашега крша.

Запутим се право к њему. Он, видим, бијаше пожурио — стаза му понаниж, па га његова тежина ваља ка да се опучио дио брда.

Опази ме и као да мало успори.

На десетак корака од мене — пушку с рамена. Најприје је понесе у једној руци, поред себе. Гледамо се око у око. Нема шале — кремен и оцило.

Како ближе мени, тако полако придиже пушку, прихвата је и лијевом руком, цијев окреће к мојим прсима. Грлић премазан, сија се, пусник. Онај нишански извршак још се диже — напери ми се к челу.

Испод бркова сијевају зуби и ријечи:

Ухапшен си, у име закона!

И тако, некакве глупости жандарске. Питам — зашто.

Знаћеш, вели. казаће ти се у станици.

Пољуби се у длан, викнем, нећеш ме водит жива.

Он се пропиње и кокоти — још му се нико, вели, није искубао из шака. Јак, човурина.

Одвратим: ни мене још нико није водио за ухо.

Загусти. Он ме упира грлићеш у прса, па у грло. Камење му пршти под цокулама. Жути зуби — лош дуван пуши — искезили се.

И лану: мајку ли ти, курву, сад ћу те научит памети.

И спомиње моју црвену биљегу на кући и тако... Смрачи ми се. Знаш ми нарав. Шчепак ону пушчетину, па оманем њоме. Онако у једном

махухвати га кундак по слабини. Он доби крила. Лети ка соко низ оне шкрке више Каруча. Цокуле к небу. Јаукну, јекну, како ли. Уједно му брада и кољена. Биће да је сломио барем ногу и руку. Цијеним по томе што се једном ногом поче копитат ка бијесан пастув.

С брда неко завика. Његова дружина, помислих, патрола. Ето зле уре. Те ја не буди лијен — сунем наниже, до куће. Шага већ истрчала. Орна да ми помогне. Опазила, зар, шта је и како је. Момак, а не невјеста, кажем ти.

Дочепам ону своју леворчину из куће. Шаги рекнем само толико: чекам те у пећини.

Али, не дадоше јој да дође к мени. Дочух од једнога сељанина да је онај несрећни жацо једва жив пренесен некуд на лијечење. И траже ме. Не гине ми тешка робија.

Наумио сам да им не падам у руке. Мислиш ли и ти тако?

Јави ми, ако икако можеш. Ако ли не — да смо здраво и уз брдо брзи. Ја ћу за својом главом.

Нека твоји припазе Шагу и кућу. Више ти не умијем нити могу писат. Но да си ми здраво.“

Теретњак се заустави испод самог врха Чакора. Брђо одгурну крај цераде. Испружи руку — на длан слијећу крупне пахуље. Протури и главу напоље. Чудо: облак-гавранчина раскрылио се, јури над грбином Проклетија, с виса на вис. Чађав облак, а из њега оваква бјелина. Слијеће к црној планини. Бијело падање. Некаква забуна у висинама. Баволање. Далеко је до зиме.

Брђо искочи. Пјешке ће, мало по страни, прекрочити сам превој Чакора. Такав је договор с возачем. Јер горе, при планинској кући на развођу, може бити полиције — могли би загледати ко се вози, шта се вози.

Забаци торбу. Зађе јеларем.

Бануше два дјетета. Мршава, а румених образа. На трепавицама пахуље, које већ обриједи-ле. Усне црне.

Пружају к Брђу јелове лубуре. Пуне боровница.

Купи једну лубуру. Загледа како је начињена. У чашу савијена јелова кора — по један мали дрвени клин с обје стране.

Брђо затури главу. Готово све боровнице од једном сасу у уста. Сок му цури низ браду. Лијепи се с пахуљама. Кожа се јежи — дрхат лицем, па низ груди. Потрча.

С друге стране планине, близу канице, чека га теретњак.

„Ето, још једна планина, преградница између мене и Шаге.“

Његове очи разабраше: на црногорској страни планине — људи у црном сукну, а на оној другој — у бијелом.

Брђо отвори очи. Мало косог свјетла. На прозору дрвене решетке — укрштена вретена. Свијетли квадрати на супротном зиду. А горе — ниска таваница. На средини квадратна дрвена резбарија, ситне шаре, кружно изведене, све до руже у жижи. Около резбарије модро окречена таваница. Ова модрина, одијељена од сунчана јутра, таји дубоке, љубичасте сјенке по угловима.

Шире се ноздрве — слуте мирис зрелих дуња. А рано је, сјети се Брђо — дуње ће тек касније, у октобру.

И би му чудно: зар иза те кречне модрине и тог дрвореза да се скрије оно синоћно небо — простор, дубина кроз коју опијено око покрене ројеве звијезда, те се и оне узмуте. Тако широко небо откривало му се само кад би стао на који црногорски вис. Одавде, из метохијске низине, небо ти пространо као да си на Ловћену.

Затвори очи, покуња, па нагло збаци покривач.

Сиђе у приземље. При крају земљане кухиње разгорио се штедњак. Ниско, влажно.

На трношцу сједи Станача. Раширила се, усправила — голем кип, сваљан од црне, квасне

земље. Блиједожуто лице, с борама ситно замреженим и кесама на подбратку, као срезано од варене јаворовине. Обрве црне, с понеком сиједом. Тешки надкапци објесили се к спољним угловима очију, те напола покривају сиве зјенице. Над челом бијеле плетенице, смотане око главе, а из њих унатраг пребачен црни вел, ресаст. Сва у црини. Само на прсима узана бјелина кошуље с ошвицама. Црне ципеле, широко размакнуте, и међу њима машице.

Гледа Брђа и као да нешто смишља. Онда се покрену усне и десна рука — покаже му да сједне. Рапав глас:

— Јеси ли се наспао?

Он смрси нешто неодређено — кратка ноћ, а сан још краћи. Како да јој каже да је мислио о Шаги, о Каручу и жандармима, о пожару и Магличу. Још би теже било описати како су му се привиђала дубока ока и језерски свијет при коријену тршљака. И нико га раније није питао је ли се наспавао. Ако те неко и пита, обично задре: какав си јутрос?

Станача разлаже полаганом, с мало ријечи:

— А Јошан се наножио у девет зорâ. Обукао се и наредио. Питах га: јеси ли се наспао? А он: то ђаво попио. Искапи чашицу линцуре, штап у руке, па у пјацу.

А Брђа копка: зашто ли се каже „у девет зорâ“? Ко ли је зоре избројио? Или је, можда, овако: прије но што се раздани много је зорâ и не зна се какво им је лице и шта доносе, а пред изгријев сунца само је једна зора и другој се не можеш надати — шта је, ту је.

На вратима застане Станачина шћер. Рака. Нескладно скројена. Испод струка широка, бокаста — на мајку. Над струком танковијаста и дуговрата — на Брђовиће. И очи сјећају на Станачу — сиве, пресјечене надкапцима. Она приђе смјерно, као да приступа икони, пољуби мајку у руку и тихо пита:

— Јеси ли се наспала, Нача?

Мајка успија уснама:

— А, ками и два леда. Старо чељаде и сан гледају се мрко и попријеко.

Ето и сусјетке. Не би се рекло да је ишта млађа од Станаче. А љуби јој руку и сва се пригне:

— Добро ти јутро. Јеси ли се наспала?

Рака приставља цезу за кафу. Разбија два јајета и жуманца мути у шољи. И пита, реда ради:

— И јутрос ћеш бијелу кафу, Нача?

— А-да, што бих друго, шћери. Но гледај да буде побрже.

Напуха образе — хлади кафу. И казује сусјетки:

— Пријо, ово нам је рођак, из Црне Горе. Виђи га — зоран ли је. Такви су они, Брђовићи. Само им нарав погана — пази да их не начепиш.

Лука уђе нагло, као на препад. Брђо се трже. Још синоћ су се први пут видјели. Лука се представио, изговарајући и наше и француске ријечи с ненашким нагласцима: Лука или Луи, а боље рећи — Луи потоњи. Сад се, онако мршав, преви пред мајком, цмокну је у надланицу:

— Бон жур, маман, јеси ли се наспала?

Тек потом се окрену Брђу као да се извињава:

— Прошћавај, навика француска — ја ти књавам жиск солеј селев за пет сежања.

При свакој брзој ријечи, смршеној, прска пљувачка кроз ријетке крњатке и квасни му бркови, наднесени над горњу усну. Да није њих, прскао би сабесједника. Сад дохвати цигарету, коју Станача бјеше задјенула за десно ухо, па се окрену на пети и похита к вратима. На прагу се поклони и изиђе натрашке.

Станача се преко воље насмијехне:

— Ето, пофранцузило се ђетиште. А није премлад, не. Накрцао у гаће пунијех четрдес. Ма, удрило му у главу то, странско. Шта ћеш. Кано ти данашњи свијет.

Рака јој дробу симит у бијелу кафу. А Брђа питају: хоће ли да му попригају које јаје или би сира и млијека.

Брђо, изгладнио, удробу подоста хљеба у млијеко и поче јести. А Станача га наговара:

— Па пођи, синко, доведи Јошана. У пјаци је, лако ћеш га наћи. Морате се срести оном једном, главном пјаци. Јер знаш какав ти је Јошан — укочи врат, кредне се уз пјаци, низ пјаци, назива добројутро и зове на ракију свакога редом, на ракију, у крчму. Не лоче он кâ неки, не пјани се, али трошкација. Па опет крене уз варош, низ варош, дочекује прекочакоране, доводи на конак, кâ да је ово кафана, дочекиште... Нека хита дома, реци му, да штогод тури у уста. Само је линцуру, јутрос, наште, сагорјеће му цигерице...

Брђо се попе у собу да узме капут. У њедра гурну свој колаш. Осмијехну се: без њега ни у цркву.

Застаде пред кућним вратима, колико да се протегне. Мала авлија и башта. Уличном оку скривени зидом од непечених цигала. У зид, попречно, уграђена два упоредна низа греда. Према улици — велика капија, двокрилна, да може ући коњска или воловска запрега. Поред ње уска вратница, и она натрула — за чељад. Велика капија, види се, ријетко отворана — пред њом негажена трава, а нема ни колотрага.

Брђо се окрену. Поуми да се умије у потоку који промиче испод зидова, кроз баште. Али, при зиду опази приградак од дасака. Над жамором потока. Одмахну. У башти — травуљина, коров уз ограду, једна стара, неродна крушка, цанарике, мала дуња, повијена под родом, још зеленкастим. При кући, на мрежи од жице, разгранала се лоза пењачица. Слабашни гроздови, тек почели да руде, једва се назире испод лишћа. Брђо узбра једно зрно и спршти га међ прстима. Лизну. Љути-касто. То једна од његових навика — да окуша, да упоређује како је овдје, а како тамо, с оне стране Проклетија.

Из куће, одозго, зачу се врскав Лукин по-
лијев:

Узо бих те, вјеруј мени,
ал си сљепица... ца-ца-ца...

Вјероватно се брије, сапуни оно рошаво лице
и глас се поводи за брзим покретима руке:

Носиш сукње до кољена,
као грофица... ица-ца... ица-ца...
а рукаве до лаката,
сва си гола око врата,
па зар те није срамота...

Брђо се стресе, с гађењем: и то му је пјесма.

Похита низ улицу. Преко моста, над поточи-
ном у коју се сливају оне баштенске воде. Тамо,
кад се окрене на десно, тамо је главна пјаца —
како рече Станача. Нача.

Лако је уочити Јошана, још издаље. За главу
је виши од народа који се врзма између ниских
радњи с ћепенцима. На њему роба црногорска —
плаветне димије, црвени џамадан. Једно и друго
ветко, почело да блиједи. За славом колаш, ро-
ђак оном Брђовом. Лице преплануло, мрко, а око-
ло вијенац сједине — подужа коса коврца се и
отима испод капе. Корак широк. Сваком стопом
да притисне што више ове ситничаве чаршије.
Баш тако. Потковане цокуле крешу о калдрму,
чим на њу. ступи. Из цокула се пење уз ноге бје-
лина докољенâ. Одјевен као да је зимње доба, те
му зној липти низ чело и грло. Глава затурена
унатраг колико се усправио. Станача би рекла:
удалекнуо се. Сијеро око сијева на једну и другу
страну — лови поздраве знанаца и чаршилија.
Лови с висине. Дијели он поздраве као милостињу.
У цепу са стране — новине. Рече: „Политика“ да
из ње докучи шта се збива по овоме лудом свије-
ту, а „Зета“ да разабере, ако се може разабрати,
око чега се кавже и бруче Црногорци.

Брђо пође поред њега. Никако да ускладе ко-
раке. А ни разговор, јер нема мјеста за Брђову
ријеч. Из Јошана тутњи дубок, звучан бас, као из

трбуха. А збори гласно — обнародује оно што му
се иза чела зачне:

— Лоше смо, лоше смо узидани у зграду др-
жавну, разумијеш ти. Ми смо тек један камен,
неуглављен како би ваљало, ми Црногорци. Па се
колебамо, разумијеш ти, кано кваран зуб. А кад
је зуб штетан и почне сијеват бол, теже је глави
но зубу. Колебамо се — иштемо нечесов темељ, а
немамо већ ни својег лика ни имена. Премазују
нас малтером и клаком, али не помаже то ни нама
ни онима што премазују да нам се коријен и име
забораве. Камен смо љутац, разумијеш ти, opak
камен. Није нас лако узидат ни с најбољом нам-
јером, а камо ли да нас смрве веће и теже литице.
Зло је, велим, кад Црногорац не може у овој др-
жави крочит даље од мајора. А и то мало њих.
Но смјеста у резерву, у пензију — све голи пен-
зионисани капетани. Ту је граница, као да се сама
смрт испријечила...

Па за кратко спусти глас и мјери Брђа ис-
под ока:

— Омладина заражена комунизмом, зараже-
на. Штрајкују, разумијеш ти, час ђаци, час сту-
денти и оно мало мрше занатлијске. Ђаволи се
штене по вароши. Нечесове хартије растурају и
лијепе по зидовима и пишу свашта. Криво им све
до краља... Оно, видим и сâм, правде нема, не.
Али се прибојавам. Ова омладина — или ће ис-
правит што треба или ће све предат црnome врагу.
Овако трајат не може, то се види, разумијеш ти.
И знам по себи, тачно угонетам. Пред промјену
времена запиште ми кости, писне и рана. А пред
промјену државну — боли неправда. То је знак:
мијена ће, разумијеш ти, мијена, и то брзијех да-
на... Пензија јесте мала, спрам мојих заслуга,
мала је, ништавна. Они с помање заслуга, ни барут
не мириснуше, а вуку масне, дебеле буђеларе. Ма,
хвала богу, још се није осироћело. Минем кроз
пјацу, а не знам нити питам пошто је купус. То су
женска посла. Није моје да пилићарим и да гледам
јаје спрам сунца није ли штетно. Женска посла,

разумијеш ти. А за пензију. Јесте ми криво, до бога криво. Па се тјешим. Куд ћеш веће пензије од лијепа угледа у вароши. То ми награда. Ево, виђи како ме људи поздрављају — кâ да сам сенатор. А могао сам и то бити прије но мнозина оних краљевских подрепница...

Поћуте, па Брђо уграби да га припита о Луки — нешто му чудан, час дивља очима, час их занесе некуд, пјеснички.

Јошан му стави руку на раме:

— Што чујеш о Луки од другијех, не вјеруј, не слушај прљава уста. Причају свашта. Однесе га ђаво тамо у Вранцуску, кад би свјетски рат. Па измишљају: закучио тамо нечесову срамотну болијест, приљепчиву... од женскијех. Па му се, веле, иштетила крв, а од крви и срце и мозак. То не може бит. Не може, разумијеш ти. Он је, бре, Хајковић. А ми смо они прави Брђовићи. Он је Хајковић, кажем, а наша се кост никад није пела на труле женске, тамо неке. То не може бит, па да вас свијет рекне. Ма, ето, зло је с Луком. Бенави, манита, па опет дође к себи и паметно збори, помози боже. Није ми лако гледат и слушаат, кад му дође оно његово. Па се замајем по пјаци... Али, срећа ме погледала с Раком. Златна шћер. Нема такве удаваче куд ти око сеже овом равнином. Нема, разумијеш ти. Е работна, е поштена, кâ она, е темељна, е својатљива. Ма залуду, неће јој се у просце — све некакав ситниш људски, нешто школовано и недошколовано, па никоговина, од зла оца и од горе мајке. А она је разумна — бира спрам себе и наше куће. Неће она наниже, у танку крв, јок... А што гледаш ове соколе, те се зоре улицом с перушкама и ођелом. Брука и грдило. Е, рођо, оно су били соколови, они наши главосјеци, лакци, јатаганаша. Бијох и ја међу њима. Па ђипни с камена на камен, па за перчин Турчина, ап! То бијасмо ми, соколови, а не ово данашње, налицкано, танковрато. Перушка не чини сокола, не! Но срце јуначко. Срце, разумијеш ти...

„А оно о Луки — помишља Брђо — канда и Јошан зна голу истину. Види велико зло у кући. А неће да призна ни пред киме. Удрвио се као да му је колац уз кичму, па не признаје да му син поклекнуо. Ај, докле смо допрли и шта ли нас гризе и начиње, браћо Брђовићи. Како да се зауставимо, како да вратимо крв на чисте изворе Брђове...“

Па се тргне да прислуша Јошана:

— А што се Станача понекад мргоди због конаџија, то је већ нешто друго. Не срдим се на њу. Женска глава — не разумије шта је со људскога поноса. Јер код мене ти је овако: коњу — зоби, а госту јастук, ракију и плећку меса. Тога мора бит у дому Јошана Хајковића! Нека зна чоек и нека памти преко чијег је прага крочио. Ђе се не долази, ту нити је чојка ни огњишта... А ти ме водиш дома, лукавчино. Сигурно те напутила моја стара. Зна она како ће. Тебе дошљака послала, јер се другоме не бих одазвао. Ма, нека јој буде... Нешто бих дома с Раком зборио. Опет ће да је проси некакав.

Јошан се попе у своју собу. Тамо му односе доручак. Јер домаћин не сиједа гдје звече судови. Не подноси, каже, „женско будалање“.

Брђу дадоше столицу у кухињи. Станача, Рака и здепаста, кратконога сусјетка нагоне га да попије кафу. Сусјетка се паткасто гега и лупа дрвеним нанулама. Пошто се најзад скраси на шамлици, искрене Брђову шољу, прекрсти је дланом и хукне у њу. Сачека, прижмури, па ситно затитра капцима:

— Ево, мајко, се ти види пут, ама голем пут...

„Каква сам ти ја мајка, мјешино у шалварама! Откуд Брђо може бити мајка! Али, нећемо се свађат — гост сам овђе.“

— Паре не се виде, изгоре ти кеса... У-у-у, ће се радујеш децама... Од ова страна се пише нешто, ама не се види добро — се навила женска младица, мајко, женска сас големи очи... У-у, све ти од ова страна душмани, али не бригај, ће их

бациш под ноге, мајко... Смеј се ти, смеј се, а ће видиш — зна шоља, како викате ви Црногорци — ћикара... Имаш си лецка болести, тви, тви, ама ти ни ич не мариш... ево, ту је записано, мајко, ћикара не лаже, тако ми душа и тако ми деца...

Па узима Ракину шољу, загледа је, устаје и приноси малом прозору да боље види. И започиње опет меким, пјевајућим гласом:

— Е-е, се види нешто — гране ли су, јастуци ли шарени, подобро ће ти бидне... Смем, не смем, реч ми се плаши, се крије како глава од корњача... А, да рекнем, мајко, да рекнем — се види прстен, голем прстен и пут отворен на широка страна... И коњи, ево, мајко, коњи главе дигнули... бре, бре, много фино се ти пише, много фино, мајко... А за овај реч, море, руку ће ми љубиш, руку... Де, де, што се стидиш — девојка си, па ако, ако, не мари. Дођи, бре, дођи да видиш — прстен, мајко, голем како филцан и од сунце злато... кап-кап-кап... и дарови, дарови големи...

А Брђо гледа Раку. Руке јој сложене на крилу, квргасте, поцрвењеле од студене воде. По лицу, напомаћеном, крију се боре — час бљедило, час пламен. Очи напрегнуте, ишчекују ријечи. Као да очима слуша сусјетку... „голем прстен и пут отворен“ — руке се покрену, лутају по кољенима... „коњи, мајко, коњи главе дигнули“ — Рака нагло устане и дохвати машице испред Наче и лупа вратима штедњака... „од сунце злато... дарови, дарови“ — она не издржи, јурне из кухиње.

Те и Брђо — напоље, на ваздух.

„Ево се враћам, мој Матане, с излета. Уморан, преуморан, једва ноге помјерам. Ова равница, брате, чудо једно — оком је у трен прескочиш, а кад је почнеш мјерит корацима, никад краја.

И те какав излет.

Е, нећеш ми вјероват, тек бијех попио кафу и некаква ми баба трућаше нешто из шоље, ето

ти момчета: хајде, вели, с нама на излет, чули смо да си дошао и да си наш човјек, а у нас ти је, рече, ширина — све напредне снаге у један фронт, и тако.

Станем ја, промислим: кад они вјерују мени, морам и ја њима. Те тако, хај, хај, низ ову божју равницу, па низ ријеку, те покрај неких дубова, старих, биће да су сађени прије владике Рада.

Кад тамо, имам шта виђети — млађарија, момчад и ђевојке, те ђаци и студенти, те нечесов варошки ситниш, те из онијех села, мјешанија једна, а све истијем духом дише. Иза свега тога вире прсти Партије — све то сабрала, сплела, нико је жив не спомиње, нико се не чини вјешт, а она ту, иза свега, лукавица једна, држи све у својим шакама. А да гледаш са стране, рекâ би — младост пуста, жељна да се ижђипа. Ту и лопта и гитара и скаче се рве и јури и понеко голишав трчи к ријечи да се скваси и поведе се коло, нечесов трескавац, па се окрене у другу игру и пјеванију „Вањка, Вањка, пропађош“, ихај.

Хладовина испод дубова. Неко ми рече: хајде, изброј. Те се ја мучи, те отуд, те одовуд — они су дебелијех стабала и тако ђаволски распоређени да заклањају једни друге. Како се ја помјерим, тако се и они друкчије закривају и вазда ми други број излази. Те се ја заинати, знаш ме већ, па обилази, па загледај у гране да исти дуб не бројим двапут. И све ми би узалуд. Баш чудо.

Да не заборавим — програм. Свега ту и свачега, а провучена напредна мисао. Ама, то се ни набројит не може. Ево, сад пјешачим и причам ти, а чини ми се — колико корака, толико разлијех тачака у програму. Те нека шаљива игра, погађалица, згодна поруга на рачун фашиста, па врабац, па неко рецитије „О класје моје“, те скеч некакав... Сјетим се оне пророчице у шалварима: „у-у, еве ти, мајко, душмани“. Ти би се смијао и ругао и њој и мени што је слушах до краја...

Нећу прећутат ни оно за мене најважније. Излетници ме нагнаше да им причам о Белведеру.

Те ја развежи торбу, почни поиздаље — како је у нас и шта се разлијех јада сплело око нашега сељака и како нас гоне у логоре, а они упадаху у ријеч — и нас гоне, исто је то — па им детаљно о оној касапници близу Липске пећине. Лијепо су ме слушали и грмио је аплауз и само што ме на рамена не дигоше.

Издаље се појавише жандарске капе и бајонети. Издаље, иза грмења. Јаве се, па се прикрију и као некуд оду. Од јада велим — и под земљом ће ми свиткати бајонети.

Пошто заврших причање и стиша се пљесак, спопаде ме нелагодност. Не знам хоћеш ли ми вјеровати: био сам посрамљен, а излетници су мислили да се поносим као учесник белведерског покоља. Жртве смо били, мој Матане. Жртве, а не хероји. Па се сад на тој нашој крви и погибији зида гњев народа и омладине. Мој опрљени образ гледају и сигурно мисле — и то је с Белведера.

Може бити да гријешим. Па, боље је да обрнем причу на другу страну. Још о излету. Заметнуле се, рекох, игре свакојаке, а ја загледам оне дубове, неувјерен да их не могу избројит. Прикучи ми се средовијечан сељак и казује, непитан: Наумио да их изброји, давно, некакав паша, па не могао, па поред свакога дуба поставио по једнога аскера, али чим крене да броји, један аскер падне мртав, јер су то зачарани дубови, неизбројни.

А ручак? Е, то да си видио. Шта је ко донио, то поређали, нанизали испод дрвећа, па посиједали с обје стране. Ја се скањујем — не донио ништа. Приђе ми један од онијех што све ово воде — омален, црнкаст, очи живе и варничаве и смјешљиве, лењинске очи — па ми вели: не устежи се, нијеси ваљда оптерећен нечим личним, овђе се не гледа шта је чије. И би ме срамота пред њим. Мален човјек, а испео се некако, ширина му разигра-ла очи. Избави ме наш учо, Вуле, наш Вуле. Повуче ме да сједнем покрај њега.

Ама то је чудак, просто да не вјерујеш. Не знам откад га нијесам видио. Чудак. Пустио мало

жуте брадице, онај рошави нос му се издужио. Међу излетнике ступи као глумац. Нагло разгрну стари мантил и збаци га иза себе, а засину кошуља, руска рубашка, подужа, некакав гајтан преко струка, а при грлу црвени вез. Те и њему аплауз и повици. Тако ми Брђовићи бијасмо поздрављени — ја због Белведера, а Вуле због оне кошуље. Те он поведе пјесму, ону нашу, белведерску, и сви је прихватише, позната им. Учо ми послуже пришапну: остани још једну ноћ код Јошана, па ћу сјутра доћи по тебе, повешћу те на село. Тако се договорисмо.

Чудићеш се: како брзо дознадоше да сам приспио у варош, те ме и позваше на излет. И ја се томе не могу начудити. Уловише ме. Све прате и све виде — боље но полиција. И сад ми у ушима одлијеже њихова пјесма: У Шпанији бој се бије, тужан Франко сузе лије, мисли Мадрид да добије... Ето, видиш куд им пјесма смјера. А ту, на излету, бјеше их, брате Матане, од сваке вјере и сви кâ да су браћа и нико то и не примјећује. Ручају под онијем дубовима, а тице више њих, по гранама, ни тице се од њих не боје, но и оне цаврљају и скакућу, и оне — свој програм. Чудо.

Дубови ми не излазе из главе. Помјериш се с једног мјеста и све ти намах друкчије. Стоје они, високи, корнати, гране им се смијешале, стоје сложено и братски. Помјериш ли се, све се промијени — бројеви ти заварају и замагле вид. Како то, Матане, за име свијета? И ти ми сад, из ове даљине, нешто друкчији — нијеси онако оштар према мени. А? Може ли то бити?"

Предвече га зовну Јошан. Нешто мргодан. Пожали се: спарно, није приспао по ручку. И око ми се на Брђа:

— Ти ме нешто чудно гледаш, момче. Мислиш, ако сам Хајковић, да сам нешто друго. А ја, разумијеш ти, чувам наше старо презиме. И носим га часно.

Покуша Брђо да се правда: никога не гледа с подозрењем, но му све овдје ново, не сналази се. А домаћина штује као старијег рођака.

Али се Јошан косну:

— Мало је то. Треба да ме штујеш и стога што чувам наше презиме, оно старо. И ти си Хајковић, да знаш. Но сте се отпадили, по некаквом Брђу. Зорите се новијем презименом. . .

Брђо оћута.

„Нећу око тога да се препирем. Опаметио сам се барем мало. А што вели да смо отпадници, не било му просто. Ми Брђовићи нијесмо дивља гра-на, порасла у страну. . . а лишће јој разнио вјетар. . . И ти, Јошане, и ти си од истога Брђа. Све-једно. . . Да ме сад видиш, Матане, био би задовољан: нећу да се кољем с Јошаном око тога чије је презиме боље. И то ми запиши, Матане, на оној доброј страни књиге — да се не заборави.“

Брђо завуче руку у торбу, извади смотак. Би-јела марама, понегдје почађавила а још прошара-на великим мрљама рђе. Одмота је полако, ћутке. Појави се хрна златножутих листова дувана. Јошану се раширише очи:

— Шта је то, за јакога бога?

— Колико да мириснеш. Сваки лист наливен сунцем.

Јошан склања бркове да му не сметају, па приноси листове, удише.

— Охо-хо, дај да одмах режемо! Али нећу све. Оставићу који лист испод јастука.

Донесоше му дашчицу из кухиње. Он се прекрсти, те ножем полако, с уживањем, поче да ре-же дуван у танке нити. То га занесе. Брђа као да нема у соби. А он у мислима прелази дуг, узбуд-љив пут: дуван искрај Скадра, ноћни чун преко језера и пушкарање и ране, па ломатање преко цијеле Црне Горе и сад — та сунчана боја, тај гу-сти мирис у Јошановој соби. . .

С капије одјекну лупање. Неко удара тешким, тучним звекиром. Јошан се преко воље диже. На-

гну се к прозору. Ено, отвори се уска вратница. Бркат човјек у црном сукну завикну:

— Јеси ли дома, Јошане, јеси ли?

Домаћин отвори прозор, одазва се:

— Хајде напријед и добро нам дошâ, вазда и у свако доба!

Јошан и Брђо похиташе да сретну коначију. Домаћин отвори широм капију да уђе и коњ с товаром. Двије велике вреће од костријети. Гост их растовари, па одахну:

— Ово ће ми бит појачање за колоботњицу и качамак до новога жита.

Већ од првога мрака засједоше Јошан и кири-дија, уз ракију и сир, а потом и уз печено месо.

Брђо чупне понешто. Уморан. Склапају му се трепавице.

Јошан се раскопчао, разузурио:

— Ево, хвала богу јединоме — пуна кућа све-га. Не устежи се, пријатељу. Кућа Јошанова, ра-зумијеш ти, није оскудна. Живимо ти овђе кано бубрег у лоју — никад тако. Ако те питају тамо, преко планине, реци: Јошан је кâ најбоље у бога — тако може бит, а боље, бели, нема куд.

Дошљак као да се брани од муха:

— Нијесмо ни ми сиротиња. Ма, ето, мора се овамо преко Чакора — за жито. Они незнавени руже нас: кираши сте, веле. Нека смо. Поштеније је за коњскијем репом, но за свашточинама. У коња више честитости, но у пизмава чојка.

Тад Јошан поскочи са столовача:

— И ја велим — само с образом, само људски. Памтим, кâ да јуче бијаше, обретох се у одреду Сав Батаре. . . Чуо си о њему, проклетињи — по злу чувен, то му врлина. Угазисмо дванаесте у ову равнину, па кољи, пали, нагони несрећне мухаме-данце да се покрштавају. Спрва мишљах: ха, по-магај боже, ово је освета за покору које нам чини-ше, не мари их мало притегнут, нек се врате у праву вјеру они што давно бијаху ришћани. Но, прекардаши Сав Батара. Прекрочи људску мјеру. Ове бјелокапе свежи у ланац по двадес, по три-

дес, по педесет, голе кâ од мајке рођене, па сагнај у Дрим, разумијеш ти, а зимње доба, лед пуца — голотиња, бјелотиња, кочи се и модри и падају људи и само слеђен брк над водом, а поп чека с крстом... замишља да је Јован Крститељ... Не могох то гледат, разумијеш ти, већ тражих прекоманду и готово утекох из тога злосрећног одреда. И сад велим: ако се бориш, поштуј чоека у којег си наперио пушку. Поштуј, па ће и он тебе. Чојски гини, чојски порази врага, разумијеш ти... Јер Сав Батара није побједник, не. Он је изгубио бој на људској пољани. То зборим ја, који бијех свједок, а спрва и помагач несрећни...

Ракија за ракијом слива се у грло кириције. Капа час до очију, час према потиљку, а глас се отеже:

— Оноо, рекâ бих, памти се то што учини Сав. То се помиње. А заборависмо како некрст нама крв пијаше, вјековима. То се не помиње. Но све — Сав Батара, Сав Батара. Ка дâ је то најгоре што се у рату чинило.

Накостријеш се Јошан:

— Наше је да памтимо зло које ми починисмо!

Брђо се одмакнуо украј себе. Помисли: „Тако, Јошане! Просто ми уграби ријеч!“

И устаде да изиђе. Но, Јошан га задржа и пружи му ракију у издуженој чашици, налик стакленом шиљку. Уз њу и Јошанова љута јадиковка:

— Ако смо поштени ми, сваки наш чоек, онда и држава мора бит поштена. Мора. А не овако. Ја не кукам због мале пензије, не жудим за динаром. Јок. Има Јошан свега. Пунана кућа. Но ме боли неправда. Претекоше ме нејунаци — крили се уз главаре, кркали и пријед и сад. А ја с дружином... тројица падосмо у један дан под Скадром, тројица: два брата — ни јао мајко, а ја рањен, камо среће да ми очи прскоше, те да не гледам садашњу бруку... Тројица под Скадром, истога дана,

разумијеш ти, тројица... и хиљаде другијех око нас...

Брђо се искраде у покрајну собицу. Испружи се на кревету. Допире нејасно брундање. Јошан и конаџија. Около полумрак. Нешто мјесечине иза дрвене решетке. Пролијеће закашњела чавка. Гракће, забринута због нечег.

Улази Лујо. Збори као да је сам у соби, а зна да је Брђо ту:

— Ништа од моје женидбе. Ја сам поносан. Постоје Луи трез, Луи каторз, а ја Луи потоњи. Поносан, ако ти је мило знати. Она богата, а ја — ни фе ни лије. Она „сукње до кољена, као грофица“. Ручају, а радио им свира. Господа. Може ли се замислити такав луксуз — свира им радио, док ждери. Ништа од женидбе. Нећу. Не пристаје Луи потоњи, несрећник, Скарамуш, ако ти је мило знати. Заклет: ун векјо скаполо, нежења. А, био сам и с Талијанима — адио бела, пиколина. Знам, брат брату, хиљаду талијанских ријечи, знам, ево питај шта му драго... Удавачина кућа — уображени. Ждери послачке, а радио трешти. Господа. Голи парвени, јевтина трговина, чаршијска. Па сад они све и свја, а ми голаћи. Јок!

Лујо сједе код прозора. Пребаци ногу преко ноге и смирено се загледа у гране дуње.

— Зову те Брђо, неспа? Слушај. Причаће ти о мени да сам пијанац, да ми је ум разорен, да блудим. А ја размишљам дубље и даље од свих у овој проклетој чаршији. Читао сам и филозофске књиге. Ја мислим, а своју мисао просто видим — нема граница у времену, око ми отворено пур етерните... У младости људског рода био је жив појам о вјечности човјековој. Разумијеш ли? Човјек се дружио с боговима, на гробовима цртао сцене из живота, стављао храну под гробне плоче, па и живу жену покрај умрлог... е, тад бих и ја оживио!... Религија, мистика и ум. Смрћу у друго стање. Што више знаш, рушиш вјеру. Ти си ствар, хемија, елементи, распадање. А црква: земља јеси... Грчка трагедија, неспа, слика почетак људ-

ске трагедије, свељудске — човјек се дијели од бога, бива трошан, малодан, роб страсти. Смрт бива најстрашнија казна. Смрт великим словом — Морт. А шта је она? Бура у чаши воде. Трт. А ми мокримо од страха пред њом, кукамо у коротама, у црнинама, црно нама... Слушаш ли ме? Ти мислиш нешто друго, нешто потајно... Кријеш мисли, снујеш нешто против мене... А погледај, шта сам ја... шта сам? Ен скарабе — рогови, јеленак, рогови, бодем, незгодан сам... А ти ћутиш. Нешто ми смјераш?

Брђо му прилази живо, покушава да се правда — никакве зле мисли нема, слуша га, пажљиво га слуша и то је све.

Али Лујо не даје предаха ни њему ни себи:

— Сви ви тако — љуштурса, кријете се, љуштурса, лијепе маске, лажни ликови... Јошан се трси и прси, а дужан банци, предужан, па још трговцу, пријатељима, сељаку за дрва и пасуљ... Прси се, као да су његови Метохија и пола Косова, а овамо — јад и туга. Ми смо сиротиња, дужни нагрдни, немам за дуван, молим за капљицу ликера... А ово што се види — Нача, Јошан, Рака — лаж, празно вељање, дим, дим... Рака у мрежи, сирота, копрца се, усједјелица — чека војводу за мужа... А ја се не предајем. Ја један, неспа, не предајем се, чујеш ли... Ко си ти? Ко сте ви, господине рођаче, ко сте ви? Из којег сте арондисмана, а? И какву образино носите вечерас, господине? И шта смјерате, а?

И опет му прска пљувачка. Очи се цакле спрам трака мјесечине. Руке се тресу. И кољена. Устаје. Љуља се. Из унутрашњег џепа вади бочицу. Нагиње. Пиће му се просипа по бради.

Уноси се Брђу у лице:

— Ко сте ви, питам! Не одговарате. Тајна. Нека, нека... А ја љуштим ликер, видите, мој господине, ликееер, а не сељачку ракичину... Али, ко сте ви, молим? Комунист? Или се правите да сте комунист? Има и таквих, има... Или сте анар-

хист? Носите бомбе, пљујете на све, а? И шта имате против мене?

Заусти Брђо да нешто каже, али Лујо му маше рукама испред самих очију:

— Тишина! Псст. И ја сам био — био сам комунист. На свој начин. Слободан... А ви? Гдје сте провели ваш дан? На скупу комуниста? Знате ли ви уопште шта је то... и ко су били комунари? Не, не. Ви то не можете знати. Али ја, ја који сам био...

Брђо једва уздржава грозничав смијех: „То он лажуња. Више но пола баци у воду. Зар Јошан сиротиња? Никако. Е, мој Лујо. Зар ти био комунац. Ти? А ево ја какав сам, па ме не примају... Ти, тресибрада!“

Истог трена Лујо уздрхта, хвата Брђа за раме, за јаку, дотиче му образ мокром брадом:

— Што сте дошли, господине? А-а, звали те да ме водиш у лудницу! У лудницу, неспа? Лујо, Луи потоњи — луд! Довели те, правиш се да си комунар, а? Хоћеш мене, је ли, неспа? И ти и онај с коњем. Кобајаги дошао за жито, с коњем. Ено, шушка с Јошаном — комплот против мене, конспирасион! Мућак! Прозрио сам вас лукаве, под маскама, хвалише, добре душе... Маскенбал, карневал!... Мене у лудницу, ха-ха, да крепаш од смијеха! Ви сте за лудницу... и Нача с кафама и Рака — ено сагоре за младожењом... Шта? Ко спомиње Раку? Кога ви тражите, господине? Ако сте дошли по мене, изволите напоље! Молим? Како? Напоље!

Брђо не издржа:

— Не бенави! Нико ме још није изагнао из куће! Мене, рођака!

Лујо му се објеси о врат:

— Опрости, брате, опрости, то ја онако, неспа... Не вријеђам, ја сам лијепо васпитан, финија грађа... нијесам грубијан... Али, шта ви, господине, имате против мене? Шта?

И Лујо зајеца. Паде на столицу. Тресе се и грчи. Тресе се и натрули под и решетка на прозору.

Наједном се он усправи. Доња му вилица објешена. Језик се саплиће:

— Ти дошао... мене у лудницу, мене који сам... Не дам се! Не предајем се... Ја као сваки Хајковић, ја...

Потрча к вратима. Изјури. Ломот његових ко-рака низ степенице.

Брђо на собном прагу.

Бијело привиђење — Станача са сиједим плетеницама низ прса.

Тешки корак и срџба Јошанова:

— Шта је то, забога? У ово доба... Куд се су-тура онај сулуд... онај мој... Трчи за њим! У хотел. Трчи, Брђо, ако бога знаш! И ја ћу за то-бом, трчи! Доведи га, донеси, било како!

Ужурбан, сметен, Брђо не може да се снађе у тамној соби. Капут, обућа.

И чему сад толика узбуна? Зашто је Јошан престрашен?

Брђо потрча бос. Из улице у улицу, насумце.

— Ђе је хотел?

Пролазник га гледа пренеражено:

— Није далеко... главна улица.

Сјети се — негдје тамо срио је Јошана мину-лог јутра. Сад трчи крајем улице. Успори да не би скретао на себе пажњу ријетких пролазника.

„Бићу сумњив. Може неко узбунити поли-цију.“

Коракком, обичним коракком. Спусти појас пан-талона да ногавице бар донекле прикрију босе ноге.

Хотел. Јаче свјетло. Велике сијалице. Брђо зађе с тамније стране. Вирну кроз прозор, поред жуте завјесе.

На подијуму — „капела“, музиканти. Наду-вени образи дувача. Хармоникаш се превија. Ре-кло би се — мучи га пребрза игра прстију. Бес-

прса пјевачица издиже се на прсте, завапи к та-ваници:

Ја нећу клести ни њега ни тебе...

„Ђе ли нађоше ову сарагу. Обично су пјева-чице грудате — да се има шта виђет.“

Магли се стакло од Брђова даха. Не види јас-но Луја. Отаре дланом окно.

Ја нећу клести чак ни самог себе...

Ено, Лујо се на прстима извија испред поди-јума. Игра. Руке над главом. Бала му се отегла с обје стране усана — пресијава се брада. Очи скривене под сјенком обрва. У покрету нешто сла-башно, дрхтаво. Као да се ноге заплићу. Чини се, у њима нема костију и сваког трена могу сплас-нути под њим. Али, држе га ипак, држе и њишу се заједно с његовим узаним раменима.

Брђо се колеба. Шта да се чини?

„Не могу овакав унутра, бос. Чекаћу Јошана, чекаћу... А она — клести. То проклето, недоту-павно клести! Кад би то пјесник Рајић чуо, кад би само могао чути!“

И те замашћене завјесе и цвјетаста хаљина пјевачице и нешто још, нешто — неодређено, не-изрециво... сјећа га на негдашњи бурдељ, на „Зе-ленграј“, и дође му да што прије побјегне с тог мјеста.

Иза рамена — задахтани Јошан. Осврну се. Гледају се без ријечи. Шта сад?

Трже их вика. Брђове очи опет к стаклу. Лујо се сав устремio према низу боца иза шанка — хоће једну. Бјелоблузи му препријечио пут, гура га натраг. Тада Лујо — откуд му толика снага? — дохвати келнера за рамена и одбаци га у страну. Прискочи полици, по којој блијешти низ боца. И поче полом. Рукама за грлиће, па размахује, мла-ти. Прасак стакла. Тамнозелено, свијетло. Лујо урла, опијен кршем и блијеском стакла и пића. Нагне боцу, одломљена грлића, нагне и сасипа густ млаз право у грло. Притрчава човјек у црном, па бјелоблузи који се усправио.

Ускачу Брђо и Јошан. Вика, отимање. Онај у црном држи Луја за косу и тиска му главу наниже, к поду. Брђо га оте. Развика се црна блуза, биће да је газда:

— Полиција! Све ми пропаде! Грдна штета, грдна... Хватајте разбојнике, хватајте!

Јошан га граби око рамена, окреће к себи:

— Нека, не вичи, забога! Знаш ли ме? Знаш ли Јошана?

— Како да не, овај... Али...

— Не узимај ми образ, не зови власт!

— Морам, човјече! Све ми поломи овај напасник, овај...

— Тише, газда, молим те кâ бога! Људски да се нагодимо — изброј боце, начини рачун, ето. Ја, Јошан — гледај ме у очи — ја ћу ти сјутра платит! Чујеш ли? Ово зборим пред људима. А ја држим ријеч и гинем за образ. Држим ријеч, па да ће ми глава полећет! Сјутра ћемо, разумијеш ти...

И тако, одведоше Луја. Кржаве му шаке и брада. У црној бради и крв црна. Не допушта да га придржавају. Корача поносито, иако га ноге једва носе. Мрмља:

— Јесте ли видјели? Он мене да задржи, он, ништарија... Ја сам га треснуо о под, неспа, ја сам га... запамтиће, гад... Пст, конспирасион!

Брђо изнио ћебе и легао на клупу испод балкона. Клупа кратка, па згрчио ноге. Кроз лишће лозе тек гдјекоја звијезда. Назире се мало балконске ограде — изрезбарене дашчице као низ преслица.

Неко вријеме он слуша како цвили Лујо, закључан. Биће да је у собичку гдје је Брђо провео претходну ноћ. Цвили и нешто мрси нашки и француски. На махове неко жестоко захрче. Биће кириција. Кад се вратили с Лујом, нашли су уснулог госта. Искапио и изврнуо боцу шљивовице и у омами посве заборавио невоље својих домаћина.

Тад Брђо осјети жеђ. Устаде. Нешто пипајући, нешто назирући буновним оком, уђе у кухињу. Колико се сјећа, казали су му да вода стоји при вратима, на земљи. Напипа повећу тестију. Тешка је, бућка — добро је. Нагну и напи се. Свјежа вода, без икаква задаха. Задовољно шлагину дланом тестију — захвалност и похвала.

Да ли да опет легне или да шврља по башти? Врати се клупи.

„Шта ли чини Шага? Спава ли сад или бдије, брижна? Мораћу да јој се јавим, колико сјутра. По неком од шофера — они су најбоља тајна пошта. Преко три планине — Чакор, Трешњевик, Вјетарник... А и Маглич је тамо. И онај старац, лучоноша, као да је израстао из коријена старе смрче.“

Неко се чује горе, на балкону. Дише тешко, хукће. Шкрипе под њим поднице. Пламичак шибице. Плавет дуванског дима. Горко мрмљање.

Брзи кораци из дубине куће. Ракин глас: Није живот, но робија! Толико просаца — сиједе плетем! У воду ћу, скочићу... Глас Јошанов: Муч, шћери, да те ко не чује!... Нека је ћорав, нека је кљаст, нека је... Па, шћери, чини како ти драго. Нијеси мој роб. Само, образ наш не заборави... Какав образ! Празна прича!... Муч! Овом ћу те летвом! Муч, клета успаље... Овом ћу летвом, на-мртво! Да те нема!

Устрашени кораци тону у дубину куће. Пригушен врисак, јецаји и тјешење.

Поднице балкона тресу се под Јошановим ногама. Трупка, отпухује дувански дим.

Трну Брђове ноге. А он ни да се помјери. Опациће онај одозго да је ту, под балконом.

„Смјеста бих отишао из ове проклете куће, да ми није... торба је горе, у соби, закључана с Лујом. Одмаглио бих да не гледам, да не слушам.“

А ипак мора слушати. Примичу се балкону полагаани кораци. Станачина запјевка: Што си се ту скаменио, кам ти у дом?... Не црнорјечи, жено! Не наваљуј толику тегобу на мене... Од чега

ће ти бит лакше, Јошо, јадан? . . . Паре, паре, про-
клете паре! Морам их сјутра имат, па да ћу пре-
врнут земљу. . . Полако, чоече, није све пропало. . .
Није пропало? До грла је дошло, разумијеш ти! . . .
Ама не вичи, камен ти у вилице! . . . Ево, шаптаћу.
Ионако ме стегло за гуцу. Дугови банци, мјенице.
Не одужујемо се пријатељима. Дуг скаче преко
дуга. Куд да се окренем, а? . . . Продали смо она
моја два ћилима, преко жене-трговице, да нико
не зна, и то потрошисмо док тренеш. . . Не споми-
њи сад те ћилиме! Крпетине. Ка да је од злата
јабука — шаре, трице. . . Успомена, Јошане, ђе-
војачка успомена. Срце ми се кида. . . И сад си
нашла да се сјетиш? Ђевојка! Ђилими. Но, про-
даја, велиш, продаја. Није лоше. Хајде, донеси
ону доламу. . . Коју? . . . Ону једну. Немамо их сто-
тину. Доламу мојега покојног оца, разумијеш ти. . .
Шта си наумио, Јошане, не гријеш душом. . . До-
неси, не квоцај!

Кораџи. Тишина. Опет кораџи.

Јошан се закашље, па с муком изговара: Пре-
баци је ту, преко ограде. Тако. Ево, очувана. Ка
самонова. На мјесечини не можеш познат је ли
зелена или модра. А модра је, знам. Дичан ли је
чоек носаше, мој Јошане. Дичан и честит. И сад
— да продам. Кома? Ономе трбуљану. Није ваљао
ни он нити ико његов. Но, прти-врти, згрну велике
паре и начини куће и разграна трговине, ка ије-
дан мајчин син. Забогати чово. Хоће му се у пос-
ланике. Па би доламу, праву, старинску, да се зори
ка да је био нечесов јунак, ратник. Не да ми минут
пјацом. Збори: даћеш ми ону доламу, Јошане, по-
што за што, не питам за цијену. А ти, Нача, ће си?
Отишла зар. Мучно јој слушају. Свилене женске
уши. А ја? Зар је мени лакше. . . Долама, очева
долама. . . Син офранзани. . . Долама, продаја. . .
Благо теби, Марко, што склопи очи прије овијех
јадодана! Долама, динари. . . Ај, леле ти, Јошане
Марков, леле добога, леле! Преврни се, свијете!

Удари шакама у главу.

Јутро. У кући некако мирно. Кораџи и гласо-
ви притишани. Лица блиједа. Но, све би морало
бити као и других јутара. Брђо силази у кухињу.
Станача сједи на својем мјесту. Раширила се. Ма-
шице покрај ногу.

— Јеси ли се наспао?

Рака послује око кафе. И мути жуманца. Ето
и Јошана.

— Јеси ли се наспао?

— Зло ми спавање. Не да пакосни реум, но
сврдла, сврдла кроз кости ка да су душманске.

Конаџија товари на коња вреће са житом.

— Ђи, вук те заклао таквога!

Лујо се клања и спира скорјелу крв с браде
— у лавору црвена вода, црвени мјехури сапу-
нице.

А Вуле је живио пустињачки. Усред равнице,
али тамо гдје је крај насељима и гдје почиње не-
раскрчено таласање, шипражје, шуме и баруш-
тине.

Кући се прилази стазом, утабаном међ тра-
вом. Око куће никаква дворишта.

— Зашто се ограђивати? — каже Вуле. — Ни
на земљи ни на небу не би требало перити ограде
и међаше.

Ту је и велики орах. Двије-три крушке. Тек
узрасли коријени јабука. Њивица кукуруза. Уз
њу готово сакривено мало кромпириште.

Пита Брђо:

— А ипак. . . међе твојег имања? — Пита под-
ругљиво, цери се и придиже каиш панталона.

— Међе? Па, управ. . . добро си рекао. Међе.
Нема их. Нема камених. С оне ми стране дивљи
трњак, а иза њега ничије-свачије. С оне друге —
лијеске и церови. Е, одовуд, према сусједу, има,
видиш и сам, она путања. То нам међа.

Прилази Брђо кући. Оклијева. Чудне ли ку-
ће. Малена. Сазидана од земље, од непечених
цигала. Ниска. Била покривена цријепом, па нешто
однијели вјетрови и на тим мјестима набачена сла-

ма и грање, а преко тога камење. Крај врата мали прозор, колико да мачка може ускочити. При кући, уз сам бочни зид, нешто приплетено.

— За козу, — каже Вуле. Газда сам ја, газда. Сирим и скорупим кâ и свака планинка.

Унутра нешто као предсобље и кухиња уједно. Огњиште с веригама. Дим. Потом се улази у собицу с прозором. Лимена пећ, полица с нешто књига, кревет. На поду овчја кожа. Прозор... „онај за мачку“ — помисли Брђо — само с два малена окна, па једно сломљено и ту налијепљен одцјеп новине.

— Нека сте добродошли на моје бијеле дворе! — виче Вуле и баца капут на кревет. — Ево, ширина је, кревет кâ Метохија, можемо обојица снијеват невјесте... Или — да раздвојимо ове поле, па свако свој лежај. Тако ћемо, ако и ти велиш.

Брђо равнодушно угне раменима — свеједно му је. Пригне се, покушава да погледа кроз окно, прашњаво, с нешто налијепљене паучине. И сад му се чини — неко га прати, па ће, као тамо на Каручу, да засвитају бајонети. Па ће опет трка и пуцњава. Никога. Умири се... „Не знају да сам овдје. Још нијесу сазнали.“

Никако да се свикне и снађе првог јутра. Свученоћ се мучио на одвојеној, уској поли кревета. Нешто сањао, али детаљи сна већ се погубили. Присјећа се само неког дрвета, пењања и одозго под оком бистра вода, и врх дрвета се њише заједно с њим, а околи, а потом...

„Какав ли је човјек овај Вуле? Рекли су ми, знао сам да је чудак, али да је баш овакав, сав на своју руку“...

Ено, не устаје људски, већ ђипи с лежаја као да је нешто пукло под њим. Ускаче у широке панталоне и везује их каналом. Запјева гласно да се ори самштина:

Зором пјева ко памети нема...

Па се засмије, поскочи неколико пута у мјесту, растеже руке, трља уши.

Хаај, ко га слуша — ни имат је неће!

И ено, наг до појаса, великим, чапљастим корацима одскаче к бунару, плусне на себе кофу воде, фркће, трља се, врти се на једној нози, па трчи натраг, налаже огањ, чешља браду, из које се слива вода на гола прса, брунда, виче на себе:

— Ха, Вулашу, црн ти образ, живни, соколе! Имаш госта, не обрукај се... Зором пјева ко памети нема... Зором пјева... Ха, сад ћемо да муземо. Ђе је штругља, у њу се кокот побурао? Вазда се она крије. Што ти је женско...

Па заскаче око куће, онако кракат и гласан.

А Брђу се чини: велики, голопрс кокот с жутом крестом и жутом песом под кљуном, кокот који пјева прије свих и себе и друге буди пјесмом, растура канцама земљу и буњиште.

„Кад бих му рекâ: Вуле, личиш ми на пијевца, јутрос, да ли би се љутнуо? А ко зна на шта ја њему личим...“

Како јутро одмиче, Вуле све тиши, покрети му спорији. Послије доручка, пошто удробише синоћни качамак у варенику, он готово отроми. Сједе на праг и поче да казује Брђу:

— Ево ме кâ пустињак... пророк Јеремија и стари подвижници... Не чуди се. Нико не би дуго издржао на мојем мјесту. А ја могу. Себе сам зауздао. Могу све што хоћу. Кажем: Вуле, истрај овако или онако. Истрајаћу. Могу и своје срце да зауставим за трен. Ето, управ... А моја жена није могла. Прикупи рашу и оде. Не љутим се. Не кунем. Чак ни пјесму жалобитну не срочих. Шта ће ту пјесма... Видиш, ни моја невјеста није могла овђе, уз мене. Узе за руке оно троје ђеце. Мала бијаху. Два сина и шћер. Румена шћерана. Синови сад велики. Година дана међу њима, а кâ близанци. Старији завршио гимназију, па ће ове јесени на студије. Шћерана ишла у неку домаћичку школу — спрдња од школе, али боље и то но ништа... И сад, сви они расту, а ја грбавим, све ми се чини да ме ова брадурина вуче к земљи. Изјутра, видео

си, заскачем ка јелен, а послије — не мили ми се радит, отаљавам колико се мора. Ја и земљорадња — да крепаш од смијеха. Управ тако. Па ми се немој чудит. . . Још ћу ти казат, то ми сад свитну у глави, људе дијелим овако: орач, ждерач, спрдач, зјевач, пуцач, згртач, пјевач, зборач. . . Шта сам ја, а? Орач сам слаб, никакав. А пуцач? Не било рата. . . Велиш да сам пјевач? Тако велиш, а? Добро си нанишанио. Баш добро. Пјевач.

Обноћ, кад млачни југо крене равницом, као лопов, Брђо се притаји, послушкује му ход. Као да све мирује, лист се тек гдјекад покрене, а ипак — ту је он, јужњак, топао, згријан негдје далеко. Шуња се неопазиче или, за кратко, прилегне на њиве кукуруза, на врбаке и воћњаке и грмење лијеске. Те и Брђо, счемерен, неодољиво клоне на траву, под орахом, неколико корака даље од Вула. Прижмурне. Љут на себе што мора бити ту, уваљен у глуху доколицу. И што није при Каручу. Па љут на све око себе — та ширина као да га усрдне у себе и поништи и чини безвољним. Потом га спутава и држи и прибија му рамена к земљи и нема му пута никуд, нема му повратка у свој завичај. Наоколо планине, али — нема Ловћена. Голо небо.

Придигне се на лактове. Шта га то држи, шта му пријечи све путеве? Забрана је тамо, при Каручу, тамо га лове. Али, мрежа је можда и овдје. Ако и није, он је ипак прикован за ову траву, испод овог ораха. И плећке му тешке, вуку га надоље. Клоне опет. Обје плећке на трави. И влага — роса ли? — упија се у кошуљу. Или росе нема. Не може је бити ове топле ноћи. Бујна трава, сочна, прошарана тролисном мекотом дјетелине, надојила се водом — прије неки дан Вуле плавио њивицу, па се мутљага разлила. А земља жедна, и трава жедна. . . и грло сад, и оно.

— Управ тако, сокољане мој, туга се лијечи љепотом или радом. Немој се смијат. . . Ево како љепотом — обрни се око себе, погледај ову рав-

ницу, ово чудо од дивоте. Да се опјаниш. Не знаш је ли љепша дању, кад је пошкропи небеско сијање, или ноћу, сокољане, кад легнеш на своју сјенку, ка ово сад, а очи пустиш да се напасају кроз звијезде. . . Ти сигурно мислиш: ето, блесави наш Вуле, пјесник, пјевач. Па, мисли како ти драго. . . А рад, а? Не нагоним те да ми што узрадиш, да се окористим — моје имање прескочиће жаба у три скока, сам га могу савладат, којекако. Но ти зборим да се мало тргнеш, да ознојиш мошње, па да слађе ручаш, ако ручка буде. . . Јер људска је душа управ ка чађав димњак, гар на гар, црnilо на црnilо, па се душник затисне, не може дахнут онај унутрашњи огањ, хоће да се утули. Ваља прочистит димњак — ргни кроз њега, сокољане, ргни радом, лудоријом, задри некуд, нек пробије дим на нос и на уши, па да видиш како ће да пламти у прсима. . . И вољ ти да пјесничаш, вољ ти да љубавиш или да народ будиш и буниш, народ — стару куњалицу. . .

И шта би сад, Брђо? Шта би у ову млачну ноћ? Шта?

Кроз трепавице гледа навише. Мама га окрајак неба, незаклоњен орахом, пун жутих тикава и јабука и љешника и. . . велике, тешке тикве — крда пуних мјесеца — котрљају се и сударају и напрсне понека и проспу се бијеле сјеменке и југо их разноси и усијава у свијетла орања. А јабуке златасте и црвене, кроз њих се провиди свјетлуцав прах висина. . . Али, раскрошњо се овај орах, нискогран, широк, с модром сјенком под собом, прегранио небо од Шарпланине до Проклетија, а гране глатке и бијеле, све тање што даље од стабла, све тање.

— А народ је, сокољане мој, управ једна пучина сунцокрета. То ти ја кажем, у амин. Обрће се за сунцем које се над пучином виси. Лажна су сунца, и пријеварна, и зла и крвава. Дај народу право сунце, попери га уврх неба да сине јаче но сва лажисунца, па да видиш како ће народ прогледат и пропјеват, како ће се окренут куд је

најбоље... А народ, брате, није ни добар ни зао. Ниједан народ под капом небеском није добар, а ни лош није. Која разлика између народа и шуме, а? Де, реци. Ни шуме, ни кише, ни планине — оне што их видиш наоколо — нијесу ни добре ни зле. Само, кад боље завириш, у шуми дрвећа свакојаког — и криво дрво и црвљиво и дрво отровна сока и право, високо, за дику и дрво јака коријена и оно што га прва бујица обара и носи. Није народ ни добар ни лош, већ просто — народ... пучина сунцокрета.

„Гране, ове гране орахове — све тање. Је ли и с нама тако, за име свијета? Зар се и ми тако тањимо с кољена на кољено, од рачве до рачве. Зар од Брђа првога до мене, зар се тањимо и бивамо слабији, ломљивији? Али, погледај — ближи смо плодовима и цвијету на извршцима... Не тјешу се тиме. Не тјешу. Тање, све тање гране, до оне крте, која једва тицу држи. Једва тицу.“

С гране... или из висине... изријетка падају ораси — меко, у траву, падају зрели, крупни, па се распрсне зелена облога. Брђо пружа руку, пипа око себе, нађе орах, још влажан, осјећа му боре под прстима. Стисне га. Лако се ломи. Орах мекокоран. Језгра пршти под зубима, нагорка.

„Онај Лујо, Луј потоњи, злосрећник, на мене се окомио. На мене, који му у кућу крочио. Што баш на мене? Личио сам му на некога из луднице, на људину која хвата оне што шенуше... тако некако... кâ шинтер бијесне псе... хвата будалине и сапиње их оном кошуљом и рукаве у чвор завезује... Што баш ја да сам тај, лудачко страшило? Због опечена образа? Или — ко му га зна. Због образа. Или сам некакав, мимо људе... Шта је то на мени? Јесам ли обиљежен? Злодух, напаст... Ма, што те мучи та лудорија. Лујо би помислио за било кога да се умјесто мене деси у кући, исто би увртио у ону своју лудачу. Што бих га баш ја, овакав, изазивао. Ено, сумњао је и на онога кираша с коњем и врећама... Јошан и Станача лијепо су ме примили. А што укривају нево-

љу под собом, то бих рекâ да ме цијене — стало им је какав ћу утисак понијет.“

— Јеси ли кад помислио, Брђашу, шта би данас било да се није родио Маркс? Или га је вријеме морало родит, а?

„Куд ме то заводи Вуле? А ипак, ипак сам ја у Лују покренуо сумњу и страх, а послѣје му кираш дошâ уз мене — додатак, мој помоћник. Смијешно, мој помоћник. Ва имја... Али, зашто баш ја да угоним шашавца у такве сумње? Због образа, стаса, осорног држања? Неко ми једном рече: ти, Брђо, изгледаш кâ да вазда некеме пријетиш — наругушен, глава повијена напријед... Нијесам рогат, чоче, ни здухач нијесам, ни с ђаволима нијесам тикве садио, но сам кâ и свако чељаде. Али, ко ће Брђу вјероват. Ни Матан ми не вјерује онако тврдо, ни Матан, ја ти јемац...“

— Не слушај ме, осјећам... Па хајдемо на спавање. Сваки на своју полу кревета. Кад би се тако и ноћ могла дијелит. И сан. Кâ расјечена јабука. Пола теби, пола мени. Па ујутру да се јабука састави. А, шта велиш?

Брђо никако да заспи. Комарци и немир. Вуле смјеста у тихо хркање. Па се тргне. Збаци покривач. Стиска зубе, шкргуче, струже.

„Како их не поломи. Да ли да га будим?“

А Вуле виче, премеће се, размахује рукама као да се брани. Па за трен зашапће, убрзано, смршено. И опет повик.

Брђо га дрма за раме.

— Шта је? Ко је то? А, јесам ли што... викао?

Сједне Вуле на лежај. Припали цигарету.

— Грешник сам ја, мој Брђо, тешки грешник... Па тако, снови, плаћам дугове.

Брђо напери уши да чује — какав грешник, зашто? Хоће ли Вуле да се повјери? Но, домаћин остаде сједећи на лежају. Скрштене ноге. Ћути. Отшкрину поклопац, па га одмах спусти. Затвори се пред Брђом.

„Грешник? Шта ли га то гризе?“

Ујутру им врат и образи кржави од комараца. Па Вуле идуће ноћи запали некакве смрдљиве траве. За њих, рече, само он зна. Напуни кућу димом. И легаше да спавају иза затворена прозора. Па Брђу још теже. Не подноси потпун мрак. Да је бар трак свјетла, бар нешто на чему би око починило. Овако, чини се да тама и празнина сежу и трају до на крај свијета. У таквом црнилу не вјерујеш да игдје има свијетла знака. Собна тама поплави свијет, унесе и тебе у мрачне просторе, без краја, а опет — тијесно ти за дах и очи. И језа због нечег.

А Вуле наједном, као из сна:

— Радничка класа црногорска настајала је изван Црне Горе — не зна јој се родно мјесто. . . Јеси ли кад уплитао у то мозак? Не ти, какав си. . . Још у прошлome вијеку, они исељеници, каменштаци, они што су кâ кртови ровали америчку земљу. . . или по другијем крајевима ломили камен и прокопавали конавље. . . то били они, радници. . . Ето ти судбине: утекли од својега камена да туђи камен минају и леме и себе да крше, себе. То била наша радничка класа, управ то, она прва, без крштенице, без роднога мјеста. Радничка класа наша, а у туђини. Па сад понешто и дома настаје.

Брђо устаде и здера новину с прозора.

— Угушићу се.

„А гледај ти, Вулаша. Ја у Црној Гори, он овђе, па он боље види Црну Гору но ја. Ко му даде тај дурбин? Радничка класа. . . Сјетио се Влах. Докон. Луња, лежи испод ораха, понешто чепрка. Има кад размишљат. Може му се. И то о радничкој класи. Рађала се, вели, по бијелом свијету, а наша.“

Сунце набацује на Брђа врели подневни покривач. А он дрхти све јаче. Зуб о зуб.

Кроз узане прорезе измеђ капака, сунце крупно и мудро и око њега се шире колотови.

Пригрће капут, стиска га уз груди. Опружи се на дасци близу ораха. Како да се згрије, како да заустави ову дрхтавицу. И цвокот. Она бљештава топлина растапа се негдје у висинама, а у Брђове кости, у саме кости, увукла се студен. Тресу се руке и ноге и нешто при доњем ободу ребара. И трне тјемена кост.

Глава му клоне унатраг и, чини му се, виси некуд наниже, к јами, ледници.

Постепено се смирује. Као да ће заспати. Тек покоји дрхтај. Почиње да осјећа припеку на надланици. А длаке још најезурене.

Врелина расте, притиска одозго. Као да се још једно сунце, искоса, пробија кроз лишће ораха. И завлачи се под капут, под кошуљу. Па још једно извише јабуке. Па дланови сухи и ужарени.

Сљепоочнице се заросе.

Мокра, дрхтава огњица.

Спавати, само заспати и спавати, ако се икако може, ако се може, икако. Наплав некакве баруштине. Није она, није бара, већ језеро при Каручу или. . . Мутно се сумињују стабла дубова. Умјесто коре зинуле рапаве, краставе жабе. Горе негдје, да ли у гранама, многоуста маса пјева о Чапајеву. . . А Шага бјежи испред бајонета, бјежи Шага, млати дугом рашом, а за њом листови дувана, широки, златни — остаје простирка, стаза сунчана, остаје за Шагом, и по тој ће стази, по трагу, окрилатит Шагини гониоци. . . Не дај ме, Брђо. . . Он се отима. Хтио би да помогне. . . Ко ме? Ко то бјежи? И ко су гониоци? . . . Прасак. Високе молике. И букве. И трупци дебели, зубати сприједа, јуре низ возник. И прашти лед. . . Зашто Брђо, зашто баш сад, у скоку низа страну, лети, дуго лети, а низови очију промињују навише, стапају се у модроток, сулуди ток узбрдни. . . Доље, при трави, чекају га црни, празни чворови — ишчупане гране из сухих, као кост бијелих стабала. . . И гласови, људски или ријечни. И нечији цвокот. И као да риче бик и нешто се пролама горе, гдје се

огње сва огњишта. И пепео му пада по рукама, по лицу — затрпава очи. . .

Сјутрадан га Вуле поведе на њиву. Хтио би да га отргне од брига, од мисли мучних и срдитих.

— Хајде — рече — ти Брђовићу, пиле од сокола, хајде са мном — ако си добио грозницу, није свијет пропануо. Набавићемо кинина. Но да видиш моје имање. Како сам закулачио и сродио се с равницом. Прва слика свијета тамо, у Црној Гори — планине, назидано високо. Чињаше ми се небо је вода по којој плове птице. Планине боду и муче небо. Та ми се слика послѣје изокрену. Чим ступих на ову мрку равнину. Родитељи убрзо помријеше, крв им искапише ледине, крље. Увиђех да птице не плове висином, а да небо жеже и мучи планине. Оне ми далеко. Погледај. Обрубиле пусту равницу. И, пошто мину вријеме, како ми која сиједа никне у бради, управ тако све јаче чезнем — да ми је тамо ће су планине. Да сам тамо. Јеси ли опазио: откако си ти са мном, све зборим „ће“ и „ћеца“, а досад сам. . . Ма нека то. Но ево стојимо на њиви. Чија је она? У почетку се нијесам тако питао. Утувио сам: моја. Мени дата. И ту нема шта да се пита. Учио сам ћецу у оној школи. . . док ме не отпустише; рекоше: шириш комунизам; управ тако. . . а школу видиш, бијели се онај зид, онамо подаље, преко плота. . . па бих послѣје часова трчао овамо. Да окрчим, раскопам. Што више. Што више моје земље. Моје? Једном — испод трнокопа искочи кост. Загледнем. Коњска, говеђа? Хоћеш ли вјероват — људска кост. Те крупна. У овој земљи, ту ће стојимо. Послије ископах некакав окрњак од глине. Чије је ово било? Земља ћути. Од ње нећеш добит одговора, па да је сву преврнеш. И о нама ће она ћутат, управ кад мине наше вријеме, па тјерај. . . до недомисла. . . Не гледај ме тако. . . Велим, ћути она, подмуклача. Само, кад је орем или копам, а у њој, дубље, нешто мокрине — од тога сав претрнем. Такав сам, гром ме убио. Учини ми се: из

земље бије знојни дах ранијих орача. Ту су они забадали дрвена рала, стењали, запињали да подухвате дубљу бразду, викали на волове, копали, бацали сјемење, падали на кољена и дозивали кишни облак. И сад — моја земља! Јесте, шипак! Сад ме храни, а послѣје ће да ме строши у прах. . . Ево, узми грумен у руку, не бој се. Не гризе она. Кротка је, наоко. Кротка, али стрпљива. Чека. До у бескрај прежи. И тиме је јача од нас. Можда само тиме. Умије и може да чека. Кротка, податна, наоко равнодушна, ћекад издашне руке. Па хајде, како да се с њом помирим и саживим. Не хаје она што сам срочио пјесму о црним браздама, метохијским. О браздама жедним слободе. Глуха је за наше пјесме. А видиш, отели смо је од ових Шиптара. Отели па се населили. И неки пут ми се учини: она је на њиховој страни. Милији јој они ранији орачи и прашиоци. Они је боље знали. Или били приљежнији работници од нас, брђана. Или мање мислили на себе. Њој се повиновали. И давали јој понешто. А ми, гладници, само бисмо да муземо, да је испостимо. А онда појмим: њој је, брате, свеједно. Не бира она наше кости.

Како закорачи поподне, Вуле све немирнији. Ћути, поткупи браду у шаке, гризе врхове длака. Излази сваки час пред кућу, гледа у даљину, према вароши. Враћа се, нешто мрмља. Опет истрчи, ошине прutom недужну козу. Ноге му запињу о праг, о трношце. Вазда му се нешто испријечи. Онда стане, подигне изнад себе буре и пије, а рекло би се да није жедан.

И Брђо се узнемири. Најприје га гледа испод ока и — као да не примјећује промјену. Онда. . . Шта ли то мучи Вулаша? Који му је враг? Минуле ноћи спавао је мирније но обично. Нешто таји. Очито, таји нешто. Да ли некога ишчекује? Или. . . Брђо га погледа отворено — ћутке, погледом тражи објашњење. . . Није ли полиција сазнала да се Брђо ту крије. Није ли неки доушник из села, ако таквих има. О томе би Брђо имао право да чује.

Морао би знати. Ту прећуткивања нема, у питању је Брђова кожа.

Но, Вулев немир као да кључа и у њему самом. Није то страховање. Бар тако изгледа и у то себе увјерава. Прије би се рекло — нешто изнутра мучи и жеже Брђа. Мах се спleo и клонуо у њему. Или — горчина досаде, пријекор себи на товарен на врат. Пријекор? Па, сад се пита: нијесам ли досад био у много чему лакомислен, бржи ногом, бржи замахом но главом? И сад због свега тога, због те пропете, плахе крви, сад се чами овдје... и грозница протреса кости.

„Или сметам Вулашу? Постао му тежак?“

Би му неугодно од те помисли. Рођаци, готово браћа, саборци, па да се овако гледају и да сваки гучи нешто у себи. Нелијепо.

„Што да га не питам: Вулашу, одгрни кабаницу, истину на средину. А како ћеш га питат, за јаде, кад он ни трена не мирује. Зар да ријечи трче за њим?“

Али, он сам дојури пред Брђа. Погну се нагло, стави ногу на трножац, па сломи прут преко кољена. Очи му окренуте у страну, к прозору. На лицу му изглед човјека који каже себи: ако ти морају нешто сјећи, нек сијеку што прије.

— Слушај ти, печени. Није фајде крити оно што је. Некаква удовичина, а добро чељаде, баш добро чељаде, управ ту, из другог села, једном нећељно... управ тако, пазарним даном... а данас пазарни дан... Иде она у варош, иде она, брате, и кад ништа не пазари, но како је навикла... Слушаш ли ме? Иде, велим, на пазар, па сврне, при повратку, сврне к мени да преноћи. Ето. Није јој далеко село, а она, тако, наиће, донесе у марами мало сира и које јаје. Добра женска душа, управ тако. Преконачи код мене... Тако уобичајила она, па се привикох и ја. Па, не можеш пијанцу отргнут чашу из руке, но тјера како је кренуо. Тако и она, тако и ја. Пијанство, печени брате, пијанство без лијека.

„Што ме он сад тако — печени? Досад то није изговарао? Или хоће заобилазним путем да каже: и ти си, Брђашу, прошао кроз нечесов грешни огањ... Лакну ми, не ради се о мени.“

— А иначе живим ти калуђерски, као што си овијех дана видио, управ калуђерски. Брада је ту, само још мантију да навучем. Што ћу, а? Промећемо се кроз ово несрећно вријеме — дан по дан. Још да ми није пјесама и ове наше идеје, помамио бих се начисто. Сад ти суди како ти драго, бичуј ријечима, избручи. Нећу се бранит. Само, само још довече нек она преконачи овђе. И ње ми жао. Немам срца да јој ишта приговорим. Управ тако.

Брђо ћутке одлута. Куд би? Пред њим равница, а мало даље почиње благо таласасто земљиште. Још тамо није био. Мама га ниска љескова шума. Прије ње — ливада. Тек покошена отава, садјенута у стогове, још зеленкаста. Стогови Брђова раста. На средини ливаде здружено грмење. Кад приђе ближе, опази да је то млад дријен, а под њим и око њега прорасли трновити омлади дивљаке. Ту негдје, под травом и коровом, сигурно се крије засјек старе дивљаке — уклонили је да не смета дријену, а она оставила своје жилаво насљеђе — да се освети или просто да јој траг не погине.

Најприје одмјери, па пресјече ножем један омлад — има их доста, нек се не срди стара дивљака; жиле јој живе под земљом, а порода ће бити још и више. Ољушти кору, мало скрати и заобли бодље и, ето, лијеп трнов прут, бијел, с мрким окцима тамо гдје су откинуте гранчице.

Маши се Брђо руком, убра двије-три црвене дрењине. Још тврде, трпке, па трну зуби од њих. Не хтједе да испљуне то мало љута сока — што је у устима, моје је.

С руба ливаде почиње протегнута, ниска грбина. Брђо радознало загледа у лишће, у стабла. Окрајком и нешто мало навише — љесковина. Потом се умијеша цер, па граб, па нешто необич-

но — при земљи лијеске, а над њима одраслији церови, прави — неко их кресао, па грање и лишће као перјаница на врху стабла.

Врати се к рубу ливаде. Ту је сунчаније. Помало се плаши хлада — тамо би га могла спопасти грозница. Могла би и овдје, на сунцу, па ипак, некако му топлије под кошуљом.

Тражи љешнике. Сагне се или задигне грану. Обрадује га свака ћупица љешника, па пришапне: А, ту ли сте се сакрили. . . По два, по три завукли се у ресасту кожмурицу, а она већ жутнула. То је знак да су љешници зрели. Окомиша их и загледа помно — к врху су блиједо жути, према дну кафенасти, а на затубастом дну сине бјелина. Свјежа бјелина, која брзо жутне.

У дјетињству није брао љешнике, али му сад топло при грудима, као од нечег давно знаног. Нешто дјетињства ипак је ту, блиско. И сам је. Не мора се освртати око себе. Нико га не мотри. Па одсјече љесков прут, гладак, одебљи. Закрати га — педаљ дужине. И засјече на средини и начини крцаљку. И умеће љешнике у засјек и ломи их. Ето нечег из дјетињства. Дође му да заскаче с ноге на ногу. А крену полагаано кроз шуму. Застане, убере који љешник. Не ставља их у џепове већ у њедра. Да их осјети на кожи.

Сунце се приклања далекој Ђаравици. Од ње сумодра сјенка покрива добар дио равнице.

„Да ли је већ дошла к Вулу она удовичина? Тако је он назва. Удовичина. И рекао би: управ тако. Нека их ђаволи чешу. Свакога понегдје сврби. Мене пита: што нијеси организован. Кажем: они хоће свеце, а мене невоља оваквим начинила, не могу себе пошкропит светом водицом. Па он о себи: по кожи толстојевац, под кожом комунист. А овамо удовичина. Како то?“

Спусти се у увалу. Готово потрча. Трска, вода — зов језерски. Није језеро — баруштина. Позната му. Сјети се: видио је кад га ошамутила огњица. Откуд? Да ли му Вуле споменуо о тој води. Долина дуга, вијугаста. Низ њу спори равничар-

ски водоток, који застане, завири се у поширим рупама, међ врбама и јошјем. А ту — увала се раширила, подбарно тле, трска, нешто дубље воде онамо к средини. И — крици барских птица. Патке. Ено, двије се удаљише уз преплашен, брз лепет крила над самим тричарем. Зов језера.

„Па, ја ти јемац, нијесу ме узалуд звали — немирни језерски дух. То Матан. Он. Нека. Ја немирни дух језерски, а он немирни дух партијски. Свакоме свој немир. И правда је задовољена.“

Тек тада примијети да је сунце зашло. Похита према кући. Одлучи да преноћи напољу. . . Унутра Вуле с његовом. . . Напољу.

„Ваљда ме неће грозница обноћ. Неће. Нема обичај. Ноћ уједа, а дању грозница тресе.“

Брђо залази и подаље, равницом, тамо гдје питомија земља. Гони га радозналост. И досада. Савовање. Вуле се готово свакодневно некуд губи — задаци, састанци. Све натајно. Ноћу се враћа позно. Гдјекад к њему долазе млади људи. Као ради обичног разговора или картања. А Брђо јасно види — испод корака тих људи, под земљом, теку скривене нити, плете се нека далека, тек наслућена буна.

„Да не сметам. Да им се не натурам!“

Па луња около, докон. А тамо, ено, гради се кућа досељеника који забогатио. Казују: прикупио још земље од сиромашних Црногораца, јер се неки враћају у завичај. И пожелио да има велику кућу. Издаље се не види од јабука, те Брђо полагаано прилази. Приземље већ озидано од крупног камена. Зид дебео као за тврђаву. Рекло би се: ни топови му ништа не могу. Настаје спрат од црвених цигала.

Раде мајстори с југа, кажу — Дибрани. Ониски, тихи работници. Неки у сивом, неки у смеђем сукну, покривени прашином, попрскани кречом, те им лица не разазнајеш. Неки од млађих, а већ повитих леђа, носе на десном рамену, на подметнутој гуки од крпâ, карлице с малтером или гоми-

ле цигала. Носе преко косих дасака, навише, све до старог усте, старјешине, главног мајстора. Он мистријом набацује житки малтер, слаже цигле, поравнава. Гдјекад спусти висак низа зид и жмирка ситним очима. А два радника не носе цигле, већ их, из руке у руку, бацају горе, на спрат. Бацају по двије цигле, а оне лете увис сљубљене и с њих пада помало црвена праха.

Около се мотају насељеничка дјеца. Загледају те необичне градитеље, чији говор друкчији — ријечи брже, али мекше.

И Брђо би радо пришао. То и чини, пошто осмотри да ту није домаћин или ко од сумњивих људи. Па сједне на греду, гледа како раде. Чим почину, он приђе да их понуди дуваном. Воли да слуша њихов говор, да осјети онај уморни мир који влада њиховим покретима и говором. Старица, уста, сједи прекрштених ногу. Остали га гледају и с тихим поштовањем повинују се свему што он чини или каже. Његова ријеч прва и потоња. А он наоко спор, само му се ријечи брзо нижу. И осјећа Брђо: у тим лаганим покретима, старе али крјепке руке, док савија цигару, док пуши, док нагиње тестију с водом, док устаје и креће на рад, у тој смиреној спорости крије се нешто... залегла упорност, марљива, радна упорност, која на недокучив начин надбија вријеме. Кад погледаш и усту и остале, чини се — ови људи неће озидати кућу у догледно вријеме, то ће годинама трајати. А кад поново дођеш, зид осјетно нарастао, посао одмиче, а оне споре руке надзиђују дане и сате. И све као да се унапријед зна — гдје ће ко стати, кад ће додати карлицу, ко ће мијешати креч и пијесак, ко просијавати шљунак кроз косу жичану решетку, ко клесати камен или тесати греду за под. Као мрављи ред — спор, лаган, потуљен, али пун притајене снаге и кротке упорности. Под овим рукама дробе се и камен и вријеме.

Гледа их Брђо све док на кожи не осјети да се примиче напад грознице. Тад хита дома. Ако га дрхтање свлада уснут, легне гдје било и преда се

смјенама студи и ватре. Потом прича Вулу о мајсторима с југа:

— А наши би ту галамили да све ори, декали један другога — ха, соколе — љутили се, пребацивали ово и оно један другоме, побрзали ко ће више, па послѣ задуго зијевали и причали било о чему или пушили кад треба нешто друго чинити. Ми смо од трена, од маха. Хтјели бисмо да сијевнемо, да посао плане зачас. А они, видиш, натебане, ка да штеде себе, а не штеде, па расте зид, расте брзо, чудо једно, рекло би се — има их трипут више. При грудима им завесци и у њима зараде и амајлије. У одређен час сви падну, сморени, и као да потону у сан намах, покривени црвеном прашином, уз огањ који се тули... А зид, чини се, и ноћу расте — од њихова дисања. Шаке сложене на појасу, длан на длан, и оне назидане...

Дубоко у ноћ Вуле опет крши зубе и зове у помоћ и гласно се пред неким правда и јечи. И опет га Брђо буди. Те Вуле сједне на изблијеђелу тканицу, савија цигарету и исповиједа се:

— Није ме требало будит. Нека испаштам. Грешник сам, па нијесам боље ни заслужио. Не због оне несрећне жене, те с њом лијегам по пазарном дану. Није само то. Но сам још већи грешник што све тајим пред друговима. Или сам посрамљен или се плашим. Кријем ка змија ноге. Па има и других грјехова. Има. Сијасет. Управ тако... А био је стари добри обичај подвижнички — ланац око врата, па у пећину, у пустињу, сасуши се ка печеница више огња, кост и кожа, испаштај, сокољане, ако си јак, очисти се... Овако, трпаш гријехе у неку мрачну јазбину, у скривницу у себи, трпаш и износиш пред другове насмијано лице и ођенеш ову рубашку и појеш о Чапајеву... Јесам ли толстојевац или стојим под Лењиновом сјенком — то ни ђаво размрсит не може... Како да човјек загледне у себе, да изврне чапру наопако, да види је ли се и колико уцрвљао, има ли чесове трулине, чирева поткожњака, има

ли штетне, црне крви, па да то саструже и спере лозовачом. . .

А изјутра Вуле сједи на трonoшцу и задуго гледа у једну тачку. Руке му висе међ кољенима. Ни трага од оног размаханог, распјеваног Вула-кокота.

Брђо би да га разгали, па затражи гусле. Миг оком: ено их, узми сâм. . . Па их Брђо скине са зида и оклијева с гуслањем. Како да запјева пред бољим од себе? Одуговлачи, разгледа полеђину копање. Тамо два вијенца — у једном Његош, а у другом Маркс. Обојица крупноглави, брадати. Брђо се осмијехне. Погледа га Вуле, па и њему затрепти брада. Он је урезао те ликове. Сјети се како је рекао жандарму који му претресао кућу: а овај други — за Маркса — ово ти је поп, јуначина из херцеговачког устанка, знаш, против Турака, ма ти о томе нијеси учио.

На стрњикама кукуруза, на крстинама, по гомилама жутих тикава освану прва слана. Раноранилац Брђо упути се према љескару, гдје би се изјутра кришом помокрио.

Намах жеља: пошао би до манастира, дечанског. Сат и по хода, па шта. Овом равницом, овом јутарњом тишином. Некако ће се прокрадати. Свјештио се. Није му тешко да неопажен прође мимо селâ. Ако га неко види, ионако неће знати ко је он. А на патролу, ваљда, неће јутрос нагазити.

И тако крену. Није хтио да још један дан буде као онај минули. Досадно на једном мјесту, уз Вула који опет ишчекује удовичину.

Обузима га јутарња језа. Уплаши га помисао на грозницу. Потрчи да се разгрије. Прође недалеко од оних зидара с југа. Махну им руком, довикну: Хаирли работа!

Мину и веће село. Види се манастир — у долини, опасан зидом, блијешти спрам сунца које тек изгријало.

„Што да идем гором. Стрмено и неподесно. Путем ћу, друмом царским, као сви.“

И тако, опуштен, безбрижан, крену путем. За неко вријеме не сrete никога. Онда, иза прве окуке — два жандарма.

Брђо се не збуни. Чак се осмијехну. Свикао на овакве тијесне сусрете, на изненађења, није се ни трудио да изгледа равнодушан. Знао је да управо то бива сумњиво. То изигравање. А није ни хтио да буде равнодушан. Бљескале му различне примисли: како да поступи. . . право на њих. . . колико је сати. . . како се иде к манастиру. . . здраво уранили. . . која је ово ријека. . . Ништа. Препусти се нагону. Не домислити до краја, не одлучити се ни за шта — дјеловати.

На пет-шест корака од жандарма показа да не жели да мине покрај њих — право к цокулама, камашнама, брковима.

— Е, баш јутрос имам среће, припушило ми се, а никога. . . Имате ли какве ватре — шибице, кресиво?

Згледаше се.

— Не пушимо! — рекоше обојица, у исти мах и на исти начин осорно. Тиме су хтјели да кажу: на служби смо, не припаљујемо дуван свакој протуви.

— Е, баш јутрос немам среће. Још ако калуђери кажу да не пуше. . .

И мину поред њих. Осјетио је да се у ходу осврћу и гледају за њим. Сакри га окука.

У манастир није хтио да улази. Чак ни у двориште. Ко зна на кога би могао наићи. Не изазивај ни анђеле ни ђаволе. Па се спусти до извора киселе воде и напи се полако, с предасима. Потом зађе страном, кроз кестењар. Обрадова се. Кестени зрели, опадају. А нико јутрос не купио. Трпа их у њедра и цепове. Около велика гора кестенова. Високе крошње сметају једна другој, уплеле се гранама. А плодови крупни. Брђо се осмијехну: кестењасти. И зрију заштићени као ораси. Зелена

облога, кожмура, само с бодљама. Падну, облога се распрсне — остану голи, без заштите. . .

Брђо се врати дома пред сутон. Нађе забринутог Вула: Ђе си, за светог оца Василија? Препадох се — ухапсили те.

Смрачи се. Удовице нема. А пазарни дан.

На ужареној пећи запраште коштани.

Вуле се љути:

— Што их нијеси начео, нарезао. . . да могу одушит.

Брђо се скрајну да прочита Матаново писмо. А човјек који га донесе нек поприча с Вулем. Ионако ће чекати одговор.

„Ти, Брђашу, уграби да се ожениш. У невријеме, брате. Кома је сад до женидбе. Spreма се љути бој и све наше снаге морају бити као запета пушка. А ти — невјесту за врат. А да те човјек запита: куд ћеш с њом, ако загусти? И још ако буде ђеце, а? По женидби видим да те не брине баш много гвоздена пета фашизма. А она бије и у наша врата.

Брђо и женидба — свашта!

Но, кад боље размислим, можда и није лоше што си тако поступио. Ти си за мене, понављам, био и остао неукротиви језерски дух. Рођени немирњак. Може бити да ћеш се сада бар мало сложити. А можда ће успјети да те заузда она бикна Шага.

Шалим се, де, не рогуши се над писмом.

Што се мене тиче — по староме. Знаш и сам шта радим. То ми, канда, онај брадоња из Трира записао у рожданику.

Неко вријеме сам се крио, па се мало опорављао. Или, да ти буде јасније, одлежао о државном хљебу. Сад сам ти на слободи, а јадна нам слобода.

Углавном, дома сам. Не дангубим. С нашом млађаријом спремам Чапеков комад „Мати“ и рецитацију „О класје моје“ и још понешто, да сад не набрајам. Чудо, како су наша сељачад бистра, како брзо запамте улоге из комада. Но, да глуме не

умију. Све хоће да кажу и изведу нашки и искрено, као да играју комад из домаћег, нашег живота. То више и није глума, већ њихова истина. Они све посвоје. Мајка из Чапекова комада — њихова је мајка, обична жена с Каруча. Ја то прихватам, друго од њих не тражим. Можда је најбоља она глума у којој глуме нема. Да сам писац, радовао бих се таквом извођењу мојег комада.

Моји домаћи су добро. Тако се каже. Али, Грујо нешто поболијева од ногу. Начело га, вели, одоздо, од земље — те га подсјећа на она два метра тмине. Ипак се држи старац. Свађа се са мном као да је најздравији. Жене, мајка као мајка, вазда по кући. Та не мирује. Па се шалим с њом:

Ти, Жене, и док спијеш, и тада предеш или плетеш или носиш на глави бурило с водом.

Она се смије: откуд бурило, кад почијевам на јастуку.

Док си ти био овамо, вјеруј, лакше ми је било да се и у себи борим против оног бремена брђовићког — злокрног, хајдучког, својеглавог, па још и староцрногорског. Имам тебе пред очима и окренем све стријеле к твојој брђовштини и — као да сам од ње бар донекле заштићен. Она ми је тад јаснија и лакше је одбијам од себе.

Сад, брате, немам се према коме мјерит и равнат. Опет ћеш се због ових ријечи натуштит као облак више Каруча. Казаћеш: нијесам ти ја биљег за неваљаштину. Па и нијеси. Али, тако некако испада — док си овамо, лакше се браним од своје крви. Јер крв не зна за идеју. Она је, често, старија и јача. Па није лако улит идеју право у крвне жиле. Надам се, наравно, да ће се идеја и крв стопити уједно, ако ми се оствари сан да одем у једну земљу, подаље. Но, о томе је рано зборити.

Да будем искрен, понекад кажем себи: благо теби, Брђо, ти се ожени, прескочи ту скалу животну, прегрмје. Ја се још вијем као црвена крпа, прибијена уз мотку, па и други млатарају мnome.

Као што видиш, ни ово што је у мени није лако сабрати и одузети. Ту, брате, као да не по-

мажу просте рачунске радње. И, колико год се трудио да останем чист, бојим се себе. Ако ништа друго, блиједи се на сунцу. А ми то не признајемо. Бебел је с правом рекао: никад није било лице-мјернијег доба од овога нашега. Није он знао за нас, Брђовиће, а ипак је понешто и од нашега морала угонео. Чинимо се препоштени, а кад зачепркаш дубље — лаже куца.

Све ти ово пишем, а обигравам око нечег што се ипак не да прећутати. Тешко ми је и да споменем. Утолико прије, што унапријед осјећам како ће те то погодити. . .“

„Та казуј шта је, не мучи ме овако!“

„Она наша Виша, несрећница, била је у служби, знаш већ и — нашло јој се дијете. Родила. Мушкарчић. Она онако наивна и питома, а нашао се — тако ја мислим — газда који сматрао да може газдовати и њеним тијелом. Она све тајила до задњег часа. Онда хтјела да сакрије дијете. Оставила га на клупи у градском парку. Убрзо се открило чије је. Њу — за врат. И признала да је њено. А о газди ћутала. О газди или о другоме кривцу. Ни ријеч се није могла из ње ишчупати. Да ли јој газда запријетио или она стидљива. Или, како је по природи честита, а и нашки тврдоглава, чува човјека који је напаствовао или. . . све је то мутно, мој Брђашу. Она ћути, а свако на свој начин наслућује ко би могао бити отац дјетета. И шта ће се, како ће се — однесоше дијете у приморје. Тамо некакав дом за нахочад. А о томе дому проносе се свакојак гласине. Највише нелијепе. Прича се: од десеторо дјеце једва ако једно остане живо. Таква је тамо небрига. У народу се шири глас: лете ћеца право у небо. Па тај дом прозвали: творница анђела.

И, можеш замислити како нас је све то погодило. Особито Тодорку. Нит црни нит бијели. Само хукће и навлачи мараму на очи и бјежи од народа као окужена. И ти ћеш, знам, потамњет у лицу.

О Виши тренутно не знам ништа одређеније. Није у служби код првога газде. А нико је не при-

ма у кућу. Молио сам Груја да је ми за неко вријеме прихватимо, док протутње облачине. Он неће ни да чује, мада би Жене којекако пристала. Стари се разгоропадио: неће ми у кућу улазит раша, испод које испадају копилад. Ријечју, мука. Просто не знам шта да предузнем. Потражио бих Вишу, али — не смијем у град. Ако бих се и усудио да пођем, не бих јој лако ушао у траг. Нико не спомиње да се с њом срио.

Да си ти овдје, некако бисмо заједнички нашли пута и начина да се дође до Више, да је избавимо. Овако ће тонати све дубље. Остали Брђовићи окрећу главу на другу страну, чим чују њено име. За њих је она губава, проказана. Ето ко смо и какви смо, у ово наше модерно вријеме. . .“

„Хитам да ти отпишем по листодавцу. Он нема времена да чека, па не замјери што жврљам нечитко и што ријечи лете с пет на девет. Не гледај на стил и остале ситнице. Јер кад мука шчепа за грло, не ослушкуј јесу ли ријечи складно срочене.

Јављаш ми то — о Виши. Е што нијесам тамо. Е што нијесам, добро бих је издеветао, косу ишчупао, па опет мотком по дебеломе месу, док се простре.

Боље би било и за њу и за нас да није жива.

А ти пишеш нешто ка да бунчаш: ваља јој помоћи, но не можеш да је наћеш. Па и мене призиваш у помоћ. Баш мудро, дивота! Толико нам срама бапила право на чело, а ти је жалиш. Или се и са мном спрлаш. Или ме изазиваш, па да послије упреш прстом: ево бандоглавог Брђовића, назалњака.

И написа онолико писмо, а не каза како је Шага, има ли о чему живиет и чекат зиму. Њој да се помогне, о томе не мислиш.

Још која о Виши. Е, што нијесам тамо, не би ми Вишна молала репом и вукла за собом свако мвшко око. Не би, ја ти јемац. И немој кривит никога другог. Она је кривац, она, репомига.

И не пишеш ми о својем здрављу. Јеси ли се копорнуо? Јер, сад видим шта значи здравље за чојка који би хтио нешто и некуд. Мене је, брате, спопала ова несрећна грозница. . . комарци, да им се траг пасји утре. . . ослабио сам ти, дошâ сам кâ сјен, кâ пô динара сира, не би ме познао. Измићем на сунце, па ми се кроз кожу види свака жилица, кожа кâ изношено одијело. И снага ме оставља. Једи, не једи — све исти ђаво.

Ма, исто, нашло би се снаге да измлатим Вишу. Ај, ај, шта учини та превијуша од лијепога имена Брђовића. Вала, ако икад дођем тамо, а морам. . . Пусти, што да пријетим напрасно.

А ово за грозницу. Надам се да ће ми престат чим први снијег обијели. Тако кажу: црна грозница бјежи од снијега.

И дотужило ми овамо. Све се криј и гучи. И свакоме се уклањај с пута. А ја сам научио да не мирујем, да нешто чиним, макар и упријеко. Није лако борцу да се крије од сваке људске сјенке, да се склања кроз ове лијеске и кукурузе. И чезнем, брате, за Каручем, какав је да је. Чезнем, није боље крити. Од Вула то кријем. Он би могâ помислит да сам му тежак — храни ме и држи у кући кâ залудника. Ма, неће ово дуго трајат, надам се.

Опет велим, да сам тамо, згазио бих Вишну кâ мачку. А ви тамошњи чините како знате.

И поздрав свијема. А Шаги поручи да сам здраво. Писат јој нећу сада. Ако бих рекâ да сам добро, лагâ бих. Да јој причам о слабости, забрићуће се женска. Овако је боље. Нек до ње дође само глас: Брђо је добро. Толико.

И реци Шаги да ми пошље мало дувана, онога преководног, зна она, и коју смокву и шипак, макар и дивљи, и суху укљеву. Нешто ме жеља на сухе укљеве.

И поздрав свијема нашим тамо, изузев Више, свијема. . .“

Још један пазарни дан. И опет ни гласа од удовице.

Надолази мрак. Вуле се увукао међ рамена. Нити шта збори, нити спомиње да ваља пећи тикву мисирачу — обојица то вољели за вечеру.

Гледа га Брђо. Чудни ови пјесници. Ишчашени. Ево, он: кад је ограшен, пише тужне пјесме, цвили и тужи кâ нарикача. Чим је истински жалостан, онда и не пише, но само хукће и крши прсте.

У неко доба Вуле се диже. Рече да ће поћи до другог села. Да види, каже, шта је с оном несрећницом.

И нагло измиће. Брђо намакну резу.

„Ето шта би с мојим толстојевцем. Удовица оману, а он изгуби главу. Ја, тако ти је то.“

Брђо сједе крај огња. Полако набруси нож, па узе да реже шаховске фигуре. Још прије десетак дана био је сасјекао глатке огранке јавора, сљуштио с њих кору и ставио да се просуше над огњиштем. Помисли: можда би боље било да се још суше, али ко ће толико чекат. И шта би сад чинио овако сам. Зар да још увијек у себи заплиће и распреда срдите оптужбе против Више. Зар није доста и оно што је написао Матану. А Шага? Нешто као Руса. У дому на Каручу вазда по једна самотница.

Одсијеца комаде дрвета — за пјешаке.

„Најтеже бреме срамоте свали се на Тодорку. И на мене пада дио кривице за то. Соколио сам је, зборио сам: ти, Тоше, нијеси обична домодржница, ти си кâ момак, ти си темељ кућни, Тоше, ти си бранич једне лозе Брђовића, ти си. . . и сад она најтеже пати, бјежи од народа. . . Ово ће бити топ, топурина. . . Е, сад ћемо лијепу коњску главу и на врату неколико зареза — грива, а напријед ноздре. . . Куд ли забрвета по мраку мој Вуле. Ево, и киша и вјетрина дрма врата. Је ли то код њега нешто кâ љубав или закрпа од љубави, тек да нијесу прса пуста. И оно с Вишом. Је ли било чесове љубави или само планула крв? Или је пре-

вара? Или уцјена?... А што да правим краља и краљицу. Нећу, за инат. Шах, игра. Јесте, игра је. Али — борбена. Ратује се. Сударају се војске, вуку топови, ваде сабље официри, пропињу се коњи. И шта ће ту, рецимо, краљица? И откуд она у најжешћој ватри борбе. Па још краљ, мрцина. Никако. Нећу резат краља и краљицу. Ни у игри нећу да браним династију. Нико ме не може на то нагнат. За мене немају важности наметнута правила. Нећу их. Нећу, ја ти јемац. Краљицу не спасава ни то што је неки зову — дама. Каква дама у борби. Дама... А што ћеш? Стани. Не нагли кâ вазда. Умјесто краља — заповједник. То боље одговара. Заповједник. Или — војсковођа. Он води војску, истура напријед војнике, пјешадију, њега сви чувају, а он надгледа, распоређује, смишља удар... и од њега зависи онај потоњи исход... војсковође, него шта. Тако ћу и учинит. И нећу му стављат на главу ништа налик круни. Но кâ челенку. Тако нешто. Перјаницу. А до њега, умјесто краљице, госпође даме... Е, како ћемо то, мој Брђо? Женско или мушко? Не знам какву бих женску прикачио војсковођи. Мушко, мушко ће бит. Ордонас? Не. Министар војни? Ма какав министар, јеси ли пошашавио. Мрско ми и само име. А ђенерал? Могло би. Или барјактар, или... Стани, највише ми се допада да буде барјактар. Па ћу му мало барјака срезат. Баш тако... А ти, Матане, нећеш без мене крочит у Шпанију, не. И што ћеш ти тамо, слабашан. То је за мене. Ја сам прави борац. Јесте, сад ме мало стањила ова грозница. Зобљем кинине кâ да је грожђе. Ама, није то ништа. Не може обична грозница скршит Брђовића. Откуд... Опет ваља наоштрит нож. А лијепо дрво. Погодно за резање. Мало ноћас, мало сјутра вече. А за таблу? Има дасака, па ћу углачат. Најприје фигуре. Прво спреми ратнике, па за ратиште не брини. Мало ноћас, мало сјутра...“

Приспа му се. Онако сједећи, на кожуху, прислони главу уз столовач. Нож и фигуре и дрвене љуске по крилу.

... Гази неку воду. Хтио би на другу обалу. Камење. Вода плитка и бистра, али брза, заноси ноге. Студена. Од ње — језа. Вода модра од грознице. Он потрчи. Обала је ту, свега неколико корака до ње. Али, вара, вара обала. И та вода као да се искреће. Или он трчи низводно, а хтио је... Наједном, нешто дубље, мутније. Неко му пружа руку, извлачи га на обалу. Ко? Никога у близини. Стрмина нека. Падина. Букве. Савиле се под снијегом. Горе су јеле. Маглич? Или његов ближњи род. То је, Маглич је. Познаје га по јелама. Маглич. Снијег, тежак, мокар. И трепавице му под њим отежале. Ноге упадају дубоко. А над снијегом лебди... како то може бит?... лебди и као да се клиза... ђевојка. Она. Она с Маглича. Не боји се вукова који завијају. Ни Брђа који се осовио и на руке. Начетвороножио се. Вучки скаче. А она, она се ничега не плаши. Раша јој као крилата. Очи пуне бјелине. И уста... Али, за вас свијет, то није Маглич. Цијело побрђе некако се искреће, тамни, па гори под сунцем. Или је то Шпанија? Откуд, како? И оно није ђевојка с Маглича. Виша је то. Виша се раскрылила. Дијете јој на руци. Лети с ђететом. Једна јој дојка испала из кошуље, велика мљекуша с брадавицом као коштан. Виша. Уста јој се безгласно отварају. Кога то зове Вишна? Кога зове?... А оно не завијају вукови, но топови туку, из даљине. Топови. Небо ишарано црним и бијелим квадратима. И тутњи. Авиони? Нешто крилато, злослутно. А Виша, Виша лети, брате. Ништа је не може зауставит. И Брђо, посрамљен, крене у бој. Хтио би да је претекне, да пита нешто о Тодорки, да је некако смете и заустави. Јер, како да женско лети и првачи, а он празнорук и сапет, а борба је, топови и војска, није шала, а они дрвени коњи њиште и шибају реповима и као да му се смију и ругају... А тутњи, тутњи и неко зове у помоћ...“

Неко је на вратима. Лупа љутито. Брђо шчепа свој колаш.

Вулев глас:

— Отвори, човјече, ја сам!

И потом Вуле сједе крај огња. Дуго је ћутао и тек би гдјекад осмотрио како Брђо — мамуран и од несна и од сна — реже фигуре од јавора.

У неко доба Вуле каза:

— Удовица болесна. Тешко. Неће скочит... Чува је нека жена, тамо из њенога села.

Потом Вуле узе гусле и пусти гудало да отегнуто клизи преко струна. Није пјевао, већ нагнуте главе ослушкивао звуке. Желио је да буду тужни. А они некако оштри, прејасни — ваљда, превише затегнуте длаке.

Тако дочекаше зору.

Самујући равницом, наиђе Брђо на младога Албанца. Стоји на међи, од које почиње насељеничка земља. Овисок, танак. Тијесне чакшире, ниско препасане преко бокова. Бијели ћулах нагнут на вјеђе. Занио се. Трже се од Брђова гласа:

— Шта радиш ту, момче?

— Гледам, вала...

— А како ти је име?

— Нимон, син Хасанов.

— Нимон? Шта то гледаш, Нимоне?

— Гледам, вала: ту забоден камен — овамо земља, онамо земља. А ја видим, вала, овај камен дијели два земана, два...

— Блијед си, Нимоне, сав се тресеш.

— Ја био дијете. Ту не био камен. Ја чувај телад, играј се, ту расти доста дрвећа, баш доста. Па се пењи, бери дивље јабуке, знаш — дивље, па тамо до оне बारे, па тице. Сад то иза камена — туђе... А како твоје име?

— Брђо, син Миљанов.

— Е, Брђо, ту сад стоји камен. Граница. Друга држава.

— Није друга држава, није. Тамо су насељеници, Нимоне, црногорска црна сиротиња.

— Ја знам. Ама, ту камен — два земана. Тамо био Нимон — дијете, а овамо Нимон, овај сад, ва-

ла, замало па плачи. Граница. Тамо Нимонова нога никад више, никад...

— Немој тако. Слободно ти пређи, Нимоне. То није моје, знаш, није моје. Ја отуд, преко оних планина. Али, неће ти нико замјерит. Слободно пређи, Нимоне.

— Не. То туђе. Узето. Дошли џандари. Узето. Није наше. Камен. Видиш какав камен. Из њега жиле дубоко...

— Иста смо сиротиња, Нимоне.

— Али, ви дођи, узми наше. Сад без вечера и ви и ми.

— Е, ми узели. А ко ће знат чије је ово било и чије ће бит. Завађају нас, власт: узми вашој сиротињи, дај нашој сиротињи. Само да бисмо се омразили. А беговска и манастирска земља стоји недирнута. На њој се гоје...

— Ја то види. Ја не ћорав, вала. И, да знаш, ја силу трпи. Кад неко јачи, ја трпи. Ама, кад хоће да лажи, да превари, ја то не трпи. Нимон то никад не трпи, вала. А нас варај, варај. И власт, и ага, и оца — сви варај.

— На истој смо ватри, Нимоне, на истој. Мене ћерају жандарми. Кријем се, чујеш ли...

— Кријеш? А како ја да се кријем, а? Кад земљу узимај, дођи џандари, кад у војску зови, ето с пушком стража, кад дођи наређење да гласамо, опет џандари, кад пазарни дан, они. До гуше дошло, ту. Ни да се умре без џандара, паша зоти, тако...

— И нећеш да крочиш на ону земљу?

— Нећу, Брђо. А ти — право човјек — сој. Ама, ту граница. Два земана. Ја стојим и гледам — тамо мали Нимон игра, скаче како зец, тамо. Два земана...

Скрајнуо се Брђо у утао собе. Сједи погнуте главе, у сјенци мале гашњаче. Ови људи што су засјели околу знају понешто о њему. А он ипак навикнут да се крије — лице се само повлачи у

што тамнију сјенку. Мучнина се од груди спушта к стомаку.

„То ми од воде, од ове проклете, густе водурине. Налочем се кâ говече, па послуже... А вода жута, задише на иловачу. Лијени људи, плитке бунаре копају, не обзиђу.“

И примјећује: Вуле глади браду и погледа гусле. Сигурно се оштри да угони марксизам у ове просте главе. Пјесмом, уз гусле. То његов начин. И више то вриједи, каже, но сви говори и наговарања.

Но, људи не опажају његову намјеру, запричали се: неродна година, насељенички дугови расту као усквашени, а на прагу су и општински избори и ко зна како ће гласати бјелокапи сусједи.

Неко рече:

— Ако им бегови нареде — за режимлију, за онога нечовјека.

Вуле се успротиви:

— Није тако. И њихов сиромаш, сељак, мисли као ми који овђе сједимо. Можемо и морамо заједнички с њима.

Једни се слажу с Вулем, други сумњичаво машу главом. Избори су близу и ко зна како ће ко гласати — за режимског човјека или за народског, уз којег и комунисти.

Разговор тече полагано, тихо. Ријечи се крећу собом као на мачјим шапама. Невесело посијело насељеничко.

Брђо погађа: ипак ће се Вуле прихватити гусала. Можда да не би мислио на удовицу која још болује недалеко од ове куће сједничке. Али, погледај — не би се рекло да тугује: бодро устаје и сиједа, затеже струне и поиграва се прстима и звуцима, намигне једном старцу и почне да поје, више поповски но гусларски:

Страшан баук закружи Европом,
то је, друже, баук комунизма...

„Ето, његовски — из Манифеста. То он тако, наједном, из главе. Претаче књигу у пјесму. Понекад ми се учини да лудује кâ дијете...“

Уздрма се земља свеколика.

Ту буржуји нису ради кавзи,
ни њихове слуге чиновници,
ал је рада класа пролетера...

Подигне Брђо вјеће. Слободније гледа занесене сељаке, који посиједали у вијенац, при зидовима. Ено, онај жутокоси, што воли да прича о женама, што се смијуљи пискутаво, хи-хи-хи, ослонио браду на шаке и куку од штапа, па му се укочиле жуте зјенице. А Брђу се чини: тој суженици још и сад у грлу пишти оно — хи-хи...

Поче пуцат темељ капитала,
борбу воде дични комунисти...

А онај тамо устобочио се, плећат и стамен, с великим брковима. Сједи размакнутих кољена — држи се као да је сердар и сенатор, а ногавице му још земљаве, кроз опанке провирио вељи прст и нокат црн, повијен наниже. Очи му круже самоувјерено и набусито: има ли ко да ми што замјери...

А по томе, браћо и дружино,
Карло Марксе ситну књигу пише,
уз скуте му Енгелс паметује,
па дозивљу своје пролетере,
куд је сунца и куд је мјесеца:
Пролетери од свијех земаља...

„Да ли они ишта од овога разумију? Звук се упија у длакаве уши, али то о Енгелсу, па темељ капитала... Разумјеће да је Енгелс нечесов доглавник, мудријаш уз челнога, уз Карла... Тако ће доконат и онај спечени, ситноглави. Одрпан кâ да се с псима клао. Глава квргаста кâ кленова крља. А непрана, кораста. Он све нешто режи и шишти у себи, љут на некога, а немоћан, стиснут на сточици, с печеном кртолом — ено, заборавио је у крилу, на закрпи чакшира...“

Сугестијом Карлова марксизма
Лењин поста творац бољшевизма.
Хај, нека га, весела му мајка...

Домаћин, скврчен од костобоље, припекао се при лименој фуруни, а жена стоји уз њега и пле-

те нешто од сингава предива. Дјечачић домаћинов прикрао се, сио на под испред Вула и загледао се у гусле, па у браду пјевачеву.

Сам капитал себи гроб ископа,
па ћемо га сахранит без попа,
хааај, без попа и без литурђије,
а нас, браћо, нек сунце огрије-е...

Тада постарија жена одшкрину врата, позва домаћицу покретом руке. Нешто се сашаптавају у ходнику. Домаћица опет на прагу. Умукну Вул-лев глас, а гусле се још чују.

Домаћица тихо каза:

— Починула сирота... она удовица, починула.
Дршка гудала задрије у струне.

„Драги Брђашу, опет користим одлазак овог човјека тамо и пишем ти о збивањима овдашњим.

Нећу ни одговарати на оне твоје пријетње, упућене Виши. Оне су постале беспредметне. Нећу ни давати своје мишљење о твојој жестини. Сјети се шта си писао о својој сестри од стрица, па сам сведи рачуне пред собом. Јер она је већ кажњена. Нема је међу живима. Није ми лако да ти о томе пишем. Све се одиграло као у најцрњој драми. Тодорка је сишла у град с пиштољем у њедрима. И, чим је срела Вишу, сасула у њу свих шест метака. Сад је у затвору.

То је та грозна истина, а наше ријечи су шаре на хартији. Сестра је пуцала у сестру да би опрала част своје породице и цијелога нашега братства.

Мисли ти како хоћеш, али Виша није грешница већ жртва. Она, наивна, чисто чељаде са села, упала је у шапе покварених буржујских мрежа. Њен газда — њен или било чији — власник кућа, магазина, радника, схватио је да може бити власник и њене младости, или било чије. А коријен зла је у друштву, у буржујској породици. Однекле преписах: „Муж је у породици буржуј, а жена представља пролетаријат“. Жена. А тек слушкиња! Слушкиња, сељанче, као што је била Виша.

Но, шта ћеш, у нас је много оних за које се каже: мила му је туђа брука. Иживљавају се на рачун туђе несреће и срамоте. Уз притворно сажаљевање, до у бескрај распредају приче о Виши, измишљају овакве и онакве претпоставке. Свачија уста пулана. Ваљда ће се заситити, зајазити. Хоће — док другоме не заигра мечка. Да ли тако бива због прикривене злурадости? Или из потребе за оговарањем? А све ми се чини: туђом несрећом и срамотом ипак се, прећутно, велича своја личност, своје братство. Туђи пад — своје уздизање. Брђовићи нека погну главу, а ми остали ћемо се испрсити. Каљавом обућом ће ти стати на тјеме. Посрнулог и све његове бичују ријечима, опричавају и као да су једва дочекали такву жртву. Мени приђе понеко, па каже: а она ваша Виша, зло је нашло... И она ријеч в а ш а изговара се као да смо криви сви ми, Брђовићи, па се морамо правдати и склањати пред свима. Није ли то, на овсј грногорској каменштини, замјена за масовна иживљавања и хистерије, као што су борбе с биковима, гладијаторске кланице и слично. То нама, додуше, није требало. Дуго и предуго војевало се с туђинима, па смо се, уз то, једни с другима боли, рогато и крваво, и још се сјекли ножевима и ријечима. На један тас хвалоспјеву, на други тас ругалице. Хвалоспјеву остају у књигама, а ругалице се разносе, преписују, гуче у њедрима чак и учених људи, па се још надодаје, те спрдачина расте док човјека жива не сахране... и то се памти, проклето дуго се памти. Вјерујем да ће и нашим пра-прауницима зборити: а она в а ш а Виша, она што згријешу, те сестра рођена потегну да пуца...

Опрости, премножих о овоме. А морао сам. Донекле и због тебе. И због свих нас. Јер притисак те зле ријечи, те зучке по народу, може некад да предуприједи зло, може некога да спасе, да не забрљави, а може, богме, и да натјера на поклање, на освете — све у име одбране части. Испало би, Брђашу, да твоје осјећање части и твоје згража-

вање имају већу тежину од Вишине несреће. Такви смо ђекад: предрасуде постају светиња, а живи створ, његова патња, па и сами узроци посртања — све у дим. Јер, ваљда је и Виша нешто знала и осјећала. Наслутила је она како ће међу Брђовићима одјекнути њен пад. И међу Брђовићима и уопште, у нашој средини. Знала је да ће њено дјете звати — копиљане, а њу — мајко копиљана. Схватила је да јој нема повратка ни дома ни међу ширу родбину. Није ни она била од камена. А ти се нијеси ни запитао — како је њој било, док се потуцала оних неколико дана и ноћи, сама, без дјетета, одбачена и презрена од свих.

Не умишљај, Брђашу, да си само ти бранилац морала. Имам и ја некаква животна начела. Можда и јача од твојих. Али, то је нови морал, тек у повоју, морал пролетерски. Поимам коријене старих црногорских стега. Оне су, ваљда, биле нужне у своје доба. Ти им робујеш и дан-дањи, а не осјећаш како се увелико распадају. Не можеш прихватити онај старосељачки морал као заставу, па с њиме махат у ери буржоаској. Хоће се нова мјерила, из темеља нова. Јер, гдје смо ми били, а гдје смо данас? Још 1860. године, кад је црногорски књаз убијен из освете — понајвише, каже се, због женске части, у Лондону је, тада, било више од осамдесет хиљада проститутки. Сад нешто од таквог Лондона навире у наше младограђанске вароши. То су нове опасности и ми се морамо борити новим оружјем.

Још једном опрости — занесем се, заборавим да је ово само обично писмо. А писма нијесу подесна за разјашњавање, већ да се каже шта је било, како су домаћи, шта се ради у нас.

На Вишину сахрану — била је јуче — није крочио нико од мушких. Па ни ја не хтједох. Шта бих тамо, ја један. Укопали су је на градском гробљу. И то негдје скраја. Наши не дозволише да је донесу на Предиш, гдје леже сви Брђовићи, осим онога првог Брђа, чији се живот, како причају, оконча безгробно.

Синоћ ми исприча Жене: видјела је Вишу на одру — не боловала, па лијепа.

Шаги сам пренио твоју поруку и жеље. Она ти сад не може ништа послати. Утучена је некако. А има понешто за храну — дотуре јој њени, снађе се и она сама. Отац је зове у род, а она неће. Мора, вели, да одржи твоју кућу и у њој да те дочека.

Шаљем ти два вијенца Грујових смокава — за тебе и Вула. Нијесу баш најбоље. Али, ваљаће тек толико — да те жеља мине. Укљеве још нијесу ловили. Била је велика вода. Почеће ускоро.

Уз смокве и укљеве, још једном да ти споменем: онај далеки пут постаје све извјеснији. До-сјетићеш се о чему се ради, па — задржи за себе. Сав цептим од очекивања. И присјећам се: заједно смо маштали о томе великом дану... о томе дану, кад човјек ступа на чистину да се ухвати у коштац са злима и злочинцима.

А ти — читаш ли шта? Да ли да ти пошаљем коју књигу? Ваљда и тамо можеш нешто наћи.

Па, да завршим.“

„Оно твоје прво писмо нијесам показао Вулу, нити му, у први мах, причао о Виши. Хтио сам да га поштедим. Доста му је његових невоља. И, чинило ми се, мања је срамота, ако о њој зна мање људи. Но, ипак не издржах — једне ноћи напоменух Вулу о вијести из твојег првог писма. Он се најприје насмјехну и рече отприлике овако: а шта ће ђевојка; кад јој поруче одоздо, она се сти-ди, устеже, па најзад ужди свијећу међ стегна; живот је то и не можеш га мјерит на драмове.

Друго му писмо показах. Ради се о родбинској смрти. Он то мора знати. И — потекоше му сузе. Ето, пјесник и пјевач.

Љут сам на тебе. Нећеш се лако оправдати. Напао си ме кâ да сам ја оличење некаквога старог реда и схватања. И ишчекујеш од мене самокритику. А велим ти само ово: несрећа није у погибији; то бива за трен, мркне пред очима и нема те; права несрећа је у томе рашта се гине, ка-

кав траг остаје иза просуте крви — је ли утиснут срамотни жиг, усијани, онај од којег горе кожа и месо, до кости.

Тако гледам на несрећу и на погибију. Ових дана највише самујем, па ми тешко, претешко. Не сретам се с људским погледом, а све ми се чини да се морам стићет и пред дрветом и пред добрим очима Вулевог пса. Када сам свему и свијема нешто скривио, када сам починио неку неваљаштину.

И Вуле, пошто се мало смирио и поразмислио о Вишиној трагедији, рече да о томе мисли као и ја. Истина, мало је блажи — то му ипак даље не нама. Из ове равнице, брда му пред очима, а нама под планинама пуцају кости. Он вели: најгоре је то што је женска рука морала да спасава нашу част, свијех нас. Па се, када но ти пјесник, ражалости и умало опет није плакао. Жа му и Тодорке и Више. Вели: и Тодорка је погинула. А не зна је. Кад би познавао нашу Тодорку, не би тако зборио. Јер се она сигурно поноси својим чином. И то, тај понос, брани је од жалости и кајања. Ти ћеш рећи: дивље и сурово. Нека је и тако. Али, друкчије није могло бити. Ми се натписујемо, а Тодорка чини оно што се мора.

Што ми спомињеш путовање, јасно ми је куд смјераш. Волио бих да и мени неко из шоље за кафу прорекне такав пут. Убуђах се, брате, у овој мртвој равници. Заправо, ја сам у њој када мртав, а она иде својим путем. И у њој има бораца. Ех, да сам имао везу бар с неким од њих. Но, схватили су да се кријем и да нијесам код тебе убиљежен, па ме препустише само Вулу. А Вуле као Вуле.

Он ми, додуше, набави понеку књигу. Почео сам читати шта Осендовски пише о Лењину. Читам, читам и увиђам како ја, у ствари, зујим кроз ове дане када бумбар, час налијећем на зид, на стакло, на огањ, а не знам рашта је све око мене овако и шта ја да чиним, овако сам, издвојеник. Кад би ми један Лењин изнио фењер пред очи, па да прогледам, можда бих био бољи.

Опрости, бивам све слабији, чини ми се, јер сам почео признават да нијесам оно што бих хтио. Свако признавање за мене је слабост и пораз. Ти то зовеш самокритиком. То је лијепо и потребно. Како за кога. А ја се осјећам, кад признам своју неваљаштину, када сам се попарио кантом кључале воде. И тако, бивам све попустљивији, све слабији, а уједно и бољи. Бојим се тога бољитка. Ко чами када ја, тај и не гријеш. Но, нећу дуго издржат овако. Јер сам се надуо када цријево на жару.

Ево, расписах се. Све о нечем другом. А рука и ријечи обилазе око мисли о Виши. Како који трен, бива ми је све жалије. И лакше би ми било да сам руку сломио, но што сам уграбио да ти онако пасјачки о њој пишем. Зна ли се шта о њеноме ђетету? Хоће ли неко од наших посјетит Тодорку у затвору?

Сад се мој гњев окреће према онима који су криви за Вишин пад. Газда, газде, газдари. Ко зна је ли њен газда крив. Или неко варошко спадало. Да ми је ухватит тога делију, ко био да био, кожу бих му одро. И да му је мало.

Ово село, ово је моје мјесто прогонства, моје Шушењско, метохијска губернија, а Вуле је сељак Зирјанов. Само, узалуд ми протичу дани. Једино што вриједи: размишљам више но раније. Можда ће од тога испасти нешто боље. Дако сазнам ко сам ја, заправо, и шта то гори у овој несрећној чапри.

Мала новост: пустио сам бркове. Вуле вели: прави хајдук.

Да си ми здраво.“

На дан избора рече му Вуле:

— Не иди на биралиште, Брђашу, тамо ће бити доста жандарских чакшира. Заборављаш да си гоњен. Према томе што си ми о себи причао, сигурно је и потјерница расписана.

— Ма какви жандарми! Пошто ме они досад не нађоше, ред је да ја њих потражим. Идем да

видим те ваше изборе. Шарени гласачи — бјело-капи и црнокапи.

Ни тога јутра Вуле није појао оно своје „Зором пјева“. Откако је удовица сахрањена, није изјутра био бучан. Дани су му почињали некако глухо, безвољно. А и јесен, предајући своје магле зими и сњеговима који се спуштају низ планине, бијаше невесела — влаге и југови облаци. Тек од минуле ноћи нешто ведрине. И јутро сухомразно.

Успут Брђо неочекавано упита:

— Знаш ли што о одласку у Шпанију? Зборе ли овђе о томе — ови твоји другари, знаш. Spreма ли се ко?

Вуле стаде, ухвати га за мишицу.

— Откуд ти сад Шпанија? Смири се. Преглоњи вечеру, ако је буде, и чувај своју чапру. Шпанија!

— Питам те. Толико.

— Не знам ништа о томе.

— Баш ништа?

— Само ово: ако се буде ишло, не може се кренути без нас, Брђовића.

Потом су ћутали. Брђо се љутнуо.

„Сигурно зна нешто о Шпанији. Крије. Ђаво брадати. Нијесам укњижен код њих, па таје све од мене. Ка да су они поузданији. Никад ме неће упознат. Мене и моју чврстину. Никад.“

Зграда школе. Стара, тврдо зидана. Некад била кречена — без малтера, преко голог камена. Па се креч на више мјеста ољуштио, састругао, испрао. Зидови остали шарени: камен мрк, па сив, па обијељен, па умазан некаквим бојама — модро, црвено као крв. Трагови парола, ноћу писаних, дању струганих.

Узрујани бирачи. И насељеници и Албанци.

— Хоће да нам натуре предсједника!

— Онога шпекуланта, што је трговао гором!

— И мошње би своје продао!

— Нека га њима, господи! Ми бисмо својега чоека.

Албанци се збили у више група. Отуд гласови, сагласни с црногорским повицима:

— Он не добар чоек. Он превари Халила, сиромаша.

— И у затвор ћерао Халила. А ћеца проси.

— Он пас, катил!

Три жандарма, са бајонетима на пушкама. Распоредили се. Један у згради — вири му бајонет кроз предњи прозор. Двојица напољу. Један мотри Црногорце, други Албанце. Кад наиђе повећа група, одбијају је натраг кундаком. Допуштају да улазу приступа само по један бирач. Понекога, сумњивог, претресају.

Брђо се натуштио. „Не бисте мене ни пипнули, ја вам јемац!“

Наједном повици:

— Превара, браћо! Превара!

— Погрешно биљеже гласове!

Препознаје домаћина, код којег био на посилу. Искривио се, ослоњен на штап. И глава и уста укриво:

— Хоће да наметну ону поган, режимлију!

— Ону подрепницу!

— И мртве уписали у спискове! Мртве...

Превара!

— Нема слободе! Шта ће ови бајонети?

— Превара!

Брђу успламти крв. Пробија се напријед кроз густу масу насељеника. Опazi како се из једне групе Албанаца издвоји млад, висок стас. Личи Нимону. Је ли он? Ако јесте, сад је некако виши. Брђо се подиже на прсте. Он је, он.

Нимон притрчава згради са задње стране. Сад Брђо препознаје и његов глас:

— Превара! Нећете, вала, нећете... Ми не стока!

Брђо скиде капу и стисну је у шапи. Опчињен. Какав је то скок! Из загона, Нимон се вину увис, скупи кољена и лактове и у лету проломи стакла и рамове прозорске.

И нестале га.

Повици утихнуше. Очи засјеђене оним бијелим сијевом.

Ишчекивање. У згради галама. Један жандарм — онај што Албанце мотри — натуче капу и прискочи проваљеном прозору. Изви врат. Пушка натегнута.

Ето Нимона у оној шупљини. За трен се бјеласну ћулах. Нимон излетје као што је ускочио. У руци велики свежањ хартија.

Дочека га пушка. Зари се бајонет. Задрије од појаса до груди.

Нимон, у замаху, повуче и пушку и жандарма. Обрете се на земљи, на ногама. Зијев. Нимон би још да викне. Али, и бол би у исти мах да провали криком, јауком. Ни повика ни јаука. Само зијев и велике очи. Брђу се учини — дан би у њих стао.

Оте се немоћи. Оте се Нимон и потрча к својима, к људима у бијелом. Једном шаком мучи се да прикупи, да придржи цријева, другом стеже гласачке спискове над главом. А цријева се вуку по угару, меком угару под сланом.

Онај жандарм клекну. Погледа крв на бајонету.

Све то за трен — чини се Брђу. Ни да се помакнеш. И маса те приклијешти. Он се отима, хоће бар да види.

Ено, руке Албанаца прихватају Нимона. Руке кренуле њему у сусрет. Руке рођака. И стараца. За Нимоном — траг стопала у слани и расути листови.

Тад Брђо зачу први пуцањ. Преко нечијих леђа, искоса, он јасно види како жандарм, клечећи, пуца у масу Албанаца.

— Злочин! — повика нека.

„Је ли то Вулев глас?“

Маса се комеша. Напријед, назад.

А пуцањ за пуцњем. Албанци, раније у групама, сад се скупчили уједно. Одлазе достојанствено, не заклањају се, не трче. Кад један падне, други га подигну и носе. Према плоту, тамо на крају

угара. Одлазе, не осврћу се на пушку која пуца у њих. Жандарм клечи. Хладнокрвно, као на вјежби, испаљује хице и чауре скачу око њега.

„Белведер! Опет Белведер... Крвава буна... Свуда Белведер!“

Брђо одгурну човјека испред себе.

— Не дајте, браћо! Другови!

Трже главом. Дуга коса прекри му очи и лице.

— Напријед. Јачи смо од пушака!

И крену. Осјети дах масе која га прати.

Како је држао качкет у шапи, зграби бајонет, а другом руком отисну жандарма. Оте му пушку. Жандарм посрну. Па се обазре. Сâм, спрам толико људи. Приби се уза зид. Блијед. Устресао. Полако се помиче. Ускочи у зграду. За њим и онај што није пуцао. Затворише врата. Кроз проваљен прозор изнутра се чује нечије наређење:

— Не пуцај! Држ их на нишану!

Тад Брђо клекну и помокри се на пушку. Задими још врела цијев.

Вуле га дограби за рамена.

— Јеси ли полудио! Бјеж... смјеста!

И тисну га према плоту, иза којег се још назиру бијели ћулаци.

Лијева шака замотана. Дубок засјек бајонета при коријену палца. У торби мало хљеба и комад суше овнујске плећке, сушене изнад Вулева огњишта. Али Брђо не осјећа глад. Минуо зидине дечанског манастира. Долином уз змијугасту, бистру ријеку. Међу боровима. Планина расте око њега.

„Ти опет бјежиш, Брђовићу. Бјежиш натраг. Од жандара, од робије — к другим жандарима... Не бјежим. Сад ја не бјежим, но идем у Шпанију. Да се тучем. Да докажем Матану ко сам. И Матану и његову друштву. Нијесу бољи од мене, иако су уписани — тамо код њих. Сами себе уписују и уводе, па затворе врата. А ја ћу доказат... Ето, опет и ово чиниш из ината. Да докажеш ко си. А борба... борба није ради мене и мојег ината, она

је... она је... ама, знам то: капитал спрема себи гробаре... Ево и снијега, а ја већ сморен.“

Све стрменији успон. А Брђо хита као гоњен. Обузела га радост. Као да је Каруч ту, иза првог брда. Каруч и Шага. И домаће огњиште. И користаст чун. И мирис сухих укљева на жару. Па му очи застре бијела висина — до неба. Колико ли је те висине. Тих планина. Колико их се испријечило. И Маглич. И он је сад препрека. И Маглич. Најприје ова Богићевица. И снијежна мећава... Шага ће се изненадити. Не очекује га. Није јавио да ће доћи. А и како би. Крену напречац, одмах послуже оне пуцњаве. Нимон. У бијелом. Момак у чистој бјелини — и кошуља и чакшире и... искочио на бијелу пољану храбрости, сијевнуо кроз онај прозор, можда и дивље, честито-дивље — једино тако се може, очи које нијесу загладане у слова, у лукаво мудријашење, очи опијене чистом људском бјелином, плахокрвне, нерачунске, очи јасне, изрониле из ријеке, из снијега, из модрога времена које небом зовемо, небом, о Нимоне...

„А Матан ми једном рече: ти, Брђашу, нијеси од оних који сију идеју, ти си ратник, твоје је да отмеш бразду и раоник, а други ће да сију, твој тренутак је ратни... Нијесам сијач, дакле. Празна ми шака. Без сјемена. Без вјештине да се сије и празном шаком... А моја није празна. Засјечена је. Бајонетом. У трену који је био налик борби. Или и трен може бити битка, у којој се војске сударају... И још ми Матан збораше: ти си кâ онај облак, Брђашу — летиш над брдима, бијел, вунаст, па се расцијепиш да прогрије сунце, а умах зацрниш, загрдиш, те ударе град и тутањ и никад се не зна који ће тријес из тебе сијевнути... Ја кâ облак, а овај облак одозго кâ планина... Ако ме сад доље, по равници, траже... нека траже... Брђо не бјежи, овога пута не бјежи, но иде дома и у Шпанију. Ако је ово мој тренутак, ако је тамо моја пољана, Матане, нећу јој окренут леђа... ако је рат, ако је Шпанија, како велиш, мој тренутак... Зашто тренутак, ђаво га попио? Зашто тре-

нутак? То је слаба ријеч. Јер земља је ратнику ратиште, вјечно, од рођења, па и прије, ако се тако може казати, па и послуже погибије. Јер ратници не мру. Гину... У Шпанију. Нико ме не може спријечит. Сам ћу, до мора, до брода, па у брод, кришом или силом. Било како. Нема те људске бране која може стат испред мене. То кажем и поручујем...“

Закорачи у све дебљи снијег. Ноге тону. Корак све спорији. Вид замотан у густе застор пахуља. Оне падају равномјерно, крупне, мокре. Тешка лапавица. Онда се почну заносити, сударати. Као да се играју. Па се замрсе, залуде се цијела јата. И намах — нешто их занесе у страну, све на једну страну. И као да бивају сухе, оштре, ледене. Планина замахнула на њега бијелим коштаном сјечивом, оно се здробило од силовита маха, па уједа и бриди и сијече мноштвом мразних зуба. Брђо их осјећа и на капцима, на вјећама. Преко усана, од даха, од слеђена даха, висе укочени бркови.

Само не пасти, не пропасти. Очи затворене.

„Тако. Сад наврше. Као за срном. Као онај ловац с Маглича. Из приче. Ловац. Срна, ено, скаче. Предње ноге тону у бијело. Задње су дуже и јаче. Њима се одбацује. Сијева кратак реп. Сапи пругасте. Длака полегла од мокрине.“

Маше пиштољем — пријети планини, стрмини пред собом. Бити ловац, неугрожен. Не признати да је Брђо запао у невољу. Кренуо је, ето, својом вољом, кренуо да се поигра с планином — лов ловити гором и снијегом. Лов ловити.

„Ни да предахнем. За њом, краткорепом. За срном. Видим — сморена, брате, не може дуго уз снијег. Моја је она. Нећу ни пуцати. Но рукама, голијем. Рукама за врат. Ловина. И она дахће. Облачак даха мути се с вијавицом. Шта је? Што си стала? Хоћеш да видиш који сам, а? Па гледај, нагледај се. Извила танки врат. Очи к мени. Тужне, велике очи. Влага и магла. И блијесак, питом, зачуђен. Као да је први пут лове. Ај, лијепа, питома, што ти дрхте ребра? Не посрћи узалуд!“

Ноге му погресну дубље. Занесе се. Прогледа. Пахуље притисле вид. Подиже лијеву руку, али се не усуђује да додирне ухо, већ утрнуло. Страх га — одломиће се.

Зјенице покривене пахуљама. Слажу се, испуњавају очне дупље.

„Ено је, хитра, скоковита. Испод копита излијећу грудве снијега. Мути сметове, копита се, фркће. Све ти је узалуд, шута. Кад потјера Брђовић, нема шале. Ја ловац. С левором — пуно коло олова. Ха, за њом. Навише, навише. Другога правца нема. Не посрћи, Брђовићу, који ти ђаво спутава ноге. Ако је игра, ако је лов, ни ту узмака нема. Ха, не дај ногама да се лијене и мрзну. За њом, соколе. Ено је, бјелосапа, сад је засакакала као одморна. Приузела снагу из планине. То јој другарица, планина. Еј, пусто. Срна. Дивина је то. Као да је крије вијавица. Мутно. Зажмури, стисни јаче капке — боље ћеш видјети. Ама шта је теби? Каква срна! Ловачке приче, сваштарије. Не, не. Не смијеш је изгубит из вида. За њом, докле даха траје. Онамо, поред онога сиједог јелара. За трагом, док има трага, није беспуће. Крачи узбрдо и нећеш залутати. Што будалиш. Не хитај, штеди снагу. Пропаћеш, нема ти спаса. Дах отанчао. Не лудуј и не паничи. Готов си. Ако се успаничиш, готов си. Но жмури. За срном. Ено је. Опет стоји. Срдите варнице из ока. Стриже ушима. Љута на планину. А планина урасла у бијело небо.“

Покрај њега затутњи. Он се стресе. Стане. Чини му се — остаће тако. Пустиће да сњежина нараста уз њега. Брзо ће до појаса.

„Не дај се. Навише. Само узбрдо, к вису. Тамо се ломи планина. Па ћеш лакше, па ћеш полетјети к низини. Снијежна крила. Не стој. Нареди нози, запријети јој. Очи зажми, што јаче. Да ти лед не спржи зјенице.“

Отме се из наручја немоћи.

„За срном. Похитај, соколе. Утече ти, не дај. Еидиш ли како јој сијевају задња копита. Похитај, ха, за њом. Ено, дошло јој је скапање — тоне

све дубље у снијег. До трбуха. Тако, тако. И тебе, дивино, и тебе мори планина. Ту ли смо. За њом, није далеко. Ловац си. И не хитај. . . Она сад увиђа — не може даље. Има разума колико би на длан стало. И ево је. Окреће се к мени. Побиеће-на, слаба. Диме се бокови, устресла ребра. Је ли страх? Признаје ли пораз? Какво је ово чудо. Она се пропиње. Предње ноге мени на рамена. Без страха. Иште разумијевање. Моли ме људски, се-стрински. Очи велике, топле и сузне. Дах с мојим дахом. Исто смо. Она то зна. Исто смо. Дах с дахом.“

Опет узјечи планина. Брђо таре очи. Слисти пахуље с трепавица. Једна снијежна искра заклања планину.

„Заборави срну. Заборави. Ловачка прича, с Маглича. Или сан или зов пријеврани.“

И прикупи снагу. Очи раширене и празне.

То ли је та клета планина. Богићевица. Више пута о њој слушао. Овуда, уз ову стрмину, сатирала се у снијегу војска, балканског рата. . . Коњи, топови, сандуци. . . људи пропадају у снијег, отимају се, боре. . . и виче Вешовић: напријед, јуриш! . . . Као на шанац, на непријатеља, напријед. . . А Брђо сâм. Све исто — планина, мећава, пропаст. А војске нема. Ни гласа бригаирског. Сâм Брђо. Себи самом: напријед, јуриш. . . Дах све леденији. Дах се мрзне под грлом. Ноге — трупци, тешки, непослушни. Наниже би они, трупци. А мора се уз планину. Избора нема. Не види се ни за корак испред, али се осјећа шта је горе, шта је навише. Вјетар и снијег и неснага вуку низа страну. А мора се навише. Мора се. Јуриш.

Извуче колаш иза паса, упери га у вијавицу испред себе као у крвника: напријед, јуриш!

Посрће. Да ли да опали? Чему.

„Кренуо према Каручу, па у Шпанију. . . У Шпанију, Матане, да се чује наша пушка, брђовићка. Да се како ваља гласнемо свијету. Пролетери свих земаља. . . Јуриш!“

Смијех се схори са завијањем вјетра.

„Нећеш ме, нећеш ме сад, грознице. Не да се Брђо. Још ти не знаш с киме се носиш... Нек се удружи, нек се све завјери против мене... и снијег и грозница и грозна планина и бајонети и... не дамо се, Нимоне... јуриш!“

Хвата се за гране, смолаве, игличасте. Снијег га изнио у висину, тамо гдје су гране. Вуче се мало по мало. Није ли већ залутао. Има ли икаква пута доље под снијегом. Пута који замислиш и који те води, макар и уснулог. Или је лудост о путу мислити. Све је овдје пут и непут. Само навише. Пребаци се преко највишег седла. Послије ћеш лакше. С врха се срља без напора. Суљај се, грокњи од среће, уваљан у бјелину. Само преко врха, преко грбине. А гдје је она? Колико је још до ње? Како да се измјере слабост и даљина врха? Чиме да се измјери? Можда је боље то и не знати. Можда је планина стога разиграла ову смуту да не видиш и не знаш кад ће почети суљање. Можда. Је ли те варала или оснажила она срна, из сна?

Је ли ово крај, скончање? Дах му се крати. Застане. Држи се за суху пањину. Па за стршак, при чвору. Само да не клизне наниже. Притаји се, прикупља снагу. Али, помисли, не смије се тако. У снијегу нема почивала. Снага се не враћа. Мрзне се крв. На трепавице се спушта пријеварна поспаност. Не смије остати овако. Ни трена више. Крени Сегни. Нема Брђовића који се предао, Крени.

И вуче се узбрдо. И шакама хвата испред себе. Било за шта, само да ноге не подадну.

И — намах тоне напријед, меко, заједно са снијегом, као да су исто, осипају се и он и снијег, тону. Он се преврће. Тишина. Зауставио се. Лежи. Снијег на раменима, на прсима, по лицу. Стреса се. Одозго се још помало осипа. Бијела тама.

„Гдје сам? Провала?“

Руке десно и лијево ударају у снијег и стијену. Глава му клоне. Трза се да се отме муклом болу у глави, да га не савлада пропадање у немоћ

и безвољу. Да се покрене. Куд? Стијена. Лед. Снијег. Горе нема неба. Све притисло... Пећина. Ледена пећина при Ловћену... Виша и Тодорка. Русин глас: чувај се, сине. Ледарице. Тодорка и Виша. Коноп. Око руке, око појаса. Уз коноп се успети горе. Тамо, над отвором, гори љетња јара ловћенска. Ледарице. Риче магаре. Крши се ледено комађе и лете модре искре... Маглич, јеле... Лујова брада смршена с ријечима: други су луди, сви су луди... Нимон — бијела грудва, пролијеће кроз прозоре и стијене, а њедра му пуна црвених птица... Јеси ли се наспао?... Хаај, зором пјева ко памети... Хај...

Тргне се. Бауља. Процијепом. Дном. Четвороношке. Тјеснацем.

Има ли излаза? Има ли?

Отвара очи.

„Гдје си запао, Брђовићу?“

Над собом види кров од шиндре. Колиба. Са стране су дебеле, грубо тесане даске.

Дим, плавакаст. С њиме се мијешају гласови. Непознати. Од опорих гласова и дима сузе му очи.

Махне руком. Да ли да проговори? Ко ме?

Жмури дуго. Прибира се. Покушава да се сјети... Уз ријеку, планина, јуриш, процијеп... А послије?

Неко му придиже главу, нареди:

— Зини!

И улива му топлу варенику.

Изнова отвори очи. Румено лице момачко. Смеће коврце бјеже испод капе. Очи се сусретну.

— Прогледао је!

Причају му. Он с муком слуша и тек понешто поима. Понављају му исту причу... Мећава им угрabila овцу, те претило бравче. Тражили, дуго се мајали планином. И пса повели. Пас залајао, зацвилио. А паметан гаров, као чељаде. Тако нашли њега, незнанца. Нашли у провалији. Једва га извукли. Питали: Ко си? Он ћутао. Питали, још гласније: Куд си кренуо, несрећниче? Одговорио:

У Шпанију. . . Донијели га у ову колибу. А снијег велики. Јеле утонуле до кукова. Не може се овдје остати. Мораће с њиме доље, у село.

Момак му приђе, пригне се до уха, шапне:

— Ја сам скојевац. Наши смо.

Брђо пружи руку. Ђутке му додирне раме.

У њему се размахују болови. Јато болова пролијеће од стопала до тјемена. Судара се крилима и канџама.

„Што да се будим. Истога трена пробуде се и они, болови, крвници. Чекају да ме комадају будна. Неће док сам у несвијести. Неће, као ни пси док лежиш. Имају и болови свој тренутак. . . Опет тај злосрећни тренутак. Зашто он. Вјечно је то. Коријен бола куња негдје у крви, у костима. . . Оно за Шпанију нијесам лагао, момци. Жива је истина. Тамо ћу. Тамо.“

Искрај огња глас:

— Промрза си, јадо, ка кртола. Трљали смо снијегом, трљали баш како ваља, па у вуну, у сјераву вуну умотавали, у руно од овна, еј. Не би користи. Остаћеш без прстију на десној нози, а за лијеву, чујеш ли, за лијеву — нећеље ће показат.

Сунчан дан раног љета. Брђо засио на столици, склепаној од опиљака даске. Покрај њега штака.

За трен само погледа к столу, на којем је сложено Матаново одијело, раније спремљено за дипломски испит. Рукави капута скрштени. Двијетри ките цвијећа, дивљег, шумског, већ клонуло. Овршак гране ловора. Ту и неколико књига, свежака и његових студентских писама родитељима.

Жести се Брђо:

— Ти, Жене, иако си мајка, брзосуза, не хитај — не простири робу Матанову. Вијест не мора бити тачна. Погинуо, умро на путу к Шпанији? Ко ће то да докаже!

„Ево, и народ се окупља. Прилази и млађарија, збуњена. Шта сад? Гледај, приспио и онај

Ћејов глухаћ, Стамат. Штета, онако бистро момче. Види му се по очима — све разумије. Да га није мина оштетила, да је учио даље, какав би то учевњак био. Најбистрија наша глава, послѣ Матана. Ево га, ћути, очи му влажне. Збраја ко долази — с уста чита глас жалости, пије сузе из свачијег ока. Што у његову главу уђе, кажу, то не изблиједи никад. . . Грујо мисли што и ја — нема оплакивања без чиста доказа о смрти или животу. Јер, ко зна шта је с Матаном — кренуо у свијет онако слаб, с пола живота, кренуо на своју руку, први пут против ријечи другова. Он пође, а мене зароби ова штака — у црно потону сва моја даљина.“

Грујо једном руком преврну сто с Матановом робом, а другом трже колаш и опали увис. Троструки пуцањ умножи се — Везац се одазва Каручу. Једва примјетна језа мину језерском водом.